

યોગશાસ્ત્ર

[શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત]

સંપાદક

ગોપાલદાસ શ્રવાભાઈ પટેલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

શ્રી પૂનભાઈ જૈન અથમાલા-૧૫

યોગશાસ્ત્ર

[હેમચંદ્રાચાર્યકૃત]

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

ચતુર્વર્ગોઽગ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર-રૂપ-રત્નત્રયં ચ સઃ ॥

“ચાર પુનુષાર્થોભાં મોક્ષ જ ઉત્તમ છે; તથા જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપ યોગ જ તેનું કારણ છે.” [૧-૧૫]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૯
મુદ્રક
જીવજીવ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

સર્વ હક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ સન ૧૯૩૮
સુધારેલી-વધારેલી બીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૧૫૦

અઢી રૂપિયા

માર્ચ, ૧૯૫૨

ઉપોદ્ધાત

૧

‘આ ‘યોગશાસ્ત્ર’ ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ગુજરાતના રાજા ચૌલુક્ય કુમારપાલના’ કહેવાથી રચ્યો હતો. વળી, એ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોકની ટીકામાં તેમણે જ ઉમેર્યું છે કે, ‘કુમાર-પાલરાજાને યોગોપાસના પ્રિય હતી, અને તેણે અન્ય યોગગ્રંથો પણ જોયા હતા. તેણે તે અધાર્થી વિલક્ષણ એવું યોગશાસ્ત્ર પોતાને સંભળાવવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો, તેથી આ યોગોપનિષદ હેમાચાર્યે વાણીગોચર કરી છે.’

કુમારપાલના પુરોગામી સિદ્ધરાજ જયસિંહના કહેવાથી હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે જ ‘સિદ્ધહેમ’ નામનું પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ રચ્યું હતું. પરંતુ તેની અને આ ગ્રંથની રચનાના પ્રયોજનમાં ફેર છે. ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણ તો હેમાચાર્યે વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની આખતમાં ગુજરાત દેશની પરોપજીવિતાનો અપવાદ ટાળવા માટે રાજાના આગ્રહથી રચ્યું હતું. સિદ્ધરાજ માળવા દેશ જીતીને ત્યાંથી વિજયલક્ષ્મીની સાથે તેની સાહિત્યલક્ષ્મીને પણ લાવવાનું ચૂક્યો નહોતો. ત્યાંની સાહિત્યભંડાર તપાસતી વખતે સિદ્ધરાજના જોવામાં માલવાના રાજા ભોળે રચેલું ‘ભોળવ્યાકરણ’ આવ્યું હતું. માલવાનો રાજા આવાં આવાં શાસ્ત્ર રચનારો સાહિત્યજ્ઞ હતો, એ જાણી સિદ્ધરાજને પોતાની જિજ્ઞાસુતા અહીં ઓછું આવ્યું. પરંતુ, જ્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું કે, ગુજરાતમાં તેમજ પાટણની પાઠશાળાઓમાં પણ એ જ વ્યાકરણ શીખવવામાં આવે છે, ત્યારે તેના સ્વાભિમાનમાં તેનું સ્વદેશાભિમાન પણ ઉમેરાયું; અને ગુજરાતની આ પરોપજીવિતા કાઠ પણ પ્રકારે દૂર કરવાનો તેણે

નિશ્ચય કર્યો. આ અગાઉ તેનો હેમાચાર્ય સાથે મેળાપ થઈ ચૂક્યો હતો; એટલે તેણે તેમની દ્વારા એ નિશ્ચય પાર પાડવાનું નક્કી કર્યું. હેમાચાર્યને પણ એ આખતમાં વિશેષ કહેવું પડે તેમ નહોતું. તેમણે તરત જ તે કામ હાથ ધર્યું, અને પરિણામે 'સિદ્ધહૃદય' વ્યાકરણ ગુજરાતને મળ્યું.

પરંતુ, 'યોગશાસ્ત્ર' રચવાની કુમારપાલની વિનંતી, પોતાનું નામ અમર થાય તે માટે કે તેવા ખીબ્બ કાઈ હેતુસર નહોતી. તેમ જ હેમચંદ્રાચાર્યને પણ આ ગ્રંથ રચીને શાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે પોતાની કુશળતા અતાવવી નહોતી. તેમને તો પોતાના શિષ્ય કુમારપાલને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી વિશિષ્ટ યોગસાધના અતાવવી હતી. ઉપર જણાવ્યું તેમ, કુમારપાલ પોતે યોગોપાસનાનો શાખી હતો. પરંતુ, તેને માથે ગુજરાતનું સૌથી મોટું સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યું હતું. ખીબ્બ યોગગ્રંથો મુખ્યત્વે સંન્યાસી કે તેવા નિવૃત્ત મનુષ્યોને ખ્યાલમાં રાખી લખાયા હતા. પરંતુ, કુમારપાલને તો કદાચ તે અધાર્થી 'વિલક્ષણ' એટલે કે પ્રવૃત્તિયુક્ત ગૃહસ્થને લગતું યોગશાસ્ત્ર જોઈતું હતું. અને હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' જેવા પછી એમ લાગે જ છે કે, તેમણે ગૃહસ્થનું યોગશાસ્ત્ર આપવાની કુમારપાલની માગણી અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે. આપણે પછીથી જોઈશું તેમ કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો; અને વીસ વર્ષથી માંડીને ત્યારસુધીનો અઘા સમય તેણે ધૂપી રીતે દૂર દૂર ભટકવામાં ગાળ્યો હતો. તે દરમ્યાન મુખ્યત્વે તેણે કેદારનાથ જેવાં તીર્થોની યાત્રા વારંવાર કર્યાં કરી હતી. તેવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં, કે જુદા જુદા સંતોના સહવાસથી તેનામાં યોગોપાસના કે નિવૃત્તિની ઝંખના જગી હોય તો નવાઈ નહિ. પરંતુ જીવનના પાછલા ભાગમાં ન્યારે અધું અદલાઈ ગયું, અને તેને ભાગે લગભગ મોટા ભાગના હિંદુસ્તાન જેટલું વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યું, ત્યારે પણ હેમાચાર્ય જેવા યોગીના સંસર્ગમાં તેની જૂની યોગસાધનાની વૃત્તિ જગૃત થઈ હોય, એમ અનવાનો પૂરો સંભવ છે.

હેમાચાર્યજીએ પણ અનુભવી અને કુશળ ગુરુની પેઠે કુમાર-પાલની સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી, તેને જોઈએ તેવું જ યોગશાસ્ત્ર રચી આપ્યું છે. યતિધર્મને તો શરૂઆતમાં તેમણે પચીસેક જેટલા શ્લોકોમાં જ (૧,૧૯-૪૬) પતવી દર્ષ, પછી ગૃહસ્થધર્મને જ વિસ્તાર્યો છે. અલખત, તે ગૃહસ્થધર્મમાં તેમણે નવું કશું અતાવ્યું છે, એમ નથી. ‘ઉપાસકદશાસ્ત્ર’ વગેરે જૈન અંગગ્રંથોમાં વર્ણવેલ અહુવ્રત, ગુણુવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપી ઉપાસકધર્મ જ તેમણે તેમાં પૂરેપૂરાં સમાવ્યો છે. તેમની પોતાની નવીનતા હોય, તો તે એ છે કે, એ ઉપાસકધર્મને પીરિકારૂંપે લઈ, તેની ઉપર તેમણે ધ્યાન, સમાધિ વગેરે અન્ય યોગાંગોની ધ્રમરત ખડી કરીને, આખી યોગસાધનાને સળંગ ક્રમરૂંપે નિરૂપી છે. એટલે વાસ્તવિક એવું બન્યું છે કે, જૈન ઉપાસકધર્મ યોગનાં શરૂઆતનાં યમ-નિયમ વગેરે અંગોને રથાને ગોઠવાઈ ગયો છે; અને તેની જ ભૂમિકા ઉપર તેમ જ તેના પછીના ભાગ રૂંપે આકીનો ધ્યાન-યોગ ગોઠવાઈ જઈ, આખી યોગસાધના સંપૂર્ણ બની છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અન્ય શાસ્ત્રીયગ્રંથોની બાબતમાં પણ તેમના સમયમાં જ તેમના ઉપર સારી પેઠે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા કે, આમાં તમારું નવું શું છે ? હેમચંદ્રાચાર્યે એ ટીકાને જવાબ પોતાના ‘પ્રમાણુભીમાંસા’ ગ્રંથની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે : ‘પાણિનિ, પિંગલ, કલ્યાદ, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યોએ પોતાનાં સૂત્રો લખ્યાં, ત્યાર પહેલાં તે વિષયનાં બીજાં સૂત્રો હતાં જ; તો પછી તેમને પણ તમે શા માટે તે તે ગ્રંથના કર્તા કહો છો ? વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે, આ બધી વિદ્યાઓ અનાદિ છે. પરંતુ તેમનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે કે વિસ્તાર કરવામાં આવે, એની અપેક્ષાએ તે નવી નવી થાય છે; અને તે તે લોકોને તેમના કર્તા કહેવામાં આવે છે.’ જગતમાં વાસ્તવિક એવું નવું કેટલું અને શું હોય છે ? જે હોય તેનો વિસ્તાર કરવો, કે તેને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી ગોઠવવું કે ચર્ચવું એમાં જ લેખકની નવીનતા કે મૌલિકતા રહેલી હોય છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ની

આખતમાં પણ આ જ વસ્તુ લાગુ પડે છે. તેમાં નવીન જ શોધવા જઈએ તો કશું નથી. જે કાંઈ છે, તે જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકત્રિત કરેલું છે. પરંતુ, જુદી જુદી સામગ્રીને વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરવામાં કે એકત્રિત કરવામાં જ લેખકની પ્રતિભા રહેલી છે.

એ બધું તો ઠીક. રાજ્ય હુકમ કરે તે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ગોઠવી આપે એવા પાંડિતો તો હંમેશાં સુલભ રહેવાના. પરંતુ, યોગશાસ્ત્રનો વિષય એવો વૈયક્તિક અનુભવને લગતો છે, કે ગમે તે માણસ તેનો ક્રમ ગમે તેમ ગોઠવી આપે, તેથી સાધકને શાંતિ ન જ થાય. એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય કે, આ પ્રમાણે તમે જે સાધના ગોઠવી આપી, તે યથાયોગ્ય છે તેની સાબિતી શું? એના જવાબમાં જ આચાર્યશ્રીએ કદાચ જણાવ્યું છે કે, 'શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી, ગુરુને મોઢે સાંભળ્યા અનુસાર, તથા સ્વાનુભવને લક્ષમાં રાખીને આ શાસ્ત્ર મેં રચ્યું છે.' એટલે કે, આ વ્યવસ્થાને પુરાણાં શાસ્ત્રોનો, પોતાના સમર્થ ગુરુ દેવસૂરિના ઉપદેશનો, અને જ્ઞાત-અનુભવનો ટેકો છે. આ ગ્રંથ કોઈ પોતાપાંડિતે પોતાના યજ્ઞમાનને ખુશ કરવા કે તેની જીવનપ્રવૃત્તિને વાંધા ન આવે, બલકે ઉત્તેજન મળે એ ધરાદાથી રચી આપેલું મનસ્વી શાસ્ત્ર નથી. પરંતુ, તે સાચા અર્થમાં યોગશાસ્ત્ર છે, એવું કહેવાનો આચાર્યશ્રીનો ધરાદો છે. પરંતુ, એ બધું ચર્ચતા પહેલાં આપણે એ ગ્રંથના નિર્માણમાં કારણભૂત જે એ મુખ્ય પાત્રો — હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ — તેમના વિષે વિશેષ માહિતી મેળવીએ.

૨

ગુજરાતનો પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)માં અપુત્ર મરી ગયો, ત્યારે તે પોતાની પાછળ એક મોટું સામ્રાજ્ય મૂકતો ગયો. તે સામ્રાજ્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તરમાં અજમેરની પેલી પાર સુધી, વાયવ્યમાં કચ્છ અને સિંધ સુધી, ઈશાનમાં મેવાડ સુધી, પૂર્વમાં માલવા સુધી અને દક્ષિણમાં (નિઝામ હૈદરાબાદમાં આવેલા) કલ્યાણ સુધી વિસ્તરેલું હતું. સિદ્ધરાજ

આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો પિતા કર્ણદેવ ગુજરી ગયો હતો. પરંતુ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધીના ૪૯ વર્ષના ગાળામાં તેણે માલવા જીત્યું; રાક્ષસોનો રાજ્ય કહેવાતા બાબરા ભૂતને (બબરકને) નમાવ્યો; સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યને હરાવ્યો તથા કેદ પકડ્યો; સિંધુરાજને ઉખાડી નાખ્યો, તથા કલ્યાણના પરમદીને દયાવી દીધો. પરંતુ, ગુજરાતમાં તેની કીર્તિ પ્રબળ વિજેતા તરીકે જ નથી સચવાઈ રહી. તેણે પોતાના જમાનામાં સ્થાપત્ય અને સાહિત્યનો જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો, તથા પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાથી ગુજરાતને અન્ય પ્રાંતો જેટલું જ સાહિત્ય અને સ્થાપત્યની બાબતમાં મશહૂર કરી દીધું, એ જ અત્યારે તો તેના નામ સાથે ચિરસ્મરણીય થયું છે. ‘પ્રમંથચિંતામણિમાં’ ટાંકેલા એક શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે,

મહાલયો મહાયાત્રા મહાસ્થાનં મહાસરઃ ।

યત્કૃતં સિદ્ધરાજેન ક્રિયતે તન્ન કેનચિત્ ॥

‘સિદ્ધરાજે જે મહાલય બંધાવ્યાં છે, જે મહાયાત્રા કરી છે, તથા જે મહાસ્થાન અને મહાસરોવર નિર્માણ છે, તે ખીજ કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી.’ આમાંનું ‘મહાલય’ તે તો સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપરનો સુપ્રસિદ્ધ દુર્ગમહાલય કે દુર્ગમાળ છે. સિદ્ધરાજે ત્યાં આગળ જ મહાવીરનું પણ એક સ્થાનક બંધાવી, પોતાની પ્રજ્ઞના તમામ પથો પ્રત્યેનો પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. ‘મહાયાત્રા’ તે તો સિદ્ધરાજે પંજે ચાલીને કરેલી સોમનાથની યાત્રા છે. ત્યાં આગળ જ તેને શિવજીએ કહ્યું કે, તું અપુત્ર મરી જઈશ, અને તારી પછી તારા કાકાના દીકરા ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે; એવું હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે. સોમનાથથી પાછા ફરતાં તે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો, અને ત્યાં નેમિનાથના મંદિરમાં જઈ પૂજા કરી હતી. ‘મહાસરોવર’ તે પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ. તે સરોવરની આબુઆબુ તેણે સત્રશાળાઓ બાંધી હતી, અને તે વિદ્યાર્થીઓથી ઊભરાયેલી રહેતી. તેની નજીક જ તેણે જુદી જુદી વિદ્યાઓના આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ

માટે વિદ્યામઠો આંધ્યા હતા. આ દાનશાળાઓ જ ઉપરના શ્લોકોમાં જણાવેલ 'મહાસ્થાન' હશે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે.

કુમારપાલ ૨૦ વર્ષનો હતો ત્યારથી પાટણ છોડીને નાસી છૂટ્યો હતો. સિદ્ધરાજના તેના પ્રત્યેના અણગમનાં ઘણાં કારણ અતાવવામાં આવે છે. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે, વાસ્તવિક રીતે કુમારપાલ જ ગાદીને સાચો વારસ હતો. ભીમદેવને ક્ષેમરાજ અને કર્ણ એ બે પુત્રો હતા. તેમાં ક્ષેમરાજ મોટો હતો, એટલે તેને જ ગાદી મળવી જોઈએ. પરંતુ તે ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી, તેણે પોતાની રાજપુશીથી ગાદી કર્ણને સોંપાવી. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પિતાની સારવારમાં રહ્યો. કર્ણે જ્યારે ગાદી જયસિંહને આપી, ત્યારે તેણે દેવપ્રસાદ સાથે માયાળુ વર્તન રાખવાનું સૂચવ્યું હતું. કારણકે, ખરો ગાદીપતિ તો તે જ હતો. દેવપ્રસાદ પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાલને જયસિંહની સંભાળમાં મૂકીને કર્ણની સાથે જ સરસ્વતી નદીને કિનારે મરણ પામ્યો. કુમારપાલ એ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર હતો. તેના આપદાદા-ઓએ રાજગાદીનો હક રાજપુશીથી જવા દીધેલો હતો; પરંતુ તેથી કુમારપાલનો હક ફૂલ થયો ગણાય નહીં. અને તે કારણે જ એ બે વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગ્યું હોવું જોઈએ.

કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગોમાં રખડવામાં ગાળ્યાં. એક વાર એ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં ઉજ્જવનના મોચીની દુકાને જયસિંહના મરણની ખબર તેને મળી. એટલે લાગેલો જ તે અણહિલ-પુર પાછો આવ્યો, અને પોતાના અનેવીની મદદથી રાજગાદીએ આવ્યો.

કુમારપાલ જ્યારે નાસતો ફરતો હતો. ત્યારે તેને ઘણા શ્લોકોએ મદદ કરી હતી. 'પ્રાચીન પ્રબંધસંગ્રહ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ખંભાતમાં તે એક વાર છૂપી રીતે આવેલો, ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે ખંભાતના ઉદયન મંત્રીની સાથે તેનું ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું કે, વિ. સં. ૧૧૯૯ ના કાર્તિક વદી બીજને દિવસે આ માણસ અણહિલપુરનો રાજા થશે. આ પછી હેમચંદ્રે તેને ઘણી વાર વિવિધ મુશ્કેલીઓમાંથી બચાવ્યો

હતો. ઉદ્યન મંત્રીએ રાજની ખીકથી તેને કાંઈ સીધી મદદ નહિ કરી હોય, એમ બનવા બેગ છે.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે. કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૫૦ વર્ષનો હતો. એટલે તેનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હોવા બેઠક છે. તેનો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધીનો એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪ સુધીનો છે. કુમારપાલના અમલનાં શરૂઆતનાં વર્ષો તો બહુ ગરબડિયાં ગયાં. પરંતુ, તે પોતે પ્રથમના નાસભાગના દિવસોમાં બહુ ફરેલો તેમજ ઘડાયેલો હોવાથી, ટૂંક સમયમાં જ બંધી મુશ્કેલીઓને વટાવી ગયો. એટલું જ નહીં પણ તેના વખતમાં ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય સૌથી છેવટની કક્ષાએ પહોંચ્યું. તેણે દિલ્હી, કાશી અને કાંકણના રાજ્યોને હરાવ્યા. તેથી ગુજર સામ્રાજ્ય દક્ષિણમાં કાંચી સુધી પહોંચ્યું, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી સુધી. દિલ્હીનો રાજા વિશલદેવ તેનો ખંડિયો હતો. પૂર્વમાં માલવા અને મેવાડ તેના તાબામાં હતાં. તેમજ હેમચંદ્રાચાર્યે ‘પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્ય’માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેની હકૂમત તે તરફ ગૌડ દેશ સુધી પહોંચી હતી. પશ્ચિમમાં સિંધ તેના તાબામાં હતું જ. એટલે કુમારપાલ આખા ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બન્યો હતો, એમ એક રીતે કહી શકાય.

પોતાના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષો આમ વિગ્રહમાં ગાળ્યા બાદ, ઐદ્ધ સમ્રાટ અશોકની પેઠે જ કુમારપાલને પણ હિંસા તરફ અભ્યુગમો પેદા થયો. એમ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત તો હેમાચાર્ય સાથેનો તેનો વધતો જતો પરિચય જ હશે. પરંતુ, પોતાની શરૂઆતની મુસાફરીઓમાં તે કાંઈ જ શીખ્યો નહીં હોય એમ ન કહેવાય. કુમારપાલ અને હેમાચાર્યના સમકાલીન, એટલું જ નહીં પણ કુમારપાલના અંગત મિત્ર સિદ્ધપાલને ત્યાં રહીને જ ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ ગ્રંથ લખનાર સોમપ્રભાચાર્ય જણાવે છે કે, ‘વિગ્રહમાંથી પરવાર્યા બાદ કુમારપાલમાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઊભી થઈ. તેને લાગ્યું કે, આજ સુધીની

અધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈને, અત્યારે જે અધુ' મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પૂર્વકર્મ'ને બળે જ અન્યું હોવું જોઈએ. તો આ જન્મમાં પણ મારે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ, કે જેથી મારો આવતો જન્મ પણ સફળ થાય. મનુષ્યત્વ મળવું અહીં અધરું છે. તેને સફળ તેમજ સાર્થક કરવાનો રસ્તો શો ? આ પ્રશ્ન તેણે ધણા પંડિતોને પૂછ્યો. અધા પંડિતો હિંસાપ્રધાન યજ્ઞો કરે એમ જ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ તેને લાગ્યું કે, આ પ્રમાણે કૂરતાપૂર્વક પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરીને યજ્ઞો કરવા, તેમાં ધાર્મિકતા કે પુરુષાર્થપણું શું છે ?' અંતે તેના પ્રધાન વાજ્ઞલદેવે તેને આ આખતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય'નો ઉપદેશ લેવાનું સૂચવ્યું.

આપણે અગાઉ જોઈ આવ્યા છીએ કે, કુમારપાલને આ પહેલાં પણ હેમચંદ્રાચાર્ય'ની મુલાકાત થઈ હતી. તેમજ તેમણે તેને કેટલીક વાર અચાવ્યો પણ હતો. પરંતુ તેમના પ્રત્યે ગમે તેટલી કૃતજ્ઞતાની લાગણી હોવા છતાં, આવા અંતિમ પ્રશ્નોની આખતમાં પણ તે મદદગાર થઈ પડશે, એવું તેને લાગ્યું નહીં હોય, તેથી તેને વાજ્ઞલદેવની સૂચનાની જરૂર પડી. પરંતુ, પછી જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્ય'નો તેને સાચો પરિચય થયો, ત્યારે તેણે તરત જ પોતાની જાતને તેમના શરણમાં સોંપી.

હેમચંદ્રાચાર્ય'ના ઉપદેશ અનુસાર પોતાનું જીવન ઘડવાનું એક વાર શરૂ કર્યા બાદ, તેની અસર તેના રાજવહીવટમાં પણ થાય એ સમજી શકાય તેવું છે. કુમારપાલે યજ્ઞોમાં અને બીજા ધર્મક્રિયાઓમાં પશુવધ અંધ કરવાની 'અમારિઘોષણા' પ્રવર્તાવી. મૃગયાનો રિવાજ પણ અંધ કરાવ્યો. તથા મદ્ય, દૂતકીડા તેમજ પશુપંખીઓની સાહ-મારીની રમતોની પણ અંધી કરી. ઉપરાંત, ત્યાર સુધી અપુત્ર મરી જનારાની અંધી મિલકત રાજ્યો લઈ લેતા હતા; તે રિવાજ પણ તેણે વિધવાઓનો કકળાટ અને તેમની અસહાયતાને લક્ષમાં લઈ અંધ કર્યો.

સિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાલે પણ ધણાં મંદિરો અંધાવ્યાં તેમજ સમરાવ્યાં. તેણે સોમેશ્વર અને કેદારનાથનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. અને સ્વપ્નમાં આવેલા શંભુની આજ્ઞાથી અણહિલપુરમાં જ કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર અંધાવ્યું. સિદ્ધરાજને જ પગલે, તેમજ પોતાના જૈન ગુરુની અસરથી તેણે અણહિલપુરમાં તેમજ દેવપત્તનમાં પાર્શ્વનાથનાં પણ મંદિર અંધાવ્યાં. પરંતુ કુમારપાલ છેક સુધી શૈવ જ રહ્યો હતો. એ આખત વિષે આપણે પછીથી યથાસ્થાને ચર્ચા કરીશું. તેનો રાજપુરોહિત સર્વદેવ વિષ્ણુભક્ત હતો, તથા મનુસ્મૃતિમાં પારંગત મનાતો હતો. વિ. સં. ૧૨૩૦ના શરૂઆતના ભાગમાં કુમારપાલના મૃત્યુ બાદ તેની રાખ લઈને તે જ પ્રયાગ ગયો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાલના ધર્મગુરુ જ હતા એમ નહોતું, તે તેના રાજગુરુ પણ હતા. કુમારપાલને પુત્ર નહોતો. તેથી પોતાની પાછળ ગાદી કેને આપવી, તે આખત તેણે હેમચંદ્રાચાર્યની સલાહ લીધી હતી. હેમચંદ્રાચાર્યનો વિચાર કુમારપાલની દીકરીનો પુત્ર પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે એમ હતો. પરંતુ આભડ વગેરે શેઠોનો વિચાર રાજગાદી પિતૃવંશમાં જ રહેવી જોઈએ એવો હતો. કુમારપાલનો ભત્રીજો અજયપાલ, કુમારપાલ તેમજ હેમાચાર્યના મન ઉપર સારી છાપ પાડી શક્યો નહોતો. હેમાચાર્યને એવો ડર હતો કે, તે જો ગાદીએ આવશે, તો કુમારપાલે સ્થાપેલી અંધી, ધાર્મિક વ્યવસ્થા ધૂળ મળી જશે. પરંતુ, હેમાચાર્યના શિષ્ય બાલચંદ્રે પોતાના મિત્ર અજયપાલનો પક્ષ લઈ, તેને આ અંધી મંત્રણાની ખબર આપી દીધી. અને અંતે હેમાચાર્યના મૃત્યુ બાદ ડર દિવસે, અજયપાલે આપેલા ઝેરથી કુમારપાલના પ્રાણ ગયા.

૩

અત્યાર સુધી આપણે 'યોગશાસ્ત્ર'ના લેખક હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈ આવી. નાનાં નાનાં અંદર અંદર લડતાં રાજ્યોને બદલે ગુજરાત પહેલી વાર એક મોટા સામ્રાજ્યનું

કેંદ્ર બન્યું હતું. તેની રાજધાની અણહિલપુર વેપારીઓ, સોદાગરો મુસાફરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનું મુખ્ય ધામ બની ગયું હતું. જયસિંહના વખતથી જ, ગુજરાત, તેનો રાજ્ય, અને તેની રાજધાની એ ત્રણની સર્વશ્રેષ્ઠતાને કપૂલ ન રાખતી એ વાગ્યું કે શસ્ત્રયુદ્ધથી જ પત્ની શકાય એવો મુદ્દો ગણાવા લાગ્યો હતો. 'ગુજરાત વિવેક અથવા વિદ્યામાં બૃહસ્પતિ છે; તેનો રાજ્ય સિદ્ધચક્રવર્તી છે; અને તેનું અણહિલપુરપત્તન એ નરસમુદ્રરૂપ છે' — એ ત્રણ આખતો જેને કપૂલ ન હોય, તે સામે આવી જાય — એવો ત્યાંના લોકોનો બહારના બધાને પડકાર હતો : 'ગૂર્જરત્રાયા વિવેકવૃહસ્પતિત્વં, નૃપસ્ય સિદ્ધચક્રિત્વં, પત્તનસ્ય ચ નરસમુદ્રત્વમસહન્ વિવદતે ।'

વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં અણહિલપુરને ગુજરાતની રાજધાની બનાવ્યું, ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમૃદ્ધિ, આબાદી અને ગૌરવનો જ રહ્યો છે. વિ. સં. ૧૧૯૬ના દાહોદના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, 'તે નગરનાં દેવાલયો એટલાં ગગનચૂંબી તેમજ અસંખ્ય હતાં, કે સૂર્યનો રથ તેમાં અટવાઈ જતો.' હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'પ્રાકૃત દ્વાયાત્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યું છે કે, 'હનુમાન આખી લંકા ખૂંદી આવ્યા પણ થાક્યા નહોતા; પરંતુ તે અણહિલપુરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચાલી જુએ, તો તેમને ખબર પડે!' એ શહેરનો વિદ્યાવ્યાસંગ તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ હતો કે, લોકો એમ જ માનતા કે સહસ્રલિંગની આજુબાજુનાં વિદ્યાપીઠોમાં 'મૂગાને મૂકી આવો તો પણ તે એક ક્ષણમાં પટ્ટદર્શન બોલવા લાગી જાય!'

અણહિલપુરના લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા, એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. પરંતુ તે કેટલી કેટલી જાતના હતા, તે તેમાં રહેતા '૯૬ સંપ્રદાયો'ની સંખ્યા ઉપરથી જણાય છે. લોકોની નીતિ વિષે કહેતાં હેમચંદ્રાચાર્ય એ નગરને 'ધર્માગાર' અથવા ધર્મપુરીની જ ઉપમા આપે છે. પ્રસિદ્ધ-મુસાફર અલ-ખરસી જણાવે છે કે 'હિંદુઓમાં સામાન્ય રીતે ન્યાયવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મુસલમાન સોદાગરો-મોટી

સંખ્યામાં વેપાર અર્થે અહીં આવે છે. રાજ તેમજ તેના અમલદારો તેમનો સારો સંતકાર કરે છે, અને તેમને પૂરતું સંરક્ષણ અને સહી-સલામતી આપે છે. હિંદુઓનું સૌજન્ય, વફાદારી અને પ્રમાણિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પ્રમાણિકતાનો એક દાખલો આપું. કોઈ લેણદારને પોતાના પૈસા પાછા લેવાની ઇતેજરી હોય, તો તે દેણદારની આજુબાજુ એક ફૂંડાણું દોરે છે. એટલે જ્યાં સુધી તેને સંતોષ ન થાય કે તેના પૈસા પાછા ન વળી રહે, ત્યાં સુધી પેલો દેણદાર તે ફૂંડાણામાંથી ખસતો જ નથી. અહીંના લોકો ધાન અને શાક ખાય છે, તે પશુવધ કદી કરતા નથી. તેમને ઢોર પ્રત્યે ધણો પ્રેમ હોય છે. ઢોર મરી ગયા બાદ લોકો તેને દાટે છે. તથા તે વૃદ્ધ થવાથી એકામ થઈ જાય, ત્યારે પણ તેને પાળેપોષે છે.’

હૈમચંદ્રે તો અણહિલપુરને ‘શૌર્યમાં પ્રથમ, શાસ્ત્રમાં પ્રથમ, ઈંદ્રિયનિગ્રહમાં પ્રથમ, સમાધિમાં પ્રથમ, સત્યમાં પ્રથમ, ષડ્દર્શનમાં પ્રથમ અને ષડંગોમાં પણ પ્રથમ’ કહ્યું છે.

ભીમદેવના વખતથી જ (વિં સં ૧૦૭૭-૮ થી વિં સં ૧૧૨૦ = ઈ. સ. ૧૦૨૧-૧૦૬૪) અણહિલપુર વિદ્યાઓ અને વિદ્વાનોનું મથક બનવા લાગ્યું હતું. ધારા અને અણહિલપુર વચ્ચે રણચુક્રની જ સરસાઈ નહોતી ચાલતી; પરંતુ વાગ્યુક્રની પણ તેટલી જ સરસાઈ ચાલતી. અણહિલપુરવાસીઓનો સર્વધર્મસમભાવ તો અત્યારે પણ આપણને નવાઈ પમાડે તેવો છે. ભીમદેવનો પુરોહિત સોમેશ્વર બ્રાહ્મણધર્મી હોવા છતાં તેણે, સુવિહિત જૈનોને અણહિલપુરમાં રહેવાની દૂટ અપાવી. શૈવસંપ્રદાયીઓનો આચાર્ય જ્ઞાનદેવ જ્યારે રાજને મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. ત્યારે તેણે ખુશી થઈને કહ્યું, ‘બધા સંતપુરુષોને સન્માન આપવું એ જ રાજનો ધર્મ છે. શિવ એ જ જિન છે. ભેદ ઉપર ભાર મૂકવો એ મિથ્યા-મતિનું લક્ષણ છે. માટે સુવિહિત જૈનોને શિવમંદિર ત્રિપુરુષની માલકાની જમીન આપો; અને તેમને કોઈ તરફથી ડાબલ ન થાય તેની હું તપાસ

રાખીશ.' એ જ સુવિહિત જૈનોમાંના બુદ્ધિસાગરે ૮૦૦૦ શ્લોકોનું એક વ્યાકરણ લખ્યું હતું, અને જિનેશ્વરે તર્કશાસ્ત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો હતો.

અણહિલપુરના એક વખતના મોટા વિદ્વાન શાન્તિસૂરિ હતા. તેમણે ભોજના દરબારમાંથી ધનપાલે મોકલેલા ધર્મને વાદવિવાદમાં હરાવ્યો હતો. તે 'વાદિચક્રી' હતા તેમજ 'કવીન્દ્ર' પણ હતા. ધનપાલની વિનંતિથી અને ભીમદેવની રજાથી તે ધારામાં ગુજ્જર દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા; અને ત્યાં ભોજે, તેમને, જેટલા વાદીઓને હરાવે તેટલા વાદી દીઠ એક લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે તેમણે ૮૪ વાદીઓને હરાવ્યા હતા; અને ભોજ પાસે 'વાદિવેતાલ' નો ધલકાપ મેળવ્યો હતો. ભોજે આપેલા રૂપિયા તેમણે મંદિરો અંધાવવામાં વાપરી નાખ્યા હતા. 'સન્મતિતર્ક' ગ્રંથ ઉપરની મોટા ટીકાના કર્તા અભયદેવસૂરિ શાન્તિસૂરિના આચાર્ય હતા. શાન્તિસૂરિ બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર પણ શીખવતા હતા, અને તે જમાનામાં તે બહુ કહણ મનાતું હતું. દ્રાવિડ દેશમાંથી પણ એક વાદી વાદવિવાદ કરવા અણહિલપુર આવ્યો હતો. તેને પણ શાન્તિસૂરિએ હરાવ્યો હતો. શાન્તિસૂરિએ ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે. ભીમદેવ પછી કર્ણના રાજ્ય દરમ્યાન કાશ્મીરી કવિ બિલહણ અણહિલપુરમાં આવ્યો હતો. તેણે કર્ણદેવ અને સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની પ્રેમકથાનું વસ્તુ લઈ 'કર્ણસુંદરી' નાટિકા લખી છે. કર્ણદેવ વિશ્ણુલક્ષ્મી હતો. જૈન અંગ ગ્રંથોમાંથી નવ અંગોની ટીકા લખનારા 'નવાંગીટીકાકાર' અભયદેવસૂરિની પ્રવૃત્તિ કર્ણના રાજકાળના મધ્યભાગ સુધી વ્યાપેલી હતી. આ અભયદેવ અને ઉપર જણાવેલા શાન્તિસૂરિના ગુરુ અભયદેવ એ બે જુદી વ્યક્તિઓ છે.

કર્ણદેવ પછી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો અણહિલપુરનું વિદ્યાના મથક તરીકેનું મહત્ત્વ ધાણું જ વધી ગયું. સિદ્ધરાજ પોતે પણ વિદ્વાન હતા. તેના રાજદરબારમાં દિગંબર કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબર દેવસૂરિ

વચ્ચે વિવાદ થયો હતો. સાંખ્યશાસ્ત્રી વાદિસિંહે આવીને અણહિલપુરમાં પડકાર કર્યો, ત્યારે જયસિંહે પોતાના નગરનું નામ ન જ્ય માટે તેનો પડકાર ઝીલવા ગોવિંદાચાર્યને વિનંતિ કરી. તેમણે પોતાના શિષ્ય વીરાચાર્યને મોકલ્યો. તેણે વાદિસિંહનો પરાજય કર્યો. એ જ વીરાચાર્યે કમલકીર્તિ નામના દિગંબર તાર્કિકને હરાવ્યો હતો. પરંતુ સિદ્ધરાજ તેમ જ કુમારપાલનો વખત સુધી પ્રખર વિદ્વાન તરીકે પોતાની સુખ્યાતિ ફેલાવનાર તો દેવસૂરિ જ હતા. તે મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. અને મુનિચંદ્રસૂરિ ઉપર જણાવેલા શાંતિસૂરિના શિષ્ય હતા. દેવસૂરિના લખેલા 'પ્રમાણ્યનયતત્ત્વાલોક' અને 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' ગ્રંથો જોવાથી જણાય છે કે ભાગવત સંપ્રદાયી દેવમોઘે, હેમચંદ્રે પોતે અને યશશ્વંદ્ર તથા યશોવિજયે તેમની કરેલી પ્રશંસા વાસ્તવિક છે. તેમણે દિગંબર કુમુદચંદ્રને હરાવ્યો, એ ગુજરાતના શ્વેતાંબરો માટે એક અગત્યની ખીના હતી. કારણ કે હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે તેમ, દેવસૂરિએ કુમુદચંદ્રને હરાવીને વાદની શરત પ્રમાણે તેને ગુજરાત બહાર કાઢ્યો ન હોત, તો ગુજરાતમાં કોઈ શ્વેતાંબર જ ન રહ્યો હોત. દેવસૂરિ વિ. સં. ૧૧૪૪ (એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૮૭)માં મદ્દાહત (અત્યારના પાલનપુર રાજ્યમાં આવેલા મદ્દહર) ગામમાં જન્મ્યા હતા. ભાગવત સંપ્રદાયી દેવમોઘે અણહિલપુરમાં આવી પડકાર નાખ્યો, ત્યારે જ મહિના સુધી કોઈ તેનો જવાબ ન આપી શક્યું. પછી દેવસૂરિએ આવીને તેનો મદ્દ ભાગ્યો. જયસિંહના રાજદરબારના પંડિતો વિષે કહેવાય છે કે, ખીજા વાદીઓ જ્યાં સુધી જયસિંહદેવની સભામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી જ વ્યાકરણ, કાવ્ય, અને તર્કની આબતમાં તેમનો મદ્દ રહે છે. જયસિંહના અહુમાન્ય કવિ શ્રીપાલ વિષે તો એમ કહેવાય છે કે, તે એક દિવસમાં એક મહાપ્રબંધ રચી શકતો. તે સુરદાસ હતો. 'ગણુરત્નમહોદધિ'ના કર્તા પંડિત વર્ધમાનસૂરિ અને 'વાઙ્મટાલકાર'ના કર્તા વાઙ્મટ પણ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયા.

હેમચંદ્રાચાર્યને કેવા વિદ્યાવ્યાસંગી જમાનામાં નામ કાઢવાનું હતું, તે ઉપરના ટૂંક અ્યાન ઉપરથી કહી શકાશે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ (ઈ. સ. ૧૦૮૯) ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચચ્ય અને માતાનું નામ પાહિણી હતું. પાહિણી જૈન મતાનુયાયી હતી, અને ચચ્ય માહેશ્વરી હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનું નાનપણનું નામ ચાંગદેવ હતું. 'હેમચંદ્રાચાર્યના જ સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિએ લખેલ 'કુમારપાલપ્રતિષ્ઠા'માં જણાવ્યા પ્રમાણે (પાન ૨૧) નાનપણથી જ ચાંગદેવને 'ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં એન પડતું નહિ.' ચાંગદેવ પાંચેક વર્ષનો થયો તે અરસામાં જ (વિ. સં. ૧૧૫૦) 'દાણુવૃત્તિ' અને 'શાંતિજિનકથા'ના લેખક દેવચંદ્રસૂરિ દ્વરતાદ્વરતા ધંધુકામાં આવ્યા. એક વખત તેમનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ ચાંગદેવ તેમની પાસે ગયો અને તેમની પાસે 'લવસમુદ્ર તરવા માટે ચારિત્રનૌકા આપવાની' માગણી કરી. ગુરુએ તેને તેનાં માઆપનું નામ પૂછ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં ચાંગદેવનો મામો નેમિ કે જે પણ ચાંગદેવની માતાની જેમ જૈન મતાનુયાયી હતો, તે હાજર હતો. તેણે દેવચંદ્રને બધી માહિતી આપી. ગુરુએ નેમિને જણાવ્યું કે, આ છેકરો વિલક્ષણ છે તથા જિજ્ઞાસુ છે; માટે જે તેનો પિતા રજા આપે, તો અમે તેને સાથે રાખીએ અને શાસ્ત્રાદિ ભણાવીને પાવરદો કરીએ. પરંતુ તેના પિતાએ ના પાડી. છતાં ચાંગદેવ તો મામાની ઓથથી દેવચંદ્રની સાથે જ ખંભાત ચાલ્યો આવ્યો અને ત્યાં તેને ખંભાતના મંત્રી ઉદયનના પુત્રો સાથે મુકવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ તેના પિતા ચચ્યને સમજવવાના પ્રયત્નો થયા^૧ અને અંતે વિ. સં. ૧૧૫૪ (ઈ. સ. ૧૦૯૮)માં ચાંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચચ્યે પોતે જ બધો દીક્ષાવિધિ જાતે હાજર રહીને ઊઝવ્યો હતો. દીક્ષા આપ્યા પછી ચાંગદેવનું નામ સોમચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું.

૧. ઉદયને ચચ્યને ત્રણ લાખ (સિક્કા જેટલું) ધન આપવા જણાવ્યું; પણ ચચ્યે તેને શિવનિર્માલ્ય જેવું ગણી સ્વીકારવા ના પાડી.

સોમચંદ્ર થોડા જ વખતમાં 'તક', લક્ષણ અને સાહિત્યમાં પાવરધો થઈ ગયો.' પરંતુ તેટલાથી તેને સંતોષ ન થયો. તેથી તે ખંભાતથી નીકળીને કાશ્મીર જવા નીકળ્યો. કાશ્મીર તે વખતે વિદ્યાનું મુખ્ય ધામ ગણાતું હતું. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે, રસ્તામાં મધ્યસ્ત્રે તે ધ્યાનમાં ખેડા હતો, ત્યારે તેને આત્મી દેવીએ પ્રગટ થઈને જણાવ્યું કે, 'તારે આટલા માટે ઠેક કાશ્મીર જવાની જરૂર નથી; કારણ કે તને જોઈતું અધું અહીં જ મળી જશે.' એ અધું ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નક્કી કે, હેમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસ માટે કાશ્મીર જવાનો વિચાર હતો; પરંતુ અંતે તેમને ગુજરાતમાં જ વિદ્યાપ્રાપ્તિની અધી સગવડ મળી રહી હશે, તેથી એટલે દૂર જવાની જરૂર રહી નહિ હોય. 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ લખતી વખતે તેમણે કાશ્મીરથી ખાસ માણસ મોકલીને આઠ વ્યાકરણ મંગાવ્યાં હતાં; અને શિલ્હણ જેવા કાશ્મીરના કવિઓ તથા 'ઉત્સાહ' જેવા કાશ્મીરના પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણીઓ અણહિલપુરમાં હતા, એ અધું ખ્યાલમાં રાખતાં, હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાભ્યાસને અને કાશ્મીરને કાઈ રીતે કંઈ લેવાદેવા હતી એ સમજી શકાય છે. 'કુમારપાલ-પ્રતિ-બોધ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે, દીક્ષા લીધા પછી સોમચંદ્રે પોતાનો વખત કઠોર તપસ્યામાં ગાળ્યો હતો, અને ત્યારબાદ 'થોડા વખતમાં જ તે આખો શાસ્ત્રસમુદ્ર ઓળંગી ગયા હતા.' તેમની શરૂઆતની આ થોડા-સાધના જ તેમની અધી શક્તિઓને વિકસાવવામાં તેમજ એકત્રિત કરવામાં કારણભૂત થઈ, એ તરત જ પછીની તેમની અવધ્ય પ્રવૃત્તિથી કદાપી શકાય છે તેમની શુદ્ધિની પ્રખરતા અને તેમના ચારિત્રની તેજરિવતા જોઈને, અંતે, તેમના ગુરુએ તેમને વિં ૦ સં ૦ ૧૧૬૬ (ઈ. સ. ૧૧૨૦)માં ૨૧ વર્ષની વયે સૂરિપદે સ્થાપ્યા; અને તેમના ગૌરવણને કારણે તેમનું નામ માત્ર સોમચંદ્ર રાખવાને બદલે હેમચંદ્ર રાખ્યું. તેમને સૂરિપદે સ્થાપવાનો વિધિ નાગપુર (નગોર) મુકામે થયો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય સૂરિ થયા બાદ તેમની માતા પાહિણીએ પણ દીક્ષા લીધી. હેમચંદ્ર અણહિલપુરમાં ક્યારે આવ્યા તે નક્કી કરી શકાતું

નથી. 'પ્રમંધાયંતામાણુ' (પા. ૬૭)માં જણાવ્યા પ્રમાણે હેમચંદ્રને કુમુદચંદ્રના વિવાહ પ્રસંગે હાજર હોય, તો તે વિ. સં. ૧૧૮૧ (ઈ. સ. ૧૧૨૫)ના અરસામાં સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવતા જતા થયા હોવા જોઈએ. 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે અણહિલપુરમાંથી નાસી જતા પહેલાં કુમારપાલ સિદ્ધરાજને મળવા આવેલો, તે વખતે તેણે હેમચંદ્રને રાજ પાસે સિંહાસન ઉપર બેઠેલા જોયા હતા. એ વાત સાચી હોય, તો વિ. સં. ૧૧૬૯ (ઈ. સ. ૧૧૧૩)ના અરસામાં હેમચંદ્ર અણહિલપુર આવી ગયા હોવા જોઈએ, અને રાજના પ્રેમપાત્ર પણ અન્યા હોવા જોઈએ. હેમચંદ્રની અને સિદ્ધરાજની સૌથી પહેલી મુલાકાત આ પ્રમાણે વર્ણવાય છે :

એક વખત હેમચંદ્ર કોઈ દુકાને ઊભા હતા. તે વખતે સિદ્ધરાજ હાથીએ બેસીને ત્યાં થઈને જતો હતો. તે વખતે રાજનો હાથી કોઈ કારણથી પોતાની મેજે થોભ્યો, કે હેમચંદ્રની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને રાજએ પોતે તેને થોભાવ્યો; પરંતુ તે વખતે હેમચંદ્રને રાજની સ્તુતિનો એક શ્લોક બોલવાનો પ્રસંગ મળી ગયો.* તે શ્લોકની રચનાથી ખુશ થઈ રાજએ તેમને અપેાર પછી પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવ્યા.

વળી, માળવા જીતીને રાજ પાછો આવ્યો ત્યારે અંધા સંપ્રદાયના આચાર્યો રાજને અભિનંદન કરવા આવ્યા હતા. તે વખતે હેમચંદ્રનાય પણ હાજર હતા; અને તેમણે પોતાના શ્લોકથી રાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ પ્રસંગ વિ. સં. ૧૧૯૧-૨ (ઈ. સ. ૧૧૩૬)માં અન્યો હોવો જોઈએ. આ દરમ્યાન રાજએ અવન્ટીમાં ભોગવ્યાકરણ જોયું હતું, અને તે ઉપરથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતનું જુદું

* તે શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. "હે સિદ્ધરાજ ! તારા હસ્તી-રાજને નિઃશંકપણે આગળ વધવા દે; (દિશાઓનું રક્ષણ કરનારા) દિગ્ગને થી ત્રાસ પામશે ખરા, પણ તેથી શો વાંધો છે ? કારણ કે આ પૃથ્વીનું કારણ તે જ કરેલું છે !"

વ્યાકરણ રચાવવાની ગાંઠ તેણે મનમાં વાળી હતી. એટલે રાજ્યએ હેમચંદ્રને એક નવીન, સહેલું તથા સંપૂર્ણ વ્યાકરણ રચવાનું જણાવ્યું. હેમાચાર્યે રાજ્યનું કહેવું પુશીથી કપૂલ રાખ્યું; અને કાશ્મીર દેશથી તેમજ ખીજેથી જૂના વ્યાકરણગ્રંથો મંગાવી, તેમણે તે કામ સફળતાથી પૂરું કર્યું. ‘અધા પંડિતોએ તે વ્યાકરણને સૌથી ઉત્તમ કહીને કપૂલ રાખ્યું; અને તેને પ્રમાણભૂત ઠરાવ્યું.’ તેની અનેક નકલો તૈયાર કરાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલવામાં આવી. તથા અણહિલ-પુરમાં તો તે વ્યાકરણ જ લખાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી; અને તેની વાર્ષિક પરીક્ષા લઈ, તેમાં પાસ થનારને પારિતોષિક આપવાનું નક્કી થયું.

હેમચંદ્ર અને જયસિંહના સંબંધ વિષે ઘણા પ્રસંગો જુદા જુદા સમકાલીન તેમજ પછીના ગ્રંથોમાં નોંધાયા છે. આપણે અહીં, હેમાચાર્યના સર્વધર્મસમભાવને લગતો એક પ્રસંગ ઉતારીએ. જયસિંહે એક વખત જુદા જુદા પંથોના આચાર્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, ‘ધર્મ, ધર્મ અને અધિકારી એ બાબતોમાં સત્ય શું છે?’ તે વખતે દરેક આચાર્ય પોતપોતાના સંપ્રદાયનો મત જ વખાણવા લાગ્યો, અને ખીજનો મત નિંદવા લાગ્યો. આથી રાજ્યની મુશ્કેલી ઘટવાને બદલેવધી. તે વખતે હેમાચાર્યે તેને જવાબ આપતાં નીચેની વાત કહી સંભળાવી :

“ એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને ખીજ સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી મંત્રાંતર વડે છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તેને આખલો બનાવી દીધો. તે સ્ત્રીને પંચી પોતાની ભૂલ સમજાઈ, અને તે ઘણું પસ્તાવા લાગી. એક વખત તે પોતાના પતિને એક ઝાડ નીચે ઊભી ઊભી ચરાવતી હતી અને આંસુ પાડતી હતી, તેવામાં ઉપર થઈને શિવ-પાર્વતી જતાં હતાં. પાર્વતીએ શિવને આ સ્ત્રીના રડવાનું કારણ પૂછતાં, શિવે અધું કહી સંભળાવ્યું તથા જણાવ્યું કે, ઝાડમાં છાયામાં પેલી જડીબુટ્ટી ઊગેલી છે, તે જો તેના પતિને ખવરાવે, તો તે પાછો મનુષ્ય બની જાય. એકી સ્ત્રીએ તે વાત સાંભળી, પરંતુ તેને તે છોડ કર્યો તેની ખબર ન

હતી. તેથી તેણે ઝાંઝી ધયા જેટલા ભાગની આસપાસ કુંડાળું કરી લીધું; અને તેની અંદરના અધા છોડ એકે એકે ઉખાડીને તે આખલાને ખવરાવવા માંડ્યા. તેમ કરતાં કરતાં તેની જાણ બહાર પેલો છોડ આખલાના મોંમાં ગયો કે તરત તે મનુષ્ય થઈ ગયો. તે જ પ્રમાણે આ અધાં દર્શનોમાં સત્ય કયાં છુપાયું છે, તે આપણે જાણતા નથી; પરંતુ આ કલિયુગમાં અધાં દર્શનો પ્રત્યે એમ સહભાવ રાખીએ, તો ક્યારેક આપણી અજાણમાં પણ સત્યનો લાભ આપણને જરૂર થઈ જાય.”

ખીજે એક પ્રસંગે હેમાચાર્યે રાજને અધાં દર્શનોમાં સદાચારની જે સામાન્ય ભૂમિકા છે, તે તારવી બતાવી હતી.+

આવી અધી વાર્તાઓ ઐતિહાસિક છે કે નહિ, તે વિષે આપણે કાંઈ નક્કી કહી શકીએ નહિ. પરંતુ, તે અધી જોતાં રાજ પ્રત્યેના હેમાચાર્યના ઉપદેશનું વલણ આપણને દેખાઈ આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે જૈન અનેકાન્તવાદને ‘સર્વ-દર્શન-સંગ્રહ’ રૂપ માન્યો છે; અને એ અનેકાન્તવાદની ભાવના અનુસાર હેમચંદ્ર રાજને સર્વધર્મસમભાવનો જ ઉપદેશ આપી શકે. ઘણા અર્વાચીન લેખકો હેમચંદ્રના આ વલણની પાછળ ગુપ્ત રહેલા ભિન્ન ભિન્ન કાલ્પનિક હેતુઓ બતાવે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, તે જમાનામાં આવો સર્વધર્મસમભાવ સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો. સિદ્ધરાજ પોતે દુર્ભક્ત હતા; છતાં તેણે જૈન મંદિરો અંધાવ્યાં હતાં, તેના દાખલા આગળ ટાંક્યા છે. જૈન-શૈવનો લગ્નસંબંધ તો હેમચંદ્રાચાર્યનાં માતૃપિતાના દાખલા ઉપરથી જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

હવે આપણે કુમારપાલના હેમચંદ્ર સાથેના સંબંધ ઉપર આવીએ. કુમારપાલ વીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધરાજથી ઝીંને નાસી છૂટ્યો હતો, તે વાત આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. ત્યાર પહેલાં તે સિદ્ધરાજને મળવા પટ્ટણમાં આવ્યો હતો એવી હકીકત ‘કુમારપાલપ્રબંધ’

+ ‘કુમારપાલપ્રબંધ’. પા. ૧૪-૫.

માં જિનમંડને જણાવી છે. દરબારમાં તેણે રાજા પાસે સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હેમચંદ્રને જોયા. તે વખતે તેને લાગ્યું કે, જે મુનિને રાજા પોતે આટલું માન આપે છે, તેનાં વધુ દર્શન આપણે કરવાં જોઈએ. તેથી તે હેમાચાર્યનાં વ્યાખ્યાનગ્રહમાં તેમને મળવા ગયો; અને મળ્યા બાદ સારામાં સારો સદાચાર કયો, એમ તેમને પૂછ્યું. હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે, “બીજાની પત્નીને સગી બહેન જેવી ગણવી, એ સૌથી ઉત્તમ સદાચાર છે.” આ વાત જો અતિહાસિક હોય, તો તે વ૦ સં૦ ૧૧૬૯ (ઈ. સ. ૧૧૧૩) માં બની હોય. આ પછી કુમારપાલની બીજી મુલાકાત ખંભાતમાં થઈ હતી. તેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કર્યો છે.

પરંતુ, કુમારપાલનો હેમચંદ્રાચાર્ય સાથેનો નિકટનો સંબંધ તો વિ૦ સં૦ ૧૨૦૭ (ઈ. સ. ૧૧૫૧) પછી એટલે કે, પોતાના ત્રિપ્રહોમાંથી પરવાર્યા બાદ જ થયો, એ વસ્તુ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. એ નિકટના સહવાસને પરિણામે જ કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાં હિંસા, ભુગાર, મઘ વગેરેના નિષેધના નિયમો પ્રવર્તાવ્યા. સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રે જેમ ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણ લખ્યું હતું, તેમ કુમારપાલના પોતાના ઉપયોગ માટે તેમણે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગ-સ્તુતિ, અને ત્રિશષ્ટિ-શલાકાપુરુષ-ચરિત્ર રચ્યાં હતાં.

પરંતુ, આ જગાએ એક પ્રશ્ન ઊઠી શકે તેમ છે કે, કુમારપાલે સાચે જ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો કે કેમ? તે જૈનધર્મના એક પ્રખર આચાર્યની અસર તળે આવ્યો હતો તેમજ તેમણે સૂચવેલા કેટલાક નીતિનિયમ પાળતો – પળાવતો હતો એ આખતમાં તો શંકા નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય ત્રિપ્રષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રમાં કુમારપાલ માટે ‘પરમાર્હત’ વિશેષણ પણ વાપરે છે. કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યને પોતાના ગુરુ માનતો હતો, તેમજ જૈન મંદિરો બંધાવી તેમાં પૂજન કરવા જતો હતો, એ વાત પણ નિઃશંક છે. પરંતુ એ ઉપરથી એમ અભિપ્રેત થતું હોય, કે તેણે પોતાનો વડીલક્રમાગત શૈવ ધર્મ છોડી દીધો હતો, અને પુરાણોમાં

જણાવેલ દેવ-દેવાની ઉપાસના કરવાનું અંધ ક્યું હતું, તો તેને ઐતિહાસિક પુરાવાઓનો ટેકો નથી. એટલું જ નહીં પણ સીધો વિરોધ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વાચાશ્રયકાવ્યમાં જ ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે, તેનામાં શિવ પ્રત્યે પૂણ્ય ભક્તિ હતી; તેમજ વિ. સં. ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૧૭૩)ના ભાવચૂડસ્પતિના લેખમાં (એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષમાં) તેને 'માહેશ્વરનૃપાચરણી' એટલે કે માહેશ્વર રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. આ ખીનાઓ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે પોતાના જીવનની રીતિ — નીતિ બદલી નાખી હતી, તેમજ યજ્ઞ-બલિદાન અર્થે પણ પશુવધ કરવાનું છોડી દીધું હતું, પરંતુ તેથી તે પોતાના વડીલોના ઇષ્ટદેવ શિવનો ભક્ત મટી ગયો નહોતો.

આ વસ્તુ ખીજા એક પ્રસંગ ઉપરથી પણ, સ્પષ્ટ થાય છે. કુમાર-પાલને જ્યારે વિક્રમની પેઠે જગતમાં કાંઈક અપૂર્વ કરીને અમર થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે હેમાચાર્યે તેને બે રસ્તા સૂચવ્યા : કાં તો આખી પૃથ્વીને રાજભંડારમાંથી ધન આપીને કરજમુક્ત કરી, પોતાનો સંવત સ્થાપવો; અથવા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. પહેલો રસ્તો અજમાવવા માટે તો પોતાની પાસે પુષ્કળ ધન જોઈએ. હેમાચાર્યના ગુરુને સોનું બનાવતાં આવડતું હતું. હેમાચાર્યે રાજના નામની સાથે જૈનધર્મનું નામ પણ અમર થાય એવી કામનામાં તણાઈ, પોતાના ગુરુને અણહિલપુર આવી રાજને જોઈતું સોનું બનાવી આપવાનું કહ્યું. તેમના ગુરુ તો હેમાચાર્યની આ માગણી સાંભળી દિગ્મૂઠ થઈ ગયા; અને રાજ વગેરેની સોબતમાં તેમજ તેમની મદદથી જૈનધર્મની ઉન્નતિ સાધવાની લાલસામાં તે ક્યાં આવીને ઊભા રહ્યા છે, તે તેમને જણાવ્યું. આ વસ્તુ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં પરિવર્તનકારી થઈ પડી. તેમને પોતાનું જીવન અને જીવન-કાર્ય નવેસરથી તપાસી જોવાની જરૂર પડી. એ વાત જુદી છે. પરંતુ તે પછી તેમણે રાજને અમર થવા માટે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો રસ્તો કપૂલ રાખવા સમજાવ્યો. જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં રાજ જ્યારે સોમનાથની વિધિવત્ પૂજા કરવા ગયો, ત્યારે હેમચંદ્ર પણ રાજની

સાથે ત્યાં ગયા હતા. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, રાજન્ય પોતાનો શૈવધર્મ છોડ્યો નહોતો; તેમજ હેમાચાર્યે પણ તેમ કરવાની તેને ફરજ પાડી નહોતી. બિલકુલ, પોતાના મૂળ સંપ્રદાયમાં જ રહેવાની આખતમાં હેમાચાર્ય આ રીતે તેને ઉત્તેજન પણ આપતા હતા.

સિદ્ધરાજ સાથેના હેમાચાર્યના પ્રસંગોની પેઠે કુમારપાલ સાથેના પણ કેટલાય પ્રસંગો સાહિત્યમાં નોંધાયા છે અને તેમાં તો અદ્ભુતતા અને ચમત્કારોતું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. દિવ્યદૃષ્ટિથી પરિણામ જોઈ લઈ, રાજને અગાઉથી ચેતવી દેવાના, સંકલ્પબળથી રોગ મટાડવાના, એવા એવા ઘણા પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન લેખકના પુસ્તકમાં જ હેમાચાર્યના જન્મ પહેલાં તેમની માતાને આવેલ સ્વપ્નની કથા આપેલી છે. તે જોતાં તે વખતથી જ હેમાચાર્યને તીર્થંકર જેવા અદ્ભુત પુરુષ માનવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, એમ ચોખ્ખું દેખાય છે. તેમનું સમગ્ર જીવન અને પ્રવૃત્તિ તપાસતાં તેમની અદ્ભુતતા વિષે આપણને છેક જ અશ્રદ્ધા નથી થતી. પરંતુ, તે પ્રસંગોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની પણ જરૂર નથી. તેમણે જે ગ્રંથો પોતાની પાછળ મૂક્યા છે તે ઉપરથી જ તેમની તેજસ્વિતાની અને વિદ્વતાની આપણને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આપણે તે મુદ્દા ઉપર જ હવે આવીએ.

૫

હેમચંદ્રાચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ એટલી વિશાળ તેમજ વિવિધ છે, કે તેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે. અને તે યથાયોગ્ય જ છે. તેમનો પહેલો તથા મુખ્ય ગ્રંથ 'શબ્દાનુશાસન' છે. તે ગ્રંથ જ તેમણે સૌથી પ્રથમ લખ્યો હશે, એમ તો નહીં હોય. પરંતુ તે ગ્રંથ લખતા પહેલાંની તેમની લેખનપ્રવૃત્તિની અત્યારે આપણને માહિતી નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રનાં સામાન્ય રીતે પાંચ અંગો ગણાય છે : (૧) સૂત્ર; (૨) ગણપાઠ; (૩) ધાતુપાઠ; (૪) ઉચ્ચાર; અને (૫) લિંગાનુશાસન. ખીજા વ્યાકરણગ્રંથોની આખતમાં એમ અન્યું છે કે, આ પાંચ અંગો જુદા

દા લેખકોએ લખેલાં છે. પરંતુ, આ 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણની આખતમાં । તે પાંચે અંગો હેમચંદ્રે જ લખ્યાં છે. તેથી તે વ્યાકરણ સંપૂર્ણ મળ એકધારું બન્યું છે. તેની બીજી વિશેષતા એ છે કે, તે માત્ર સ્કૃત ભાષાનું જ વ્યાકરણ નથી. તેનાં કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રોમાંથી ૧૧૧૯ ત્રો પ્રાકૃત ભાષાઓ માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એક નાની અને ૧૩ મોટી એમ બે ટીકાઓ પણ લખી છે. સિદ્ધરાજે 'સંપૂર્ણ' તેમજ 'સહેલું' વ્યાકરણ રચવા માટે કરેલી માગણી આ વ્યાકરણથી હેમ-દ્રાચાર્યે અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે.

વ્યાકરણ તેમજ તેનાં અંગો પૂરાં કર્યા બાદ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. થમ તેમણે નામમાલા રચી અને તેનું નામ 'અભિધાનચિંતામણિ' રખ્યું. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી. 'અભિધાન-ચિંતામણિ પરિશિષ્ટ' નામથી જાણીતાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાંડને । તે મૂંઝક્યાં છે. એ આખા સંસ્કૃત કોશને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેકાર્થ-સંગ્રહ' નામની પૂર્તિ લખી છે. તેની ટીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે. હેમચંદ્રાચાર્યની કીર્તિ સંસ્કૃત કોશકાર તરીકે જામી હતી, તેમજ તેમનો ગ્રંથ પ્રમાણ્યૂત મનાવા લાગ્યો હતો. તે વસ્તુ, તેમના ગ્રંથમાંથી પછીની ટીકાઓએ લીધેલાં અવતરણો ઉપરથી, તેમજ 'હેમચંદ્રચ્ચ રુદ્રશ્ચામરોજ્યં સનાતનઃ' એ શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતો અધ્યાય રચીને સંસ્કૃત વ્યાકરણને સંપૂર્ણ બનાવ્યું, તેમ પોતાના સંસ્કૃત કોશને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' રચી. દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને ભેગા કરી વ્યવસ્થિત કરવા એ અહુ કપરું કામ હતું. અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. પ્રાંતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે ગ્રંથના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી. એ ગ્રંથ રચવામાં તેમણે લગભગ ૧૨ લેખકો અને બે કોશીનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે.

‘દર્શનામમાલા’ પછી તેમણે ‘નિઘંટુશેષ’ (વેદકાનંધંટું) નામનો કોશત્રય રચ્યો. તેની કોઈ ટીકાં જાણવામાં આવી નથી. આ પુસ્તકથી તેમનું કોશકાર્ય પૂરું થયું એમ કહેવાય. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કોશ રચીને તેમણે ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક એવાં ઉત્તમ પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતને પૂરાં પાડ્યાં. તે ગ્રંથોની રચના સરળ તેમજ સુવ્યવસ્થિત છે. આગળ વધેલા અભ્યાસીઓ માટે તેમણે તે દરેક ગ્રંથ ઉપર ટીકાં લખી છે, અને તેમાં તેવા અભ્યાસીને જોઈતી બધી વધુ માહિતી આપી દીધી છે.

આ પ્રમાણે જ્યસિંહ સિદ્ધરાજની ઇચ્છા તેના પ્રભાવ અને ગૌરવને જાળવે તેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી. આ બધું કામ વિ. સં. ૧૯૮૯ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના અરસામાં એટલે કે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના અંતિમ ભાગ સુધીમાં તેમજ કુમારપાલના રાજ્યકાળની શરૂઆત સુધીમાં પૂરું થયું હોવું જોઈએ. સાત વર્ષ જેટલા સમયમાં આ મહાન કાર્ય આ રીતે સફળતાપૂર્વક પૂરું કરવું, એ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા માણસની યોગશક્તિ માટે જ સંભવિત છે.

‘સંસ્કૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ની રચના ‘સિદ્ધહેમ’ પૂરું કર્યા બાદ જ શરૂ થઈ હોવી જોઈએ; પરંતુ તેના ૨૦ સર્ગો છૂટક છૂટક લખાયા હશે. કુમારપાલને લગતા છેલ્લા પાંચ સર્ગો તો કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ લખાયા હોવા જોઈએ. ‘પ્રાકૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ તો કુમારપાલના રાજ્યકાળના પછીના સમયમાં જ લખાયું હશે. ‘સંસ્કૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ નું ખીજું નામ ‘ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન’ છે, અને ‘પ્રાકૃત દ્વાચાત્રય કાવ્ય’ નું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

‘શબ્દાનુશાસન’ પછી ‘કાવ્યાનુશાસન’ અને તેના પછી ‘છંદોનુશાસન’ લખાયાં છે. કાવ્યાનુશાસન ઉપરની ટીકા ‘વિવેક’, ‘છંદોનુશાસન’ રચાયા પછી લખવામાં આવી હશે, કારણ કે તેમાં ‘છંદોનુશાસન’નો ઉલ્લેખ છે. ‘છંદોનુશાસન’માં ૭૬૩ સૂત્રો છે અને તેમને આઠ અધ્યાયમાં વહેંચી લખવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

છંદોની જે માહિતી છે, તે અમૂલ્ય છે. તેમાં દાખલારૂપે જે શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાં દેખાઈ આવતી આચાર્યની કવિત્વશક્તિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપર તેમણે ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની વૃત્તિ અને તે અને ઉપર પાછી ‘વિવેક’ નામની મોટી ટીકા લખી છે. ‘અલંકારચૂડામણિ’ અને ‘વિવેક’ અનેમાં મળીને હેમચંદ્રાચાર્યે ૫૦ લેખકોનો નામ દર્શને ઉલ્લેખ કર્યો છે; અને લગભગ ૮૧ ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત કાવ્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તે ગ્રંથની અગત્ય સમજાશે. મરમટ વગેરેના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો અઘરા, તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય વિભાગોની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ અધૂરા છે. ચારે, કાવ્યાનુશાસન તો પોતાના વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

આ પ્રમાણે ‘લક્ષણ’ અને સાહિત્ય’ ના અભ્યાસક્રમને પોતાનો પૂરતો ફાળો આપી, હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રમાણુશાસ્ત્ર તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવ્યું. તે વિષયનો તેમણે ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી છે. તેને ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રની રીતે પાંચ અધ્યાયો છે; પરંતુ ખીજા અધ્યાયના પહેલા આઠિકના અંત સુધીનો ભાગ જ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે.

‘ત્રિશષ્ટિશક્ષાકાપુરુષચરિત્ર’ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વ્યાકરણગ્રંથ તો સિદ્ધરાજની વિનંતિથી લખ્યો હતો; પરંતુ “એ દ્વાચાત્રપ ગ્રંથો, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન, કોશગ્રંથો અને ખીજાં શાસ્ત્રો (તેમાં કદાચ ‘પ્રમાણુમીમાંસા’નો સમાવેશ થતો હોય) તેમણે ‘લોકો’ માટે લખ્યાં હતાં.” એ બધા ગ્રંથો રચવામાં તેમનો હેતુ, તે તે વિષયના અભ્યાસીવર્ગની સેવા જ હતો. પ્રો. બેટ્ટાબી વગેરે ઘણા હેમચંદ્રાચાર્યની આ પ્રવૃત્તિ, જૈનો પાસે પણ આદરણીની પેઠે બધા વિષયોના શાસ્ત્રગ્રંથો છે, એવું અભિમાન પોષવા માટે હતી, એમ માને છે. પરંતુ, તે ગ્રંથોની રચના, તેમની સરળતા, તેમની નવી ગોઠવણી અને તેમના ઉપરની વિસ્તૃત ટીકાઓ જેતાં એ ગ્રંથો રચવામાં

આચાર્યશ્રીનો હેતુ સાંપ્રદાયિક હોવા કરતાં, જનતાને તે તે વિષયોના સંપૂર્ણ તેમજ અર્વાચીન કાળ સુધીની તે તે વિષયોને લગતી તમામ માહિતીવાળા ગ્રંથો પૂરા પાડવાનો જ હોય, એમ લાગે છે.

હવે આપણે કુમારપાલના કહેવાથી લખેલા ગ્રંથો ઉપર આવીએ. તેઓમાં મુખ્યત્વે યોગશાસ્ત્ર, ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પરિશિષ્ટપર્વ સહિત) અને વીતરાગસ્તુતિઓ (એ સુપ્રસિદ્ધ દ્વાત્રિંશિકાઓ સુધ્યાં)નો સમાવેશ થાય છે. 'યોગશાસ્ત્ર' વિષેની ચર્ચા આપણે જુદા વિભાગમાં કરીશું. ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર એ બહુ મોટો ગ્રંથ છે, અને રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના નમૂના ઉપર રચાયેલો છે. તેમાં ૧૦ પર્વો છે, અને પરિશિષ્ટપર્વ તેના પરિશિષ્ટરૂપે છે. આ ગ્રંથમાં ૨૪ તીર્થકરો બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ બળદેવો, નવ વાસુદેવો અને નવ પ્રતિવાસુદેવો, એમ ત્રેસઠ મહાપુરુષો (શલાકાપુરુષો—એટલે કે માપવાના ગજરૂપ શ્રેષ્ઠ પુરુષો)નાં ચરિત્રો છે. તેમાંથી પણ હેમચંદ્રાચાર્યના જમાનાને લગતી અનેક વિગતો મળી શકે તેમ છે. પરિશિષ્ટપર્વમાં મહાવીર પંક્ષીના આચાર્યોની કથા છે.

'વીતરાગસ્તોત્ર' લગભગ ૧૮૬ શ્લોકોનું બનેલું છે. તેમાં ૨૦ સ્તોત્રો છે; અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં આઠ આઠ શ્લોકનાં છે. આ સ્તવોમાં એ દ્વાત્રિંશિકાઓ (એટલે કે ૩૨ શ્લોકોના સમૂહ)નો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાંથી એકનું નામ 'અયોગવ્યવચ્છેદિકા' છે, અને બીજાનું 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા' છે. આ એ દ્વાત્રિંશિકાઓને દાર્શનિક કાવ્ય જ કહી શકાય. તેમાં જૈનધર્મ સામેના આક્ષેપોનો રદિયો, અને જૈન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મંડન છે. તેમનો વિષય આવો કૂટ હોવા છતાં, કાવ્ય તરીકે તેમની પ્રાસાદિકતા બહુ ભારે છે. તેમાં ભકિત, વિચાર અને કાવ્ય એ ત્રણનું અહમ્મત સંમિશ્રણ સધાયું છે. હેમાચાર્યની શાસ્ત્રરચયિતા તરીકેની શક્તિ આડે તેમની કવિત્વશક્તિ પ્રત્યે ઘણી વાર દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમના કાવ્યગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાય છે કે, તેમની કવિત્વશક્તિ પણ તેટલી જ

ભારે હતી. તેમનાં બે દ્રવ્યાશ્રય કાવ્યોમાં, એક બાબુ પોતે બનાવેલા વ્યાકરણ માટે ટંકેલાં ઉદાહરણોની હારમાળા ચાલે છે; અને બીજા બાબુ કુમારપાલ સુધીના સોલ્લંકી રાજ્યોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ અપાય છે. એ ઇતિહાસ પણ તે રાજ્યોનાં પરાક્રમો, તેમણે બંધાવેલા વિહારો, તળાવો અને નગરોનાં ચમત્કૃતિપૂર્ણ વર્ણનોથી કાવ્યરૂપ બની ગયો છે. એ ગ્રંથો વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ બંનેના અભ્યાસીઓને અતિ અગત્યના છે.

૬

હવે આપણે તેમના 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ ઉપર આવીએ. એ ગ્રંથ તેમના બીજા શાસ્ત્રગ્રંથોની કોટીનો નથી. તે ગ્રંથ તેમણે તેમના સમય સુધીના તે વિષયના અન્ય ગ્રંથોના નિરૂપણને વ્યવસ્થિત તેમજ એકસૂત્ર કરવાના ધરાદાથી કે, તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી તેમજ સરળ પાઠ્ય પુસ્તક પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી નથી લખ્યો. આ ગ્રંથ તો 'ઉપનિષદ્' રૂપ એટલે સામે (ઉપ) ખેઠેલા (નિષદ્) શિષ્યને માટે જ હોઈ, તેની પ્રશસ્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ રાજ્ય માટે જ લખાયો છે. અલબત્ત, તેનો ઉપયોગ કુમારપાલની કોટીના બધા ગૃહસ્થો કરી શકે; પરંતુ કહેવાનો ધરાદો એ છે કે, તે 'યોગ' વિષયક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કે શાસ્ત્રગ્રંથ નથી.

આ જગાએ એક વિચિત્ર લાગે તેવી વિગતની નોંધ લેવી ઘટે છે. દિગંબર મુનિ શુભચંદ્રનો 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે ગ્રંથોમાં ઘણો ભાગ એકબીજાને ખૂબ મળતો છે. હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર' નો પાંચમા પ્રકાશથી માંડીને ૧૧ મા પ્રકાશ સુધીનો પ્રાણાયામ અને ધ્યાનના વર્ણનવાળો આખો ભાગ 'જ્ઞાનાર્ણવ' ના ૨૯ થી ૪૨ સુધીના સર્ગોની સમાન છે. તે એટલે સુધી કે, એ બે વચ્ચે શબ્દોની કે વિગતોની સરખામણી કરવી પણ અનાવશ્યક છે. એમ જ કહી શકાય કે, હંદને કારણે શ્લોકમાં એક-બે શબ્દો ફેરવવા પડે, તે સિવાય તે આખો વિષય

અને અંથોમાં છેક જ એકસરખો છે. ઉપરાંત, પ્રાણ્યાયમથી પ્રાપ્ત થતા પરશરીરપ્રવેશસિદ્ધિ સુધીના કૃણનું લાંબું તથા વિગતપૂર્ણ વર્ણન કર્યા છતાં અને અંથો તેની નિરુપયોગિતા અને અનર્થકારિતાની આખતમાં પણ એકમત છે! 'જ્ઞાનાર્ણવ'ની આખતમાં તો હજુ એટલું પણ કહી શકાય કે, ૨૧૦૦ થી પણ વધારે શ્લોકોવાળા તે અંથમાં સો જેટલા શ્લોકો જ પ્રાણ્યાયમ જેવા પોતે નિરુપયોગી માનેલા વિષય માટે શુભચંદ્ર રોક્યા છે; પરંતુ 'યોગશાસ્ત્ર' માં તો કુલ ૧૦૦૦ શ્લોકમાંથી ૩૦૦ જેટલા શ્લોકો નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણ્યાયમ પાછળ રોક્યા છે! 'જ્ઞાનાર્ણવ' માં તો પવનજ્યથી થતા કાળજ્ઞાનની વિગતો જ આપી છે; 'યોગશાસ્ત્ર' માં તો તે ઉપરાંત શુકન, જ્યોતિષ વગેરેથી પણ કાલજ્ઞાન જાણવાની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ વધારાની ઉમેરી છે. એટલે કે, 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં આપેલી તે ચર્ચામાં 'યોગશાસ્ત્ર' જે કાંઈ સુધારોવધારો કર્યો હોય, તો તે એટલો જ છે કે, પોતે જ નિરુપયોગી માનેલી વસ્તુના વર્ણનમાં પાછી બીજી અપ્રાસંગિક આખતો તેણે ઉમેરી છે!

એ ઉપરાંત 'યોગશાસ્ત્ર'માં ચોથા પ્રકાશમાં 'અથવા' કહીને "આત્મા પોતે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે, અને આત્મા ઉપરના કષાયોદિ દોષ દૂર કરવા એ જ મોક્ષ છે" એ જ્ઞાતનું જે નિરૂપણ શરૂ કર્યું છે, તથા તેમાં કષાયજ્યનો ઉપાય ઈદ્રિયજ્ય, ઈદ્રિયજ્યનો ઉપાય મનઃશુદ્ધિ, તેનો ઉપાય રાગદ્વેષનો જય, તેનો ઉપાય સમત્વ, અને સમત્વની પ્રાપ્તિ એ જ ધ્યાન માટેની મુખ્ય લાયકાત, એવો જે કોટીક્રમ રજૂ કર્યો છે, તે પણ શબ્દશઃ અને અર્થશઃ 'જ્ઞાનાર્ણવ'ના ૨૧ થી ૨૭ સુધીના સર્ગોની સમાન છે. અનિત્યાદિ ભાવનાઓનું વર્ણન તેમજ અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું વર્ણન અલખત અને અંથોમાં એક જ શબ્દોમાં નથી; પરંતુ એક જ શૈલીનું છે, એ તો ઉદ્ધાકું છે. ઉપરાંત તેમાંય તરત જ ધ્યાન ખેંચે તેવું શબ્દસામ્ય પણ ઠેર ઠેર આવીને ઊભું રહે છે. અને અંથોમાં જે એકમાત્ર તદ્દાવત હોય તો એ છે કે,

‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં સાધકે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે (જુઓ સર્ગ ૩); ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે ગૃહસ્થાશ્રમની ભૂમિકા ઉપર જ પોતાનું યોગશાસ્ત્ર રચ્યું છે.

શુભચંદ્ર કહે છે કે, “ બુદ્ધિશાળી હોય તો પણ પુરુષ મહાદુઃખોથી સંકીર્ણ તેમજ અતિ નિંદિત એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રમાદનો જય ન કરી શકે, કે ચપલ મનને વશ ન કરી શકે. સત્પુરુષો તો ચિત્તની પ્રશાંતિ અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરે છે.” “ અરે ! આકાશપુષ્પ, કે ગવેડાનું શીંગડું પણ કોઈ દેશમાં કે કોઈ કાળમાં મળી આવે; પરંતુ કોઈ દેશ કે કોઈ કાળમાં ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર ધ્યાનસિદ્ધિ સંભવી શકે નહીં.” પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્ય તો પોતાના અંતની શરૂઆતમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, “ યોગનું માહાત્મ્ય જ એવું છે કે, વિસ્તૃત સાત્રાજ્યનો ભાર વહન કરવા છતાં ભરત ચક્રવર્તી કેવલજ્ઞાન પામી શક્યો [૧-૧૦].” ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં પાંચ મહાવ્રતો અને તેમની ભાવનાઓરૂપી યતિધર્મનો વિષય જ મુખ્ય ભાગ રોકે છે; જ્યારે, ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ તો તે યતિધર્મનો વિષય પહેલા પ્રકાશમાં ૨૮ શ્લોકોમાં જ પતવી દઈ (૧૯-૪૬), ગૃહસ્થધર્મના જ વર્ણન પાછળ બીજા અને ત્રીજા એમ આખા બે પ્રકાશો થઈને ૩૮૨ શ્લોકો રોકે છે. અને એ જ હેમાચાર્યના ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ની વિશિષ્ટતા તેમજ મહત્તા પણ છે. કુમારપાલ રાજાને અન્ય યોગ્યથોથી ‘વિલક્ષણ’ યોગ્યથ જોઈતો હતો. તેની તે ઇચ્છા આ અંથથી જરૂર પૂરી પડી છે; કારણ કે અન્ય અંથો યોગસાધના માટે ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગને પ્રથમ આવશ્યકતા તરીકે જણાવે છે; જ્યારે, હેમાચાર્યનું ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ ગૃહસ્થધર્મના પાયા ઉપર જ યોગસાધનાનો ક્રમ સ્થાપિત કરે છે.

પરંતુ, એક વ્રત તો બીજો જ રહે છે, કે ‘ જ્ઞાનાર્ણવ ’ અને ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ એ બે અંથોમાંથી કયા અંથે બીજાનો ઉપયોગ કર્યો છે ? આનો નિર્ણય કરવાનું એકમાત્ર સાધન બંને લેખકોનો સમય નક્કી કરવો એ છે. જે લેખક પ્રથમ થઈ ગયો હોય, તેના અંથનો ઉપયોગ

પછીનાએ કર્યો હોય, એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યના સમય વિષે આપણે જેમ નિશ્ચિત છીએ, તેમ શુભચંદ્રના સમય વિષે નથી. એક તો, શુભચંદ્ર નામના આચાર્યો અનેક થઈ ગયા છે. એ શુભચંદ્રો ૧૧ મી સદીમાં જ થયા છે; અને ' પાંડવપુરાણ ' આદિના કર્તા શુભચંદ્ર વિં સં ૧૬૦૦માં પણ થયા છે. પરંતુ ' જ્ઞાનાર્ણવ ' ના લેખક શુભચંદ્ર વિષે જે પરંપરા ચાલી આવે છે, તે પ્રમાણે તે માલવાના સુપ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના સગા ભાઈ હતા. ભોજના વખતનું એક દાનપત્ર વિં સં ૧૦૭૮ માં લખાયેલું મળી આવે છે. એટલે ભોજનો સમય અગિયારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જ ગણાય. અને એ જ સમય શુભચંદ્રનો પણ ગણાય. સિદ્ધરાજના દાદા ભીમદેવના સમયમાં (વિં સં ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦) શાંતિસૂરિ ભોજના દરબારમાં ગયા હતા, એ વાતનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી આવ્યા છીએ. સિદ્ધરાજ માળવા છતવા ગયો ત્યારે ત્યાં ભોજનું લખેલું વ્યાકરણ તેણે જોયું હતું, અને તે વ્યાકરણ ગુજરાતની પાઠશાળાઓમાં પણ ચાલતું હતું, એ વાત આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. એટલે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે સાહિત્યની લેવડદેવડનો સંબંધ અતિ નિકટનો હતો જ. આમ, શુભચંદ્ર અને હેમચંદ્ર વચ્ચે બહુ બહુ તો ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. તો પછી લગભગ સમકાલીન જેવા પુરોગામી લેખકના ગ્રંથમાંથી આટલા મોટા પ્રમાણમાં હેમાચાર્ય ઉતારા કરી લે, અને તેમને જરા વ્યવસ્થિત કરી કે સંક્ષિપ્ત કરી તથા એકાદ એ ફેરફાર સાથે પોતાને નામે ચડાવી દે, એમ બનવું તો અસંભવિત લાગે છે. કારણ કે, તે વખતે હેમાચાર્યના દુશ્મનો ચારેબાજુ કમર બાંધી ઊભેલા જ હતા. અને તેમના દરેક ગ્રંથને ' પુરોગામી લેખકોમાંથી કરેલી ચોરી ' કહીને ઉતારી પાડતા હતા. તેવી સ્થિતિમાં ખીજા લેખકના ગ્રંથનો મોટો ભાગ ઉતારી લઈ પોતાને નામે ચડાવી લેવાની હિંમત કોઈ પણ

+ જુઓ વિશ્વભૂષણ ભટ્ટારકકૃત 'ભક્તામરચરિત્ર.'

ન જ કરે. એટલે આ કાવ્યકાવ્યો એકે રીતે જોવા - વાચવાનું જ મૂંઝવનારું જ રહે છે.

અત્યારે જે સ્વરૂપમાં 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ મળી આવે છે, તે સ્વરૂપે તેમાં પણ પછીથી બીજાને હાથે ઘણા ઉમેરા થયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તે ગ્રંથમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક એવું બહુ જ ઓછું છે. અને તેના મોટા ભાગના વિષયો સર્વસામાન્ય ધાર્મિક બાબતોને લગતા છે. તેની ભાષા અને શૈલી પણ પ્રસન્ન, ઝમકદાર તથા સંસ્કૃત ભાષાની શબ્દશક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરનારી છે. એટલે તે ગ્રંથનો પ્રચાર સાંપ્રદાયિક જ ન રહેતાં, સર્વસાધારણ થયો હોય એમ માનવાને ઘણું કારણ છે. ૧૮મા સર્ગમાં તો (શ્લોક. ૩૭) કોઈએ ભગવદ્ગીતાનો 'યા નિશા સર્વભૂતાનાં' વાળો શ્લોક ઉમેરી મૂક્યો છે. તેના પહેલાં 'ધા નિશા' એવા શબ્દવાળો એક શ્લોક જોઈ, ગીતાનો આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક કોઈએ પછી ઉમેરી લીધો હોય, એમ જ ત્યાંનો વિષયક્રમ જોતાં પણ લાગે છે. એટલે તે ગ્રંથના અત્યારના સ્વરૂપ ઉપરથી કશી ચોકસ નિર્ણય આંધવો અયોગ્ય છે. બીજી બાબત, હેમાચાર્યના ગ્રંથમાં જ પછીથી કોઈ શિષ્યે પ્રાણ્યાયામ અને વિવિધ ધ્યેયોવાળા ભાગો ઉમેરી લીધા હોય, અને એ રીતે 'જ્ઞાનાર્ણવ' જેવા પ્રચલિત ગ્રંથની ચમત્કારિક વિગતોનો યશ પોતાના ગુરુના ગ્રંથને આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ બનવું પણ શક્ય છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, ધ્યાન વગેરે બીજાં અંગો કરતાં નિરૂપયોગી માનેલા પ્રાણ્યાયામના વર્ણન પાષ્ટ્ઞ વધારે પડતો ભાગ રોકી પ્રમાણભંગ કરવાનો દોષ હેમાચાર્ય બલતે કરે એમ માનવાનું મન નથી થતું. તથા પાંચમા પ્રકાશમાં ૨૭ થી ૩૫ શ્લોક સુધીમાં ધારણાનું લક્ષણ, પ્રકારો, અને ફળની વિગતો સહિત સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરી દેવા છતાં, છઠ્ઠા પ્રકાશમાં પાંચ સાતમા શ્લોકમાં ધારણાનું વર્ણન ફરીથી આવે છે, એવો પુનરુક્તિરૂપી ગંભીર દોષ પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવો કુશળ શાસ્ત્રકાર તો ન જ કરે. એટલે પ્રાણ્યાયામવાળો તે આખો ભાગ, તેમજ ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયોવાળા

ભાગમાં પદસ્થ ધ્યેયોના વર્ણનવાળો આખો ભાગ પછીથી કોઈએ 'યોગશાસ્ત્ર'માં ક્રમશઃ ઉમેરી લીધો હોય એમ માનવા તરફ સહેળે વૃત્તિ જાય છે. પરંતુ એ વિષે આ સ્થિતિમાં વધુ કાંઈ કહેવું અશક્ય છે.

આ બધી ચર્ચા પડતી મૂકીએ, અને 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથમાં લેખકે જે સ્વરૂપમાં યોગસાધનાનો આખો વિષય આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે, તે ઉપર જ ધ્યાન આપીએ, તો માલૂમ પડે છે કે, હેમાચાર્યે જે આખ-તોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓને ફટકો લગાવી પોતાના વિષયની અસાધારણ સેવા કરી છે. એક તો, 'ગૃહસ્થાશ્રમીનો પણ યોગસાધનામાં અધિકાર છે' એવું તેમનું વિધાન છે. એને વિષે આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે તેના ઉપર વિશેષ ન રોકાતાં બીજી આખત ઉપર જઈએ. તે નીચે પ્રમાણે છે: 'આ જમાનામાં આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષ સંભવિત નથી' એવી જૈન સાંપ્રદાયિક પરંપરાગત માન્યતા છે. શુક્લધ્યાન આ કાળમાં કોઈથી સંભવિત નથી, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને એક રીતે હેમાચાર્યે તેને સ્વીકારી છે. કારણ કે, શુક્લધ્યાનથી જ મોક્ષ સંભવી શકે છે, એવી શાસ્ત્રપરંપરા છે. પરંતુ ૧૨મા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ વર્ણવતી વખતે, આ જમાનામાં પણ 'ધ્યાનથી પૂરેપૂરી તદ્દીનતા સાધ્ય થવી શક્ય છે, અને તે વખતે પોતે પરમાત્માથી જરા પણ જુદા નથી, એવું અનુભવાય છે' એમ હેમાચાર્યે ઓખ્ખું જણાવ્યું છે. ઉપરાંત તે દશાના વર્ણનમાં તેમણે જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે ઉપરથી પણ તેમણે જરાય સંશય નથી રહેવા દીધો કે, 'તે વખતે તત્ત્વનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થાય છે. [નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વં ૧૨-૩૬]; મનરૂપી કંદવાળી અને અપણ ઈદ્રિયોરૂપી પત્રવાળી અવિદ્યા સર્વ પ્રકારે નષ્ટ થાય છે [૧૨-૪૦]; અને અનુપમ પરામૃતનો અનુભવ થાય છે [૧૨-૪૩].' અરે, તે તો એટલે સુધી કહે છે કે, " ગુરુ પણ જે તત્ત્વને 'એ આ છે' એમ કહીને વર્ણવી શકતા નથી, તે તત્ત્વ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે " [૧૨-૨૧]. આ જમાનામાં મોક્ષ સંભવિત જ નથી એ સાંપ્રદાયિક આક્ષેપ તેમને યાદ છે. તેથી

યો

તે તરત જ કહે છે કે, 'તેનાથી ભલે મોક્ષ થયો કહેવાઓ કે ન કહેવાઓ; પરંતુ જે પરમાનંદ છે, તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુચ્છ જેવાં — નહિ જેવાં લાગે છે [૧૨-૫૬].' તેમનું આ કથન, અને તે પ્રતિપાદન કરવાની હિંમત, સાંપ્રદાયિકતાના આ જમાનામાં ખાસ આવકારને પાત્ર છે.

આકીનો આખો વિષય તેમણે ભલે પૂર્વકાળના જુદા જુદા લેખકોના ગ્રંથો અનુસાર જ ઉતાર્યો હોય; પરંતુ, આ એ અગત્યની આખતોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓ સુધારવા તેમણે જે સ્પષ્ટ વિધાન કર્યાં છે, તે માટે જ તેમનું આ 'યોગશાસ્ત્ર' લખવું સાર્થક થયું છે. આ જમાનામાં કોઈથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી અને ગૃહસ્થથી તો યોગસાધના કરાય જ નહિ, એ એ માન્યતાઓ સમાજના મોટામાં મોટા ગૃહસ્થ વર્ગમાં કેવી શિથિલતા અને પ્રમાદ ઊભાં કરે, એ કોઈથી પણ સમજી શકાય તેવું છે. તે એ માન્યતાઓનો વિરોધ કરવા, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ સ્વાનુભવને બળે તેમનાથી ઊલટી જ સત્ય વસ્તુ સ્થાપિત કરવા, તેમણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય, અને તે એ સિવાયની બીજી બધી આખતો તે વખતની પ્રચલિત પ્રણાલિ મુજબ રાખી હોય, તો પણ તેમણે પોતાના વિષયની ભારે સેવા બજાવી કહેવાય. અને યોગના ખાસ વિષયમાં દરેકને નવું શું કહેવાનું હોય ? પ્રાણાયામથી જે કાળજ્ઞાન થાય, કે ધ્યેય તરીકે અમુક મંત્રો કે વિદ્યાઓનો જપ ચાલતો આવ્યો હોય, તે આખતોમાં નવો લેખક નવું શું કહે ? તથા તે ગમે તેવો નવો મંત્ર રજૂ કરે તેથી તેને માન્ય પણ કોણ રાખે ? એટલે એવી બધી આખતો તો ચાલુ પરંપરામાંથી જ સ્વીકારવી પડે.

*

*

*

આ અનુવાદ આ માળાના અન્ય જૈન ધર્મ ગ્રંથોના અનુવાદોની પેઠે જાયાનુવાદ પદ્ધતિએ કરેલો છે. જે કે, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા કુશળ શાસ્ત્રકારે રચેલા ગ્રંથના વિષય-નિરૂપણમાં કાટ-છાંટ કરવા જેવું વિશેષ

હોય જ નહીં. એટલે વાચક જોઈ શકશે કે, અનુવાદમાં શ્લોક વગેરેના ક્રમ સળંગ જ ચાલ્યા કરે છે. જે કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે, તે પ્રાણ્યામવાળા તેમજ વિવિધ ધ્યેયોવાળા વિભાગમાં. તે વિભાગોમાંથી અપ્રાસંગિક માનેલો કે સામાન્ય વાચક માટે વધારે પડતી વિશેષ વિગતોવાળો લાંબો ભાગ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ્યુ તરીકે આપ્યો છે. તે ભાગમાં પણ તે જમાનાની વિવિધ વિદ્યાઓ અને માન્યતાઓનો સંગ્રહ થયેલો હોવાથી, તેની ઉપયોગિતા તો છે જ. મુખ્ય ફેરફાર તો એ કર્યો છે કે, મૂળ ગ્રંથનાં ૧૨ પ્રકરણને સમાવી અનુવાદમાં ૬૨ જ પ્રકરણ કરી નાખ્યાં છે. મૂળ ગ્રંથમાંથી ઉપર જણાવેલા મોટા ભાગો કાઢી લેવાના હોવાથી તેમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે.

આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની પેઠે આ ગ્રંથમાં પણ અંતે સુભાષિતસંગ્રહ તારવી કાઢીને મૂક્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યના શાસ્ત્રગ્રંથોની ભાષા પણ કેવી પ્રસન્ન તથા સરળ હોય છે, તેનો ખ્યાલ વાચકને તે ઉપરથી આવશે.

અંતે એક આવશ્યક નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે. આ ઉપોદ્ધાત તૈયાર કરવામાં શ્રી. રસિકલાલભાઈએ હેમચંદ્રાચાર્યના 'કાવ્યાનુશાસન' ગ્રંથની સ્વસંપાદિત આવૃત્તિ માટે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં આપેલા ગુજરાત અને હેમચંદ્રાચાર્યના ઇતિહાસનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં તેની પ્રસ્તાવનાનાં છપાયેલાં ફોર્મ વાંચવા સહુભાવથી તેમણે આપ્યાં તે બદલ તેમનો આ સ્થળે આભાર માનું છું. ખીજા પણ સહુભાવી તજ્જોએ ન્યાં જરૂર પડી ત્યાં જે મદદ આપી છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખમાત્ર કરી વિરમું છું.

આ 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથની ખરી ઉપાદેયતા તો એ વસ્તુમાં રહેલી છે કે, એ ગ્રંથ હેમાચાર્યે પોતાના જમાનાના એક પ્રભાવશાળી ગુજરાતી ગૃહસ્થ માટે તેમજ તેને જ નજર સામે રાખીને લખ્યો છે. આજના ગમે તેટલી વધુ પ્રવૃત્તિવાળા જમાનાનો ગૃહસ્થ પણ મહા-

સામ્રાજ્યના અધિપતિ કુમારપાલ જેવો વ્યવસાયી તો નહિ જ હોય. એટલે 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ આજે પણ ગૃહસ્થવર્ગનો યોગગ્રંથ છે એમ કહેવું જોઈએ. એ ખ્યાલથી અને એ ઉદ્દેશથી જ તેનો આ અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આશા છે કે, ગુજરાતના ગૃહસ્થવર્ગને તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

ભન્યુ ૧૯૩૮

ગો.૦

—આ ખીજી આવૃત્તિ વખતે આખા અનુવાદ ઉપર સળંગ નજર નાખી જવાની મજેલી તકનો લાભ લઈ કાંઈકે કાંઈકે જરૂરી સુધારા-વધારા કરી લીધા છે. પરંતુ આખા ગ્રંથનું કલેવર જેમનું તેમજ રહ્યું છે. આ ગ્રંથ અત્યારના જમાનામાં ગુજરાતનાં ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રી-પુરુષોને યોગ્ય જીવન-સાધના અતાવીને બળ તથા શુદ્ધિ પૂરે તેવો છે. અને આજે આપણાં જીવનમાં એ જે આપતોની બહુ જરૂર છે. આશા છે કે આ પુનર્મુદ્રણ એ દષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઈ. સ. ૧૯૫૨

ગો.

સમાજનો વ્યાપક યોગ

મનુષ્યસમાજનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમ લાગે છે કે, ગીતા-કારનું નીચેનું વાક્ય માત્ર અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ ઉપયોગી એવી બધી વાતોમાં સાચું છે :

‘હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે; અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ સૌ ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે.’ સારાંશ અને સચ્ચાઈની પાછળ મંડવાનું એવું અધરું કામ છે. એમ કરવા જતાં રસ્તામાં એવાં એવાં ને એટએટલાં પ્રલોભનો, આકર્ષણો, વિક્રો, પ્રમા-હનો વગેરે આવે છે કે, શરતમાં પાર જનાર તો કરોડોમાં કોક બને છે. પરંતુ આ ઉપરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. ઊલટું, એમાં એ વસ્તુ બતાવી છે કે, આવું અધરું ને અટપટું કાર્ય પણ અસાધ્ય નથી; મનુષ્ય ધારે તો તેમાં પણ ફાવી શકે છે. અને એમ ફાવવા માટે એક જિંદગી શું અનેક જિંદગી પણ લાગે, છતાં ફાવી શકાય છે. એવી જિંદગીઓ જગતની રચના કરનાર આપે છે, એટલે કે, પુનર્જન્મ છે જ એ પણ કદાચ ઉપરની આ અટલ શ્રદ્ધામાંથી જ ફલિતવાદ છે, જેને આપણે સત્ય સિદ્ધાંત માનીએ છીએ.

આથી કરીને જગતના નાયકોનું કાર્ય એ હોય છે કે તેઓ લોકકેળવણી દ્વારા આખા જનસમાજનું વહેણ આ એક મુખ્ય વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી સચ્ચાઈ અને સારાશનું જોર વ્યક્તિશઃ અને વ્યષ્ટિતઃ વધતું રહે. લોભ, મોહ, સ્વાર્થ, સંકુચિતતા વગેરે સર્વ અસામાજિક વૃત્તિઓ પર સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સંગીત સર્વ થઈને

સમાજપોષક ને પ્રાગતિક સંયમો યોજે છે. આવી બધી સંયમ કે ધારણની શક્તિ જ 'ધર્મ' કહેવાય છે. અને એને જ 'યોગ' પણ કહેવામાં આવે છે. જે દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની વૃત્તિઓ તથા વાસનાઓ નિયમિત કરી એક પ્રવાહ વહેવડાવે ને એમ કરીને પ્રગતિ કે વિકાસ સાધે, તે સાધનનું નામ 'યોગ' છે. 'યોગ' નો શબ્દાર્થ પણ 'સાધન' થાય છે. (જુઓ તિલક મહારાજનું 'ગીતારહસ્ય'—મરાઠી. પા. ૫૫ મું)

આ પ્રમાણે વ્યક્તિજીવનનું નિયમન કરવું એટલે યોગ, એમ હોવાથી જ ગીતાકારે પણ 'યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' એવી વ્યાખ્યા કરી છે : કર્મો કરવાનું એવું કૌશલ્ય કે જેથી જીવનસિદ્ધિ મળે. અને એવા કૌશલ્યની ગુરુકિલ્લી સમતા છે : જે માણસ રાગદ્વેષાદિ વાટપાકુ-ઓથી છાગાઈ જાય છે, તે ક્ષેમ-કુશળ શી રીતે જઈ શકે ? તેને કોઈ પણ વસ્તુનું અનાસક્ત એટલે કે સાચું, યોગ્ય, ન્યાય્ય અને શુદ્ધ આક-લન પણ શી રીતે થવાનું હતું ? જેમ બાહ્યેન્દ્રિય વિકલ બને તો તે ઈન્દ્રિયનું કાર્ય અપ્રમાણિત થાય, આંખ પર પટલ આવી જાય તો દર્શનશક્તિ ઘેરાય, તેમ જ જે અંતરિન્દ્રિય—અંતઃકરણ પર રાગ-દ્વેષાદિ કષાયોનો પટલ હોય તો થાય. એટલે તેને શુદ્ધ કર્યે જ છૂટકો. તે વિના મુખ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય જે ચિત્ત તે આવરિત બને. માટે સમતા તો જોઈએ જ, કેમ કે, ચિત્તનું આરોગ્ય સમતા છે : નીરાગી ચિત્તનું તે લક્ષણ છે. આથી કરીને જ, ગીતાકારે યોગની ખીજ વ્યાખ્યા જે કરી છે તે એ છે કે, 'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે।' કર્મોનું કૌશલ યોગ છે; અને એ કૌશલ એટલે, ટૂંકમાં કહીએ તો, સમત્વ.

યોગની લૌકિક વ્યાખ્યા આવી નથી. તે એક પ્રકારની ગૂઢતા મનાય છે; તે આવડે તો ચમત્કારી શક્તિઓ આવે, વગેરે વગેરે વિચિત્ર ખ્યાલો યોગની આસપાસ લોકમાનસમાં વીંટાયેલા છે. એ વસ્તુ થવા પામી છે એનાં કારણો, આપણો ધાર્મિક ઇતિહાસ ફેંદતાં, મળી આવે એમ છે. પરંતુ એ ખોળવા બેસવું એ અહીં અસ્થાને છે. એટલું

જ જાણવવું અભિપ્રેત છે કે, યોગના લૌકિક ખ્યાલથી જો કોઈ આ હેમાચાર્યકૃત પુસ્તક જોશે, તો તેણે નિરાશ થવાની તૃપ્તતા રાખવી. હેમાચાર્ય એવા અર્થના યોગની વાત અહીં નથી કરતા. તેથી તો તેમણે શાસ્ત્રશુદ્ધ એની જે પતંજલિની વ્યાખ્યા (યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ) તે ન આપતાં, ગીતાકારની પેઠે, સાધકના જીવનમાં તેનો જે સાદો અર્થ થાય તે જ વિચારીને તેને ઘટતી વ્યાખ્યા યોગ છે. તે તે કહે છે, “યોગ એટલે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય.” આની વ્યાપક વ્યાખ્યા આપીને હેમાચાર્યે તે ત્રેકનો જે અર્થ કર્યો છે તે જૈન પરંપરા અનુસાર કર્યો છે. તે આપણે છોડી દઈએ. પણ એક સાદો વિચાર કરી જોતાં પણ એ વ્યાખ્યાની યોગ્યતા તો તરત દેખાઈ આવે છે. જો આપણે, કોઈ પણ વૃત્તિ શા માટે કરવી જોઈએ, શું સમજીને કરવી જોઈએ એ ન જાણીએ, તો એ બરાબર ન જ કરી શકીએ. કાર્યમાં પ્રયાણ કરવાની પહેલી જ શરત એ છે કે, તે લખેનું જ્ઞાન આપણને હોય. જીવન શું છે, જગત શું છે મૃત્યાદિ જીવન-વિષયક પ્રશ્નો ન જાણીએ તો જીવનસિદ્ધિમાં આપણી ગતિ સુકાન વગરના વહાણ જેવી જ થઈ રહે. આવું જ્ઞાન અનેકવિધ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી વીંટળાયેલું હોય છે. તેમાં પૂર્વાપર પક્ષાપક્ષી હોય છે. તે બધામાંથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થાય ને તેની સત્યતા વિષે વિશ્વાસ ખેસે, એનું જ ખીજું નામ શ્રદ્ધા. એ જ્ઞાન, અને તદનુરૂપ શ્રદ્ધા જન્મતાં તેનો ચારિત્ર પર પ્રભાવ પડે જ. આ ત્રણમાંથી એકે અંગમાં જાણપ રૂવિદ્ય આવે, તો આ રત્નત્રયી ખંડિત થાય, ચિત્તશક્તિઓનો યોગ જન્મે નહિ. એમ ન અને એ જોવાની હોશિયારી કેળવવી, તેને અખંડિત ચલાવવાનું કૌશલ પ્રાપ્ત કરવું, એ જ યોગ કહેવાય.

હેમાચાર્યે આ એમના યોગશાસ્ત્રમાં આવી સરળ ને લોકગમ્ય વ્યાખ્યા કરી છે એ જ એની ખાસિયત નથી, પરંતુ એ યોગની સિદ્ધિ અર્થે જે ક્રિયાયોગ બતાવ્યો છે, એ પણ એની મહત્તાનું ને ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે. ઉપરની જ વસ્તુ જો યોગ હોય, તો તે

અમુક જ. લોકને માટે ગમ્ય નથી, તે સર્વોપગમ્ય થઈ જાય છે. અને હેમાચાર્ય તેમ જ કહે છે. તેમણે યોગનો અધિકારી સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ છે એમ જણાવ્યું છે, અને પોતાના ગ્રંથનો મોટો ભાગ તેની સાધના કેવી હોય તે નિરૂપવામાં વાપર્યો છે. ગીતાકારે 'સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ' એવું બિરદવવ્યન આપ્યું છે. અને તેમ કરીને 'સ્વકર્મયોગ' અથવા તો 'વર્ણાશ્રમયોગ' બતાવ્યો છે કે, માણસ પોતાના વર્ણનાં કર્મો કરે અને તે કરવામાં યોગ સાધે— એટલે કે સમતારૂપી કુશળતા મેળવે, તો કાળાંતરે તે પણ સિદ્ધિને પામે જ. શ્રમણ-સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધાવાન હેમાચાર્યે આ જ વસ્તુ શ્રાવકને માટે કહી છે એ ભારે મહત્ત્વનું વિધાન ગણાય. (બુઓ પા. ૧૯, ૧/૪૬) છતાં એક મર્યાદા તેમણે પણ મૂકી છે અને તે 'મહાવ્રત' નહિ પણ 'આણુવ્રત' સ્વીકારવાની. આપણે શરૂઆતમાં જ જોયું કે, સિદ્ધિ માટે મથનારાઓમાં કક્ષાઓ તો હોય જ છે. તેને લઈને સાધકોમાં અમુક પાયરીઓ કદાચ બતાવી શકાય. પરંતુ, વિકાસનું તત્ત્વ તેથી કરીને ગુણભેદે નથી ફરતું. કદાચ સાધનાનો કાળભેદ તથા તીવ્રતાભેદ તેમાં હશે ખરો. એટલે, જે ઉપરના અર્થમાં માણસ યોગારૂઢ અને તો, તે સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ તોપણ, તે 'સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ' 'સાઘુરેવ સ મંતવ્યઃ ।'—તે માણસ સત્પથ પર છે, તે સત્યાત્મા પુરુષ છે.

વાત મુખ્ય એ છે કે, ગમે તેમ કરીને માણસે પોતાનું જીવન ધડવાનું છે. તે ધડવાનો ઉપાય એટલે જ યોગ. યોગ એટલે જીવનનું કેળવણીશાસ્ત્ર. (અહીં આગળ વાચકને એટલું યાદ દેવડાવું કે, શ્રી. અરવિંદ ધોષ કૃત A System of National Education' અથવા શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાલા કૃત 'કેળવણીના પાયા': એ બે સુંદર ને તલસ્પર્શી શિક્ષણગ્રંથોમાં આપણા યોગદર્શનની છાયા સારી પેઠે જોવા મળે છે. સાથે સાથે એક ખીજી વાત પણ અહીં કહેવા જેવી લાગે છે : આપણા એક જાણીતા આળકેળવણીકારે મેડમ મૉન્ટે-

મેત્રી સાથેની પોતાની મુલાકાત વર્ણવતાં કહ્યું કે, મોન્ટેસોરીએ હિન્દના યોગશાસ્ત્રનું સાહિત્ય મોકલવા તેમને જણાવેલું. આ માગણીમાં તે ભાઈને નવાઈ લાગી હતી કે, આ ડોસ્ટીને વળી યોગમાં શો રસ ! મને લાગે છે કે, ધરના આપણે જે કદર ન કરી, તે દૂર દેશની આ સમર્થ કેળવણીકાર બાઈએ આપણા અદ્વિતીય કેળવણીશાસ્ત્રની કરી. અસ્તુ.)

સામાન્યતઃ કેળવણી અમુક ઉંમરે પૂરી થાય એ આપણો ખ્યાલ છે. એ કેળવણી તો અમુક શિક્ષણ માત્ર જ હોય છે. શરૂમાં જ આપણે જોયું એમ, જીવનના ઘડતરની કેળવણી કોઈ આયુર્વિશેષ વસ્તુ નથી. તે તો જન્મજન્માંતર ચાલનારી વસ્તુ છે. અને યોગ એવી કેળવણીનું વ્યાપક શાસ્ત્ર છે. જે આયુર્મા (એટલે કે પ્રથમાવસ્થામાં) સામાન્યતઃ આપણે કેળવણીનું સ્થાન સમજીએ છીએ, તે તો આ વ્યાપક જીવન-કેળવણીનો પ્રારંભ માત્ર છે. ત્યારે માનસની સર્વ શક્તિઓ તથા વલણ — વૃત્તિઓ સર્વાંશે ખીલી નથી હોતી. તે ઉંમરે અમુક પરવશતા પણ સહેજે હોય છે, તેથી પણ સ્વભાવની ખિલવણી સંપૂર્ણતઃ નથી થયેલી હોતી. તે અધી ખીલે છે ત્યારે જ જીવનના ઘડતરનો સાચો અને ડૂટ પ્રશ્ન અરોપર સોળે કળાએ તપે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રનું આ યોગશાસ્ત્ર તે વખતના કાળ માટેનું, જૈન દષ્ટિએ ઘડાયેલું શિક્ષણશાસ્ત્ર છે. તેમણે જે યોગનું આ ગ્રંથમાં સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ગૃહસ્થને માટે છે. અને તે પણ મુખ્યત્વે તેનું સ્થૂલ અહિરંગ જે કહેવાય તે.

યોગ-સાધનના એ શાસ્ત્રીય ભાગ પાડવામાં આવે છે : અહિરંગ, જેમાં યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ આવી જાય. અને અંતરંગ જેમાં પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન અથવા એ ત્રણને એક નામે કહીએ તો, ‘સંયમ’ આવે. અંતિમ અંગ સમાધિ એ તો યોગનો પર્યાય-વાચક શબ્દ જ છે. (જુઓ પાતાંજલ યોગસૂત્ર ૧ ના ભાષ્યમાં ‘ યોગઃ સમાધિઃ ’ એ ઉલ્લેખ.) હેમાચાર્ય આ અહિરંગ પર મોટો ભાર દે છે

અને તે આ ગ્રંથનું ત્રીજું આકર્ષક લક્ષણ ગણાય. આખા સમાજને એકપ્રવાહ કરવાની વ્યાપક ક્વામત એટલે આપણા યમ અને નિયમ. ધર્મમાત્રનો એક આ બે યોગાંગોને સુદઢ કરવા મુખ્યત્વે મથે છે. યમ એટલે પાંચ વ્રતો — અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, ને અપરિબ્રહ્. નિયમ એટલે, પતંગલિની ગણના પ્રમાણે, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના ગ્રંથમાં પંચ મહા-વ્રતોને યોગના રત્નત્રયમાંના ચારિત્ર તરીકે બતાવે છે. અને નિયમમાં તે ઉપરોક્ત પાંચતત્ત્વોને પોતામાં ગૂંથી લેતો એવો જૈન આચારધર્મ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. આ વાંચતાં વાચકને વલ્લભી તથા રામાનુજ વૈષ્ણવોની દિનચર્યા અને પ્રપત્તિ યાદ આવ્યા વગર નહિ રહે. હેમાચાર્યે જૈન સિદ્ધાંત અને તીર્થંકરો તથા સાધુઓ પ્રત્યે પ્રપત્તિ કેળવવાનો લાંબો કાર્યક્રમ યોજી આપ્યો છે. એકાગ્રતા અને અનન્યતા સાધવાના સહેલા અને સ્થૂલ માર્ગ તરીકે એ કાર્યક્રમથી યોગશક્તિ જરૂર ખીલવી શકાય. પણ તેની સહેલાઈ અને સ્થૂલતા જ તેને vulgar — ગતાનુગતિક બનાવી મૂકે છે અને આજે જોવામાં આવતું તેનું હાસ્યચિત્ર કરી મૂકે છે. પણ એ અલગ વાત થઈ. તેને અહીં અસ્થાને ગણી છોડવી જોઈએ.

યોગનાં પુસ્તકો વાંચતાં એક વસ્તુ અધે એક યા બીજે રૂપે જોવા મળે છે તે આ ગ્રંથમાં પણ જોઈ: ગૃહસ્થનો યોગ માટેનો અધિકાર વર્ણવતાં આચાર્ય કહે છે, ‘જે પ્રચલિત દેશાચાર આચરતો હોય, બીજાની અને ખાસ કરીને રાજની નિંદા ન કરતો હોય.’ ગાંધીજીએ જે સ્વરાજયોગ આજ આપણને બતાવ્યો છે તેમાં આ જ વસ્તુઓનો સક્રિય વિરોધ કરવો એ એક મહત્ત્વની ક્રિયા છે. ઈશુ ખ્રિસ્તની ‘Render unto Caesar what is Caesar’s...’ એને મળતી જ આ જૂના યોગાચાર્યોની શીખ છે. યોગમાં એક પ્રકારનો વ્યક્તિવાદ ખૂબ જ છે: તેણે યમનિયમ યોજ્યા છે તેમાં સમાજને એક પ્રકારનું અભયદાન છે એ ખરું. પરંતુ એ માત્ર ન્યાત્મક વૃત્તિ

છે. સમાજનું સંગઠન અને તેના સમ્યગ્-વ્યાપાર માટે જરૂરી એવી ક્રિયાત્મક વૃત્તિ નથી. આ નિવૃત્તિપરાયણતા આજની આપણી સમાજદષ્ટિને ખરોખર નથી લાગતી. તેમાંય, પ્રચલિત દેશાચાર જે સડેલા હોય, રાજ્ય જે કુરાજ્ય હોય, તોપણ ગૃહસ્થ સમાધાનપૂર્વક એની છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ જ કરતો રહે, એ માનવું તો બહુ વસમું લાગે છે. શું એ સડા સામે થવાની ક્રિયામાં યોગશક્તિ નથી? ગાંધીજીનું જીવન એવી જ ક્રિયાથી ધડાયેલું આપણી સામે નથી પડ્યું? મને લાગે છે, આપણા શાસ્ત્રીઓએ યોગની આ અણખેડાયેલી દિશા પણ જોઈ કાઢવા જેવી છે. ‘અમિતઘ્યાનાદ્વા’, ‘તીવ્રસંવેગાનામાસન્ન:’ ઇત્યાદિ યોગસૂત્રો આવી આવી અનેક ક્રિયાઓનાં જ વર્ણાયક છે. એ ક્રિયાઓ યુગે યુગે વિકસે, ખીલે, શોધાય ને સંશોધાય એમ યોગશાસ્ત્રકારોનો સંકલ્પ છે, એમ જરૂર માની શકાય.

હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર વાંચતાં ખીજું એક જે લાગે છે તે એ કે, યોગાધિકારી જૈને ધંધો કયો કરવો? જે ઝીણું ઝીણું હેચાહેચનું વર્ણન આચાર્યે કયું છે તેમાંથી સાર એ નીકળે છે કે, જૈન અમુક વેપારોમાં જ પડી શકે, અને એ જ કાર્ય કરતા મોટા લાગના જૈનો આજ છે પણ. ખેતી તથા અનેકવિધ કારીગરીનો નિષેધ કરવો એ કેવું સમાજઘાતક વિધાન છે! ખેર વધારે ઊણપ તો આ ગ્રંથમાં એ વસ્તુની મને લાગી છે કે, આચાર્યશ્રીએ જે ઝીણવટથી અનેકવિધ અતિચારો વર્ણવી આપણને ચેતવણી આપી છે, તેમ જ જે ગૃહસ્થને તેના ગ્રાહ્ય ધંધારોજગાર આખતના અતિચારો ગણાવીને ચેતવ્યો હોત તો કેવું ઉત્તમ થાત! આજના સમાજવાદ, તથા સંહતિવાદ (‘ફૂસિઝમ’) વગેરે અર્થવાદો આ આખતમાં આપણને સારી પેઠે વિચારસામગ્રી પીરસે છે. આજના આપણા આચાર્યોએ હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર એ દષ્ટિથી ખીલવવા જેવું છે. એવી જીવંત ને જ્યંત સંશોધનશક્તિ એ જ ધર્મના કે યોગના પ્રાણ છે. આ ગ્રંથ તેને પ્રેરે.

પરંતુ, આમ કહીને હું આચાર્યની વિશાળ ને વ્યાપક યોગદષ્ટિને દોષ નથી બતાવતા માગતો. માત્ર, એ દિશામાં આ પુસ્તકને આધારે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનું ખેડાણ કરવા જેવું છે એ માત્ર મારું અભિપ્રેત છે. બાકી, જ્યાં આગળ આચાર્ય પોતાનો શ્રાવક ધર્મ બતાવતાં 'દેશાવકાશિક' વ્રત કહે છે, ત્યાં આજના વૈશ્યધર્મ પ્રકાપનો અંકુશ જ નથી જણાવતા? 'ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ્ય જેવા છે; તે ધનાદિ લઈ લેા, એટલે તેના પ્રાણ્ય જ હરી લીધા એમ કહેવાય.' 'માત્ર બાહ્ય પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ. સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિનો ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ.' આવા ઉદાત્ત ધર્મની ખરેખરી ભાવના જે કરવામાં આવે, તો આજ જે દુઃખમાં જગત સપડાયું છે તેમાંથી તે અચ્ચા વગર રહે? અને મોટી વાત જે આ ગ્રંથ કહેવા માગે છે તે તો એ છે કે, ઉપર કહેલી ભાવના કરનારો યોગનું ડૂળ પામ્યા વગર નહિ રહે. યમનિયમનું જ જે ઝીણવટથી ને સત્યની ભાવનાપૂર્વક અનુશીલન કરવામાં આવે, તોપણ યોગનું સંપૂર્ણ ડૂળ મળે એમ છે. તો ચિત્તની સમતા હસ્તામલકવત અને; અને એ જ યોગનો આત્મા છે.

‘ ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં

ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ’

એવી જે અન્યોન્ય-કારણ્યવની આંટી છે, એનો પણ ઉકેલ આવા સાધકને જ મળી શકે છે. આ ગ્રંથમાંથી એ માર્ગને પ્રેરણા મળેા.

એક સમર્થ ગુજરાતી યોગીનું આ પુસ્તક તેમની જ આજની ભાષામાં અને સંક્ષેપમાં તથા સળંગ પ્રવાહઅદ્વતાથી આપવા માટે, ખરેખર આપણે ભાઈ ગોપાલદાસનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. આખા ગ્રંથનો સાર પ્રથમ ૧૪૪ પાનમાં આવી જાય છે. ગ્રંથના મુખ્ય પ્રવાહમાં અટકતા ને અિનજરૂરી ભાગોને ટિપ્પણોમાં કાઢી લેવાનું તેમનું ડહાપણ્ય પ્રશસ્ય છે, એમની ભાષા પૂરતું તો કહી શકાય કે, 'આ ગૂઢ યોગોપનિષદ' પોતાની ગૂઢતા ત્યજે છે. બાકીની ગૂઢતા તો ચારિત્ર્યની

સાધનાથી જ ટળે. કેમ કે અંતે યોગ સાધનાગમ્ય જ છે, અનુભવે જ પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે :

‘યોગેન યોગો જ્ઞાતવ્યો
યોગો યોગાત્પ્રવર્તતે ।
યોઽપ્રમત્તસ્તુ યોગેન
સ યોગે રમતે ચિરમ્ ॥
इति शम् ।

૧૫-૧-૩૮
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

સમાજનો વ્યાપક યોગ [શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ]

૩

૩૭

અકરણ્ય ૧ છું

યોગ એટલે ? : મંગલાચરણ ૩. -યોગમહિમા ૩. -યોગ એટલે : જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ૫. -ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર : પંચમહાવ્રત ૫. -અહિંસાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૬. -સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૭. -અસ્તેયવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૭. -બ્રહ્મચર્યની પાંચ ભાવનાઓ ૮. -અપરિગ્રહની પાંચ ભાવનાઓ ૮. -ચારિત્રની ખીજ વ્યાખ્યા : સમિતિ અને ગુપ્તિ ૮. -પાંચ સમિતિઓ ૯. -ત્રણ સુપ્તિઓ ૯. -યોગના બે અધિકારી : સાધુ અને ગૃહસ્થ ૧૦. -અધિકારી ગૃહસ્થ ૧૦.

અકરણ્ય ૨ છું

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૧ : ગૃહસ્થનાં વ્રતો ૧૨. -સમ્યક્ત્વ ૧૨. -સાચો દેવ ૧૨. -સાચો ગુરુ ૧૩. -સાચો ધર્મ ૧૩. -સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ, ભૂષણ અને દૂષણ ૧૪. -પાંચ અણુવ્રત ૧૫. -અહિંસા ૧૬. -સત્ય ૨૦. -અસ્તેય ૨૨. બ્રહ્મચર્ય ૨૩. -અપરિગ્રહ ૨૬.

અકરણ્ય ૩ છું

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૨ : ત્રણ ગુણવ્રતો :- (૧) દિગ્વિરતિ ૨૮. -(૨) ભોગોપભોગમાન ૨૮. -મધત્યાગ ૨૯. -માંસત્યાગ ૩૦. -રાત્રીભોજન-ત્યાગ ૩૨. -(૩) અનર્થદંડત્યાગ ૩૫. -દુર્ધ્યાન ૩૫. -પાપોપદેશ ૩૫. -હિંસોપકારી દાન ૩૬. -પ્રમાદ ૩૬. ચાર શિક્ષાવ્રત :-૧. સામાયિક ૩૬. -૨. દેશાવકાશિક ૩૮. -૩. પૌષ્ઠ ૩૮. -૪. અતિથિસંવિભાગ ૩૯.

અકરણ્ય ૪ છું

અતિચારો : વ્રતોના અતિચારો ૪૧. -અહિંસાવ્રતના અતિચારો ૪૧. -સત્યવ્રતના અતિચારો ૪૨. -અસ્તેયવ્રતના અતિચારો ૪૨. બ્રહ્મચર્ય-

વ્રતના અતિચારો ૪૩. અપરિગ્રહવ્રતના અતિચારો ૪૩. -દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચારો ૪૫. -ભોગોપભોગમાન વ્રતના અતિચારો ૪૫. -પંદર કર્માદીનો ૪૬. -અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારો ૪૮. સામાયિક વ્રતના અતિચારો ૪૮. -દેશાવકાશિકવ્રતના અતિચારો ૪૯. -યોષધ વ્રતના અતિચારો ૫૦. -અતિથિસં વિભાગવ્રતના અતિચારો ૫૦.

અકરણ્ય ૫ સુ'

દિનચર્યા: મહાશ્રાવક ૫૧. -શ્રાવકની દિનચર્યા: પ્રાતઃકાળે ૫૨. -પ્રત્યાખ્યાન ૫૩. -મધ્યાહ્નકાળે ૫૪. -સાયકાળે છ આવશ્યક ૫૪. સ્વાધ્યાય ૫૬. -નિદ્રા ૫૬. -સવારમાં ઊઠીને ૫૭. -અંતિમ સંલેખના ૫૯. પરિશિષ્ટ: ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ ૬૦. -ચૈત્યવંદન ૬૧.

અકરણ્ય ૬ સુ'

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન: આત્મજ્ઞાન એ જ મોક્ષ ૬૪. -ચાર કષાયોનો જય ૬૪. ૧. ક્રોધ ૬૫. -૨. માન ૬૬. -૩. માયા ૬૬. -૪. લોભ ૬૭. -પાંચ ઇદ્રિયોનો જય ૬૭. -મન:શુદ્ધિ ૬૮. -રાગદ્વેષનો જય ૬૯. -સમત્વ ૬૯. -નિર્મમત્વ ૭૦. -૧. અનિત્યતાભાવના ૭૦. -૨. અશરણભાવના ૭૦. -૩. સંસારભાવના ૭૧. -૪. એકત્વભાવના ૭૧. -૫. અન્યત્વભાવના ૭૧. -૬. અશુચિત્વભાવના ૭૨. -૭. આસ્રવભાવના ૭૨. -૮. સંવરભાવના ૭૩. -૯. નિર્જંરાભાવના ૭૪. -૧૦. ૭૪. -૧૦. ધર્મ સ્વાખ્યાત ભાવના ૭૫. -૧૧. લોકભાવના ૭૮. -૧૨. યોધિ-દુર્લભત્વભાવના ૭૯.

અકરણ્ય ૭ સુ'

ધ્યાન-૧: ધ્યાનના પ્રકાર ૮૧. -ધ્યાનોપયોગી ભાવનાઓ ૮૨. -ધ્યાન માટે હિતકર સ્થાન ૮૩. -આસન ૮૩. પ્રાણાયામ ૮૩. પ્રાણાયામના પ્રકાર ૮૪. -પ્રાણાયામાદિની અપારમાર્થિકતા ૮૫. -પ્રત્યાહાર ૮૫. -ધારણા ૮૫. પરિશિષ્ટ: આસનોની વિગતો ૮૬.

અકરણ્ય ૮ સુ'

ધ્યાન-૨: ધ્યાનનો અધિકારી ૮૮. -શરીરસ્થ ધ્યેય ૮૮. -પદસ્થ ધ્યેય ૯૯. -રૂપસ્થ ધ્યેય ૯૦. -રૂપાતીત ધ્યેય ૯૨. -ધ્યાનના અન્ય પ્રકાર ૯૨. -આજ્ઞાવિચય ૯૩. -અપાયવિચય ૯૩. -વિપાકવિચય ૯૩. -સંસ્થાનવિચય ૯૩. -ધર્મચિંતનનું કૃણ ૯૩.

અકરણ્ય ૯ મું

મોક્ષપ્રાપ્તિ : શુકલધ્યાન ૯૫. -શુકલધ્યાનના ચાર ભેદ ૯૫. -તીર્થ-કરની વિભૂતિઓ ૯૮. -કેવલિસમુદ્ધાત ૧૦૦. -મોક્ષપ્રાપ્તિ ૧૦૧.

અકરણ્ય ૧૦ મું

સ્વાનુભવકથન : ચાર પ્રકારનાં ચિત્ત ૧૦૩. -પરમાત્મચિત્તન ૧૦૪. -ગુરુની આવશ્યકતા ૧૦૪. -ઉદ્દાસીનતા ૧૦૫. -આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને કૃષ્ણ ૧૦૬. -અતિમ ઉપદેશ ૧૦૮.

ટિપ્પણો

૧. ૪૨ બિક્ષાદોષો	૧૧૧
૨. સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા (પરશુરામની કથા)	૧૧૪
૩. બ્રહ્મહત્તની કથા	૧૧૬
૪. વસુરાજની કથા	૧૧૮
૫. મંડિક અને રૌહિણ્યની કથા	૧૧૯
૬. રામાયણની કથા	૧૨૧
૭. સુદર્શન શેઠની કથા	૧૨૪
૮. સગર રાજની કથા	૧૨૬
૯. સંગમકની કથા	૧૨૭
૧૦. સ્થૂલભદ્રની કથા	૧૨૯
૧૧. ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિમાઓ	૧૩૩
૧૨. ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો	૧૩૪
૧૩. જુદાં જુદાં કર્મોના આસ્રવો	૧૩૮
૧૪. આલ્પ્યંતર તપની વિગતો	૧૪૧
૧૫. મધ્યલોક	૧૪૩
૧૬. સાત નરકભૂમિઓ	૧૪૫
૧૭. પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો	૧૪૭
૧૮. ધારણાનાં વિવિધ સ્થાનો	૧૭૪
૧૯. વિવિધ ધ્યેયો	૧૭૬
પૂર્તિ	૧૮૦
સુભાષિતો	૨૦૬
સૂચિ	૨૧૫

योगशास्त्र

યોગ એટલે ?

વારી ન શકાય એવા રાગાદિ રિપુ-સમૂહનું નિવારણ કરનાર યોગીનાથ મહાવીરને નમસ્કાર. તે ભગવાન અનેકના મંગલાચરણ ઉદ્ધારક છે. કૃણાધર નાગ આવીને દંશ^૧ કરે, કે દેવાધિદેવ ઈંદ્ર આવીને ભક્તિથી ચરણસ્પર્શ કરે, તો પણ જેમનું મન સમાન રહે છે, તથા પોતાને દુઃખ દેનાર પ્રાણી પ્રત્યે કૃપાથી જેમનાં નેત્ર આંસુભર્યાં થાય છે, તેવા શ્રી વીરપ્રભુને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર. [૧/૧-૩]

શાસ્ત્રો દ્વારા, ગુરુપરંપરા દ્વારા તથા પોતાના અનુભવ દ્વારા યોગનું તત્ત્વ નિશ્ચિત કરીને આ 'યોગશાસ્ત્ર' હું રચું છું. [૧/૪]

યોગ સર્વ વિપત્તિઓરૂપી વલ્લીસમૂહનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ પરશુ છે; તથા જડીચુક્રી, મંત્ર કે તંત્ર વિના મોક્ષલક્ષ્મીને યોગમહિમા વશ કરનાર વશીકરણ છે. પ્રચંડ વાયુથી જેમ ગમે તેવી ધનઘટા દૂર થઈ જાય છે, તેમ યોગ વડે ગમે તેટલાં મોટાં પાપ પણ નાશ પામે છે. લાંબા વખતથી એકલાં થયેલાં લાકડાંને પણ જેમ પ્રચંડ અગ્નિ ફાણવારમાં ભસ્મસાત કરી નાખે છે, તેમ ચિરકાલથી ભેગાં થયેલાં પાપોને યોગ બાળી નાખે છે. યોગના પ્રભાવથી યોગીનો કંક વગેરે શારીરિક મળ, તથા તેનો સ્પર્શ પ્રભાવ-શાળી ઔષધિરૂપ બની જાય છે; તેને વિવિધ સિદ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અધી ઈંદ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન તે ગમે તે ઈંદ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત કરી

૧. ચંદ્રકોશિક સર્પના આ પ્રસંગ માટે જુઓ આ આજ્ઞાનું 'મહાવીર-કથા' પુસ્તક, (આવૃત્તિ ૨) પા. ૧૩૭ ઇવ.

શકે છે; પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થળે તે ગમે તેમ ગતિ કરી શકે છે; તે શાપ કે વરદાન આપવા સમર્થ થાય છે; દૂરના કોઈ પણ સૂત્ર દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરી શકે છે; તથા ખીજનાં અંચળ મન પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે. પરંતુ એ બધી સિદ્ધિઓ તો યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષની પુષ્પશ્રી જેવી છે; તેનું ફળ તો મોક્ષ છે. [૧/૫-૯]

યોગનું માહાત્મ્ય કેવું અદ્ભુત છે ! ભરતક્ષેત્રનો સ્વામી ભરત ચક્રવર્તી વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરતો હોવા છતાં યોગ વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યો; પહેલી જ વાર મનુષ્યશરીર પામેલી હોવાથી ઋષભદેવની માતા મરુદેવાને પૂર્વજન્મની કર્શી ધર્મસંપત્તિ ન હોવા છતાં યોગના પ્રભાવથી તે એક જન્મે જ પરમ પદ પામી શકી; આદ્યજ્ઞ, સ્ત્રી, ગર્ભ, અને ગાયત્રી હત્યા જેવાં મહાપાપ કરનારા, તથા નરકના અતિથિ જેવા લૂટારુ દંડપ્રહારી વગેરેને યોગ જ ટેકારૂં અર્થ પડ્યો; તથા તરતમાં જ જેણે સ્ત્રીહત્યા કરી છે એવા દુરાત્મા ચિલાતીપુત્રને પણ યોગે જ બચાવ્યો. તેવા યોગની સ્પૃહા કોને ન થાય? [૧/૧૦-૩]

૧. ટીકામાં આ ભરત વગેરેની લાંબી કથાઓ છે. ભરત ચક્રવર્તીએ ભાઈઓ સાથે અધીને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પરંતુ એક વાર વીંટી સરી પડવાથી શોભા વિનાની અનેલી પોતાની આંગળી દેખીને તેને વિવેકજ્ઞાન થયું, અને ત્યારથી યોગનું અવલંબન લઈ તે તરી ગયો. પુત્રશોકમાં અધ અનેલાં મરુદેવા પોતાના પુત્ર ઋષભદેવ તીર્થંકર થયા બાદ તેમનાં દર્શનથી જ યોગયુક્ત બની તરી ગયાં; દંડપ્રહારી ભયંકર લૂટારુ હતો. પરંતુ એક દરિદ્ર આદ્યજ્ઞકુટુંબની પોતે કરેલી દુર્ક્રિયાથી નિરાધાર અનેલાં બાળકોની સ્થિતિ વિચારમાં આવતાં યોગયુક્ત બની તરી ગયો; ચિલાતીપુત્ર લૂટારુ પણ પોતાની પ્રિયતમાને તેના બાપને ત્યાંથી ઉપાડીને નાસતાં ઘેરાઈ જવાથી તેનું માથું એકલું કાપી લઈ નાસી છૂટ્યું; પણ પછી તે કપાયેલા માથાને જોઈને જ તેને શોકમાંથી યોગની પ્રાપ્તિ થઈ. આ બધા દાખલાઓમાં ઉત્તરોત્તર પાપનો ભાર વધતો જાય છે; અને તેમ તેમ તે પાપના ભારનેય હટાવનાર યોગના પ્રભાવનું પણ દર્શન થતું જાય છે.

જે માણસના કાનમાં 'યોગ' એ શબ્દ પેદા નથી, તેવા વ્યર્થ જન્મેલા નરપશુનો જન્મ જ મા થજ્ને! ચારે યોગ એટલે : જ્ઞાન, પુરુષાર્થમાં મોક્ષ અગ્રણી છે; અને યોગ એ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર તેનું કારણ છે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપી રત્નત્રય એનું નામ જ યોગ. [૧/૧૪-૫]

જીવ - અજીવ વગેરે તત્ત્વોની^૧ યથાવસ્થિત રૂપે સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી સમજ, તેનું નામ સમ્યક્ જ્ઞાન. [૧/૧૬]

જિન ભગવાને તે તત્ત્વોનું જે સ્વરૂપ કહેલું છે તેમાં રુચિ, તેનું નામ સમ્યક્ શ્રદ્ધા. તે રુચિ અથવા શ્રદ્ધા એ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે : કોઈ વાર (ક્રમે ક્રમે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં થતાં) તે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે; તો કોઈ વાર ગુરુના ઉપદેશ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. [૧/૧૭]

સર્વ સપાપ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તેનું નામ ચારિત્ર. પાંચ મહાવ્રતોના ભેદ અનુસાર તેના પાંચ પ્રકાર છે. ચારિત્રના પાંચ તે આ પ્રમાણે : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય^૨ પ્રકાર : પંચમહાવ્રત અને અપરિગ્રહ. [૧/૧૮]

પ્રમાદ^૨ વડે સ્થાવર-જંગમ જીવોની હિંસા ન કરવી તેનું નામ અહિંસા. [૧/૨૦]

૧. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. તત્ત્વ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી જ્ઞેય. 'જીવ'ને બાંધનાર, તથા તેને વિવિધ કૃષો ભોગવાવનાર 'અજીવ' તે કર્મ, પરમાણુ, આકાશ વગેરે; કર્મનું જીવની પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે જીવમાં બંધાવું તે 'આસ્રવ'; તેને બંધાવું શેકવું તે 'સંવર'; બંધાયેલા કર્મને તપ આદિ વડે દૂર કરવું તે 'નિર્જરા'; કર્મો બંધાવાને લીધે જીવની બધ્ધાવસ્થા તે 'બંધ'; અને કર્મો દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું તે 'મોક્ષ.' આ તત્ત્વોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જીવો આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૫૭ વગેરે. (આવૃત્તિ ૩.) આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા માટે જીવો આ પુસ્તકમાં પ્રકરણ છઠ્ઠું.

૨. અજ્ઞાન, સંશય, વિષયધ, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, યોગ (પ્રવૃત્તિ)માં અસાધાનતા અને ધર્મનો અનાદર—એ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ છે.

પ્રિય અને હિતકર એવું સાચું યોગલવું તેનું નામ સત્ય. જે વચન સત્ય હોવા છતાં અપ્રિય અને અહિતકર હોય, તે સત્ય નથી. ^૧ [૧/૨૧]

માલિકે આપ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેનું કાંઈ ન લેવું, એ અસ્તેય અથવા અચૌર્ય છે. ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના આજ્ઞ પ્રાણુ જેવા છે; તે હરી લો, એટલે તેના પ્રાણુ જ હરી લીધા એમ કહેવાય. [૧/૨૨]

દિવ્ય કે સ્થૂલ શરીરો સાથે મન-વાણી-કાયાથી, તેમ જ કરવું કરાવવું કે અનુમતિ આપવી એમ અદાર પ્રકારથી કામભોગનો ત્યાગ, તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય. [૧/૨૩]

સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિનો^૨ ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ. માત્ર આજ્ઞ પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ. કારણ કે, પદાર્થ ત્યાગ્યો હોય પણ તે માટેની આસક્તિથી ચિત્ત ક્લુબ્ધ રહે છે. [૧/૨૪]

આ દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. એ ભાવનાઓ વડે ભાવિત કરેલાં^૩ વ્રતો જ અમોઘ નીવડે છે, તેમ જ ગમે તેને શાશ્વત વ્રતની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. [૧/૧૯, ૨૫]

બુદ્ધિમાન પુરુષે અહિંસાવ્રતને નીચેની પાંચ ભાવનાઓથી પુષ્ટ કરવું: સ્વ-પરને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતા- અહિંસાવ્રતની પૂર્વક ચાલવું; મનને અશુભ ચિંતનમાંથી રોકી, પાંચ ભાવનાઓ શુભ ચિંતને લગાડવું; ભિક્ષા, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે આખતોમાં સાવધાન રહેવું; વસ્તુને લેવા-મૂકવામાં કાળજી રાખવી; અને ખાવા-પીવાની વસ્તુ અરામર જોઈ-

૧. કાણને કાણો કહેવો એ અપ્રિય સત્યનો દાખલો છે; અને પારથી પૂછ કે, તમે રસ્તામાં હરણો જ્યાં? તેના જવાબમાં જ્યાં હોય અને હા કહે, તો તે ખીબા પ્રાણીઓને અહિતકર એવું સત્ય છે. — ટીકા.

૨. મૂળમાં 'મૂર્છા' છે.

૩. ઔષધને ભાવનાઓ દેવાથી તે જેમ વધુ પરિણામકારક બને છે, તેમ દરેક વ્રતને અનુકૂળ એવી આ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ — ભાવનાઓ — થી દરેક વ્રત જીવનમાં ઊંડું ઊતરે છે.

તપાસીને લેવી તથા લીધા પછી તેની રીતે જ્ઞેષ્ઠ-તપાસીને જ ઉપયોગમાં લેવી.^૧ [૧/૨૬]

હાસ્થ, લોભ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તથા વિચારપૂર્વક સત્યવ્રતની ઓલવું, એ સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે. પાંચ ભાવનાઓ [૧/૨૭]

અરામર વિચાર કરીને જ, વાપરવા માટે જ્ઞેષ્ઠી વસ્તુનો જે માલિક હોય તેની પાસે તેની માલિકીની વસ્તુ અસ્તેયવ્રતની પાંચ માગવી; એક વાર સામાન્ય રીતે માગણી કરી હોય, માવનાઓ પણ વિશેષ ઉપયોગ કરતી વખતે અથવા ફરીથી તેની જરૂર પડે ત્યારે તેનો નિર્દેશ કરી ફરી માગણી કરવી; માલિક પાસે માગતી વખતે 'આટલું જ, એથી ઓછું નહિ,' એવું ચોક્કસ પ્રમાણ કહી દેવું; પોતાની પહેલાં ખીજ સમાન ધર્મ-વાળાએ કોઈ સ્થાનાદિ માગી લીધેલું હોય, તો તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે તે સમાનધર્મીની રજા લેવી; તથા વિધિપૂર્વક મેળવેલી વસ્તુ પણ ગુરુને અતાવીને તેમની પરવાનગી મેળવ્યા બાદ જ વાપરવી, એ પાંચ અસ્તેય વ્રતની ભાવનાઓ છે.^૨ [૧/૨૮-૯]

૧. તેમને પરિભાષામાં અનુક્રમે : ઈર્ષ્યાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, એષણાસમિતિ, આદાન-નિક્ષેપણ-સમિતિ, અને આલોકિત-પાન-ભોજન કહે છે. સમિતિ વગેરેનું વિવરણ હમે પાને આવે છે જ.

૨. એ પાંચમાંથી પહેલી ચાર મૂળમાં 'મકાન અથવા સ્થાન'ને ઉદ્દેશીને કહેલી છે; અને પાંચમી 'માગી આણેલાં અન્નપાનને' લગતી જણાવી છે. પરંતુ અનુવાદમાં સામાન્ય અર્થ જ લીધા છે. આ મહાવ્રતો સાધુઓને માટે જ છે એમ માની, મૂળમાં તે રીતે એ ભાવનાઓના અર્થ કર્યા છે. ગૃહસ્થ માટે મહાવ્રતને સ્થાને પછીથી જણાવેલાં અણુવ્રત હોય છે.

સ્ત્રી, પંદ કે માદાપશુવાળું રહેદાણું કે તેમના દ્વારા સેવાયેલ
આસનનો તથા ન્યાયી આડમાં રહી દંપતીની
બ્રહ્મચર્યની પાંચ ક્રીડાનો અવાગ સંભળાય તે સ્થળનો ત્યાગ કરવો;
ભાવનાઓ રાગપૂર્વક સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીની કથા ન કરવી
(અથવા રાગયુક્ત સ્ત્રીઓ સાથે કે રાગયુક્ત સ્ત્રીઓની
કથા ન કરવી); પહેલાં (ગૃહસ્થ અવસ્થામાં કે વ્રત લેતા પૂર્વે) સ્ત્રી
સાથે કરેલા કામભોગ યાદ ન કરવા; સ્ત્રીનાં મનોહર અંગો રસપૂર્વક
ન જોવાં તેમજ પોતાના શરીરની ટાપટીપ ન કરવી; અને કામોદ્દીપક
રસવાળાં ખાનપાન તજવાં, એ પાંચ ભાવનાઓ વડે બ્રહ્મચર્ય વ્રતને
સ્થિર કરવું. [૧/૩૦-૧]

રાગ પેદા કરે તેવા મનોહર સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ-
રૂપી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિનો ત્યાગ, અને
અપરિગ્રહની પાંચ મનને ન ગમે તેવા સ્પર્શોદિમાં દ્વેષનો અભાવ —
ભાવનાઓ એ અપરિગ્રહ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે.
[૧/૩૨-૩]

બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે, મુનિશ્રેષ્ઠો પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ
ગુપ્તિઓથી પવિત્ર અનેલા ચારિત્રને સમ્યક્ચારિત્ર
ચારિત્રની બીજી કહે છે.^૧ વિવેકયુક્ત સમ્યક્પ્રવૃત્તિ એ સમિતિ કહે-
વાય; અને યુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક મન-વચન-કાયાને
વ્યાખ્યા : સમિતિ ઉન્માર્ગેથી રોકવાં તે ગુપ્તિ કહેવાય. [૧/૩૪]

૧. આ વ્યાખ્યા મૂળમાં 'અથવા' એ રીતે શરૂ કરીને આપી છે. જોકે
ક્રીડામાં તે હેમચંદ્રાચાર્યે ચારિત્રના 'મૂળગુણરૂપ' અને 'ઉત્તરગુણરૂપ' એમ
બે પ્રકાર ગણી લઈ, પાંચ મહાવ્રતાદિવાળા ચારિત્રને, મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર કહ્યું
છે; અને સમિતિ-ગુપ્તિવાળા ચારિત્રને ઉત્તરગુણરૂપ કહ્યું છે.

સમિતિઓ પાંચ છે : લોકોની અવરજવરવાળા^૧ તથા સૂર્યના પ્રકાશવાળા ધોરી માર્ગે^૨ કોઈ જાંતુને ક્લેશ ન થાય પાંચ સમિતિઓ તે માટે સાવધાનતાપૂર્વક ચાલવું તે 'ધર્મ્યા-સમિતિ';^૨ દોષયુક્ત વાણીનો ત્યાગ કરી સર્વ લોકોને હિતકર અને પરિમિત બોલવું એ 'ભાષાસમિતિ'; ૪૨ ભિક્ષાદોષથી^૩ અદ્વિપિત એવું અન્ન હાંમેશાં લેવું એ 'એષણાસમિતિ'; વસ્તુમાત્રને જ્ઞેષ્ઠ-તપાસી કાળજીપૂર્વક લેવી-મૂકવી, એ 'આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિ'; કંક, મૂત્ર, મલ વગેરે અનુપયોગી વસ્તુઓ જીવજાંતુ વિનાના સ્થાનમાં કાળજીપૂર્વક નાખી આવવી, એ 'ઉત્સર્ગસમિતિ.' [૧/૩૫-૪૯]

ગુપ્તિઓ ત્રણ છે : કામકોધાદિ કલ્પનાગ્નળમાંથી મનને મુક્ત કરવું, પોતાના કલ્યાણને ઉપયોગી પદાર્થોના ત્રણ ગુપ્તિઓ ચિંતનમાં તેને સમભાવપૂર્વક પરોવવું; તથા અંતે શુભ કે અશુભ મનોવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી આત્માની અંદર જ તેને રમમાણ કરવું, એ 'મનોગુપ્તિ'; મોં, આંખ વગેરે વડે અણસારા કર્યા વિના મૌન ધારણ કરવું; તેમજ શાસ્ત્રાનુસાર ઉપયોગ જોટલું બોલવું એ 'વાગ્ગુપ્તિ';^૪ અને ગમે તેટલાં વિદ્ન આવે તોપણ (ધ્યાનાદિ વખતે) શરીરની નિશ્ચલતા રાખવી, તેમજ શયન-આસન,

૧. જે રસ્તે લોકોની વારંવાર આવજા થતી હોય ત્યાં સજીવ જાંતુ કે વનસ્પતિ વગેરે પડ્યાં હોવાનો સંભવ ઓછો હોય.

૨. ટીકામાં વધુમાં જણાવ્યું છે કે, કાળજીપૂર્વક ચાલતાં હિંસા થઈ નય તોપણ વાંધો નથી; પરંતુ કાળજી વિના ચાલતાં તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિંસા થાય જ.

૩. જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. વાગ્ગુપ્તિ અને ભાષાસમિતિ એ બેમાં તફાવત એ છે કે, ગુપ્તિમાં સર્વથા વાણીવ્યાપારનો નિરોધ, તેમજ સમ્યજ્ વાણીવ્યાપાર એ બે વસ્તુઓ રહેલી છે; જ્યારે સમિતિમાં તો સમ્યજ્ વાણીવ્યાપાર એ એક જ વસ્તુ રહેલી છે. — ટીકા.

લેવું-મૂકવું અને હરવું-ફરવું એ બધામાં સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો એ 'કાયગુપ્તિ'. એ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળી આઠ બાબતો સાધુના ચારિત્રરૂપી શરીરને નિપજ્જવતી હોવાથી, તેનું રક્ષણ કરતી હોવાથી, તથા તેનું સંશોધન કરતી હોવાથી સાધુની આઠ માતાઓ કહેવાય છે. [૧/૪૧-૫]

સાધુઓને આ ચારિત્રનું સર્વાંશે પાલન વિહિત છે; પરંતુ તે ચારિત્રમાં પ્રીતિ હોવા છતાં અશક્તિને કારણે તેને યોગના બે અધિ- સર્વાંશે આચરી ન શકતા ગૃહસ્થો તેને અલ્પ કારી : સાધુ અને અંશે પણ આચરી શકે છે, અને કલ્યાણભાગી ગૃહસ્થ થઈ શકે છે. [૧/૪૬]

નીચે પ્રમાણે ગુણો અને આચરણવાળો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનો^૧ અધિકારી થઈ શકે છે. ન્યાયપૂર્વક જેણે સંપત્તિ અધિકારી ગૃહસ્થ પ્રાપ્ત કરી હોય^૨; શિષ્ટ પુરુષોએ આચરેલા માર્ગનો જે પ્રશંસક હોય; કૃણ અને શીલમાં સમાન એવાં અન્ય ગોત્રનાં માણસો સાથે જેનો વિવાહસંબંધ હોય; જે પાપભીરુ હોય; પ્રચલિત દેશાચાર^૩ આચરતો હોય; ખીજની અને ખાસ કરીને રાજ્ય વગેરેની નિંદા ન કરતો હોય; બહુ ખુલ્લામાં નહિ કે બહુ ગીચ

૧. મૂળમાં તેને માટે 'ગૃહસ્થધર્મ' શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'ગૃહસ્થી-ઓનો યોગમાર્ગ' એવો જ છે.

૨. કેટલાકની એવી માન્યતા હોય છે કે, ન્યાયપૂર્વક સંપત્તિ પ્રાપ્ત જ ન થઈ શકે. તેને જવાબ આપતાં આચાર્યશ્રી દીકામાં કહે છે :

નિપાનમિવ મણ્ડૂકાઃ સરઃ પૂર્ણમિવાળ્ડજાઃ ।

શુભકર્માણમાયાન્તિ વિવશાઃ સર્વસંપદઃ ॥

“દેહકાં જેમ ખાખોચિયા તરફ આવે, તથા પંખીઓ જેમ ભરેલા સરેવર પ્રત્યે જાય, તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષ પાસે પરવશ થઈને બધી સંપત્તિઓ આવે છે.”

૩. ભોજન, પહેરવેશ ઇત્યાદિને લગતો. — દીકા.

ભાગમાં નહીં એવા, તથા સારા પડોશીઓવાળા સ્થાનમાં, ઓછા દરવાજાવાળા મકાનમાં જે રહેતો હોય; સદાચારી પુરુષોનો જે જેને સંગ હોય; માતૃપિતાનો જે પૂજક હોય; ધાંધળ કે ઉપદ્રવવાળાં સ્થાનોનો ત્યાગ કરતો હોય; દેશ, જાતિ અને કુલની અપેક્ષાએ નિંદ્રા ગણ્યાતાં કર્મોમાં^૧ જેની પ્રવૃત્તિ ન હોય; જે કમાણી પ્રમાણે ખર્ચ કરતો હોય^૨; સંપત્તિ પ્રમાણે પહેરવેશ રાખતો હોય; આઠ બુદ્ધિગુણોથી યુક્ત હોય^૩; રોજ ધર્મનું શ્રવણ કરતો હોય; પહેલાંનું ખાધેલું પચ્યું ન હોય ત્યાં સુધી નવું ભોજન ન કરતો હોય; ભૂખ લાગે ત્યારે પ્રકૃતિને અનુકૂળ ભોજન કરતો હોય; ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેને અન્યોન્ય આધા ન આવે તે રીતે સેવતો હોય; અતિથિ, સાધુ અને દીનજનને યથા-યોગ્ય દાન દેતો હોય; હિંમેશાં આસક્તિરહિત રહેતો હોય; ગુણોનો પક્ષપાતી હોય; નિષિદ્ધ દેશ અને કાળમાં પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય; પોતાનું અગ્રામળ અરામર સમજતો હોય; સદાચારી અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરતો હોય; પોષ્યજનોનું યથાયોગ્ય પોષણ કરતો હોય;

૧. સૌવીર દેશમાં કૃષિકર્મ ગર્હિત છે; લાટ દેશમાં દાડ ગાળવો ગર્હિત છે; બ્રાહ્મણને સુરાપાન તથા તલ, મીઠું વગેરે વેચવું ગર્હિત છે; ચૌહુકચોમાં મદ્યપાન ગર્હિત છે ઇ. — ટીકા.

૨. પાદમાયાન્નિર્ધિ કુર્યાત્ પાદં વિક્તાય ષટ્ટયેત્ ।

ધર્મોવભોગયોઃ પાદં પાદં ભર્તૃવ્યપોષણે ॥

“ આવકનો ચોથો ભાગ સંચય કરવો, ચોથો ભાગ ધંધામાં લગાડવો, ચોથો ભાગ ધર્મ તથા ભોગમાં ખર્ચવો અને ચોથો ભાગ અશ્રિતોના પોષણમાં. ” — ટીકા.

૩. શુશ્રૂષા શ્રવણં ચૈવ ગ્રહણં ધારણં તથા ।

ઊહો ડ્રપોહો ડ્રર્થવિજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ચ ધીગુણાઃ ॥

“ નવી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા; તેને સાંભળવી; તેને સમજવી; તેને યાદ રાખવી; સાંભળેલી વસ્તુને આધારે તેવી બીજી બાબતોનો વિતર્ક કરવો; વિરુદ્ધ બાબતોને દલીલોથી દૂર કરવી; પદાર્થોનું સંશયરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; અને તત્ત્વનિર્ણય કરવો, એ બુદ્ધિના આઠ ગુણો છે.

દીર્ઘદર્શી હોય; સારાનરસાનો જેને વિવેક હોય; જે કૃતજ્ઞી હોય; લોકોમાં પ્રિય હોય; જેને ખરાબ કામની લગ્ન હોય; જે દયાળુ હોય; જે સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય; જે પરોપકાર કરવામાં શરો હોય; પોતાના અંતરમાં રહેતા કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ (મત્સર) એ છ શત્રુઓનો પરિહાર કરવામાં તત્પર હોય; તથા જેણે ઈંદ્રિયોને વશમાં આણી હોય, તેવો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનું પાલન કરવા શક્તિમાન થાય છે. [૧/૪૭-૫૬]

૨

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૧

યોગમાર્ગનું અનુસરણ કરવા ઇચ્છનારા ગૃહસ્થે નીચેનાં વ્રતો અવશ્ય ધારણ કરવાં જોઈએ. તે વ્રતો આ પ્રમાણે ગૃહસ્થનાં વ્રતો છે : પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો. પરંતુ તે અર્ધાં વ્રતો 'સમ્યક્ત્વ'યુક્ત ગૃહસ્થને જ ફળદાયક થાય છે; અન્યને નહિ. માટે સૌથી પ્રથમ સાધકે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સાચા દેવમાં દેવબુદ્ધિ, સાચા ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને સાચા ધર્મમાં અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યય વિનાની શુદ્ધ બુદ્ધિ, સમ્યક્ત્વ એનું નામ સમ્યક્ત્વ. તેથી ઊલટું, અદેવમાં દેવબુદ્ધિ, અગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ એ મિથ્યાત્વ કહેવાય. [૨/૧-૩]

જે સર્વજ્ઞ છે, રાગાદિ દોષો જેણે જાણ્યા છે, જે ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્ય છે, તથા જે પદાર્થોને જાણ્યા છે તેવા કહી સાચો દેવ ખતાવે છે, તે જ દેવ કહેવાવાને લાયક છે; તે જ અહંત છે; અને તે જ પરમેશ્વર છે. પોતામાં જો વિચાર-શક્તિ હોય, તો એવા દેવનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ; તેની જ ઉપાસના

કરવી જોઈએ; તેનું જ શરણુ ધરવું જોઈએ અને તેની જ આજ્ઞા સ્વીકારવી જોઈએ. જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર, માળા^૧ વગેરે રાગાદિનાં ચિહ્નોથી કલંકિત છે, તથા શાપ-વરદાન આપ્યા કરે છે, તેઓ મુક્તિ ન અપાવી શકે. નાટ્ય, અટ્ટહાસ, સંગીત વગેરે ધમાલમાં વ્યગ્ર દેવો, પોતાને શરણુ આવેલાઓને શાંતિપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે? [૨/૪-૭]

જેઓ મહાવ્રતધારી છે, જેઓ ધીર છે, જેઓ માત્ર ભિક્ષાથી જ નિર્વાહ કરે છે, જેઓ સમતામાં રિથિત છે,

સાચો ગુરુ તથા જેઓ સાચો ધર્મ ઉપદેશો છે, તેઓ સાચા ગુરુ છે. જેઓ શિષ્યનાં સ્ત્રી-ધન-ધાન્ય વગેરે

સર્વની અભિલાષા કરનારા છે, જેઓ મઘ માંસ વગેરે સર્વ ખાયા કરે છે, જેઓ પુત્ર સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહવાળા હોઈ અધ્ધત્યારી છે, તથા મિથ્યા ઉપદેશ આપનારા છે, તેઓને ગુરુ ન કહી શકાય. જેઓ પોતે જ સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહ તથા સર્વ પ્રકારની હિંસાદિ પ્રવ્રત્તિઓવાળા છે, તેઓ ખીન્નને શી રીતે તારી શકે? જે પોતે જ દરિદ્રી છે, તે ખીન્નને ધનવાન શી રીતે બનાવી શકે? [૨/૮-૧૦]

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણુ કરે — અચાવે — તેનું નામ ધર્મ. સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉદ્દેશિલો સંયમાદિ દશ

સાચો ધર્મ પ્રકારનો ધર્મ^૨ મુક્તિ અપાવી શકે છે. કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને ‘અપોરુષેય’ એટલે કે ‘કોઈ પુરુષે ન કહેલો’ કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે; અને કહે છે કે, ‘પુરુષે કહેલી વાણીમાં તો દોષ હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય; પરંતુ અમારાં

૧. જેને પોતાનામાં અપૂર્ણતા લાગતી હોય, તે જ ખીન્નના નામની માળા ફેરવતો હોય. તેથી, હાથમાં માળા હોવી એ કોઈની પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાનું પ્રતીક છે, પૂર્ણતાનું નહિ. — ટીકા.

૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે : ક્ષમા (સહનશીલતા), મૃદુતા, આજ્ઞવ (વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા), શૌચ (શરીરમાં આસક્તિનો અભાવ), સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય (કોઈ વસ્તુમાં મમત્વ ન રાખવું) અને બ્રહ્મચર્ય (ગુરુ સાથે નિવાસ) — આ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે.

શાસ્ત્રોનો તો કોઈ કર્તા જ ન હોવાથી તેમાં દોષનો સંભવ જ નથી.^૧ તેનો જવાબ એ છે કે, કોઈ પુરુષે ન કહ્યું હોય એવું વચન જ અસંભવિત છે; અને છતાં એવું સંભવે એમ માનો તો પણ, તેને પ્રમાણભૂત છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું સાધન એક જ છે, અને તે એ કે, તે વચન કોઈ આપ્ત — અનુભવીનું છે કે નહિ તે તપાસવું. મિથ્યાદષ્ટિવાળાઓએ પ્રવર્તાવેલો અને હિંસાદિ દોષોથી કલુષિત એવો ધર્મ, ધર્મ કહેવાતો હોય તો પણ સંસારમાં રખડાવનાર જ થઈ પડે છે. રાગદિયુક્ત હોવા છતાં દેવ કહેવાય, અપ્રહ્મચારી હોવા છતાં ગુરુ કહેવાય, અને દ્યા-અહિંસા વિનાનો હોવા છતાં ધર્મ કહેવાય, તો પછી આ જગતની આશા જ મૂકવી ! [૨/૧૧-૪]

શમ,^૨ સંવેગ (મુમુક્ષા), નિર્વેદ (વૈરાગ્ય), અનુકંપા અને આસ્તિકતા^૩ એ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ છે. જિનોએ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ, કહેલા ધર્મમાં સ્થિરતા, તે ધર્મની ઉન્નતિ મૂષણ અને દૂષણ કરવામાં મદદ કરવારૂપી પ્રભાવના,^૪ તે ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ, તે ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં કુશળતા,

૧. સાચો ધર્મ કોને કહેવો એ બાબતમાં મનુના મતવ્ય માટે બુદ્ધિએ પુસ્તકને છોડે પૂર્તિ ૧.

૨. ક્રોધાદિ કષાયો તથા વિષયતૃષ્ણા ન થવાં તે. — ટીકા.

૩. જિનોએ કહેલા જીવ, પરલોક વગેરે ભાવો છે (અસ્તિ), એમ માનવું તે. — ટીકા.

૪. ટીકામાં નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક ઠાંકી આઠ જણને ધર્મની પ્રભાવના કરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે: સારી રીતે આગમગ્રંથો જાણનાર, ધર્મકથા સારી રીતે કરી શકનાર, વાદવિવાદમાં કુશળ, નિમત્તશાસ્ત્ર દ્વારા ત્રેકલિક લાભાશાભ કહી શકનાર, કઠોર તથા આચર્ય જાણનાર, પ્રજ્ઞામિ વગેરે શાસ્ત્રનદેવતાઓ જેની મદદમાં છે તેવો, વશીકરણ વગેરે જાણનારો, અને કવિ. પછીના વખતમાં જૈન સાધુઓ જરણ-મારણ, કે દેવદેવીની સાધનામાં કેવી રીતે પરચા તે આ શ્લોક ઉપરથી કદાપી શકાશે. બુદ્ધનાં શાસ્ત્રોમાં જે નિમિત્તાદિ શાસ્ત્રો ત્યાજ્ય કહ્યાં છે, તેમનું સેવન ધર્મની ઉન્નતિ માટે જ કરીને એ લોકોએ ધર્મની ખરેખર જ ઉન્નતિ કરી કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે.

અને તીર્થસેવા^૧ એ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં ભૂષણ છે. શંકા, (ખીબ્જના ધર્મમાં સુખકર માર્ગ હોવાથી તેની ઇચ્છાથી) કાંક્ષા, (આ મહાન કર્ણો સહન કરવાનું કાંઈ કૃણ હશે કે કેમ એ પ્રમાણે બુદ્ધિની અસ્થિરતા-રૂપી) વિચિકિત્સા^૨, પોતાના ધર્મથી વિપરીત માન્યતાવાળા મિથ્યા દષ્ટિ લોકોની પ્રશંસા, તથા તેમનો સંસર્ગ — એ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં દૂષણ છે. [૨/૧૫-૭]

આ પ્રમાણે દૈવ સમ્યક્ત્વયુક્ત ગૃહસ્થે પાંચ આણુવ્રત વગેરે વ્રતો ધારણ કરવાં: આણુવ્રત એટલે નાનાં — ગૃહસ્થ પાંચ અણુવ્રત માટેનાં — વ્રત. સ્થૂલ હિંસા, સ્થૂલ અસત્ય, સ્થૂલ ચૌર્ય, સ્થૂલ અધ્વલ્લય્ય, અને સ્થૂલ પરિગ્રહમાંથી, મન વાણી અને કાયા વડે એ ત્રણ પ્રકારે, તથા જ્ઞાતે ન કરવું તેમજ ખીબ્જ પાસે પણ ન કરાવવું એ એક પ્રકારે નિવૃત્ત થવું, તે આણુવ્રત કહેવાય છે. ‘સ્થૂલ’ હિંસા એટલે જેમનામાં હિંસાદિને લગતો જૈન શાસ્ત્ર જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર નથી તેવા અન્યધર્મીઓ પણ જેને હિંસા માને છે તે, એટલે કે જંગમ જીવોની હિંસા. અહીં હિંસાદિ જ્ઞાતે ન કરવાં કે ખીબ્જ પાસે ન કરાવવાં એમ એ પ્રકાર જ લીધા છે, અને ‘કોઈને અનુમતિ પણ ન આપવી’ એવો ત્રીજો પ્રકાર નથી

૧. તીર્થકરનાં જન્માદિ સ્થાનો તે તીર્થ. અથવા અહીં ત ભગવાન તેમજ તેમનો ચતુર્વિંધ સંઘ પણ તીર્થ કહેવાય છે. તીર્થ એટલે સંસારનદી પાર કરવાને સુખે ઊતરી શકાય તેવો માર્ગ. — ટીકા.

૨. શંકા અને વિચિકિત્સા વચ્ચે ટીકામાં એવો ભેદ બતાવ્યો છે કે, શંકા તો તત્ત્વોના સ્વરૂપને લગતી હોય છે, જ્યારે વિચિકિત્સા ક્રિયાની બાબતમાં હોય છે. ‘વિચિકિત્સા એટલે સદાચારી મુનિઓની નિંદા,’ એવો ખીબ્જે વિકલ્પ પણ ટીકામાં છે.

૩. મૂળમાં ‘વગેરે’ એટલું વધારે છે. ‘વગેરે’ નો અર્થ એવો કરવો કે મન-વાણી-કાયા વડે એ ત્રણ, અને કરવું કરાવવું એ બે પ્રકારો મેળવવાથી જેટલા ક્રમો સંભવે, તે બધા. જેમકે ૩-૨, ૨-૨, ૧-૨, ૧-૩, ૧-૧ વગેરે.

લીધો; કારણ કે, ગૃહસ્થને હૈયાં-છોકરાં તો હોય જ, અને તેઓ જે કાંઈ હિંસા કરે તેમાં તેની અનુમતિ ગણાય જ. [૨/૧૮]

હવે આપણે તે દરેક વ્રતનો વિગતવાર વિચાર કરીએ. તેમાં સૌથી પ્રથમ વ્રત અહિંસા છે. હિંસાના કૃણક્રમે અહિંસા પાંગળાપણું, કોઢિયાપણું, કે દૂંઠિયાપણું^૧ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષ નિરપરાધી જંગમ પ્રાણીઓની હિંસાનો સંકલ્પ પણ ન કરે. પોતાની પેઠે બધાં પ્રાણીઓને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે એમ વિચારી, પોતાને ન ગમતી હિંસા બીજાઓ પ્રત્યે પણ ન આચરવી. અહિંસાધર્મનું રહસ્ય સમજનાર મુમુક્ષુ ઉપાસકે સ્થાવર જીવોની પણ નિરર્થક હિંસા ન કરવી. પ્રાણી પોતાનું જીવિત બચાવવા રાજ્ય પણ આપી દે છે; એવા એ જીવિતનો વધ કરવાથી થતું પાપ, આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે તો પણ ન ધોઈ શકાય. વાયુ, જળ અને તૃણ ખાઈને જીવનારાં વનનાં નિરપરાધી પ્રાણીઓને માંસને માટે મારનારા માણસમાં અને દૂતરામાં શો ફેર છે? પોતાનું શરીર દાહથી કપાતાં પણ જે દુઃખી થઈ જાય છે, એવો માણસ નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે શી રીતે હણી શકે? પોતાના ક્ષણિક સુખને માટે ફૂર લોકો બીજા પ્રાણીનો આખો જન્મ પૂરો કરી નાખે છે! કોઈ માણસને ‘તું મરી જા’ એટલું કહેવા માત્રથી પણ દુઃખ થાય છે; તો પછી દારુણ શસ્ત્રો વડે તેને મારી જ નાખવામાં આવતો હોય, ત્યારે તેની શી દશા થતી હશે? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ફૂર ચિત્તવાળા સુભૂમ^૨ અને બ્રહ્મદત્ત^૩ એ બે ચક્રવર્તીઓ મનુષ્યોનો ઘાત કરવાને કારણે સાતમું નરક પામ્યા. માણસ દૂંઠો હોય, પાંગળો હોય કે કોઢિયા-પતિયો હોય તે સારો,

૧. મૂળમાં તેને માટે ‘કૃણિત્વ’ શબ્દ છે. સામાન્ય રીતે તેનો અર્થ એ થાય છે કે, જન્મથી જ નાના મોટા હાથ-પગવાળા હોવું તે.

૨. સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બ્રહ્મદત્તની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

પણ સર્વાંગસંપૂર્ણ હોઈને હિંસાપરાયણ હોય તે નહિ સારો. વિદ્વની શાંતિને અર્થે કરેલી હિંસા પણ પરિણામે વિદ્વકર જ થઈ પડે છે; તથા કુલાચાર માનીને કરેલી હિંસા પણ કુલનો વિનાશ કરનારી થાય છે. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી હિંસાને પણ જે તજ દે છે, તે કાલસૌકરિકના પુત્ર સુલસના જેવો પ્રશંસાપાત્ર થાય છે.^૧ માણસ હિંસાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તેનો ઈદ્રિયનિગ્રહ, દેવગુરુની ઉપાસના, તથા દાન અધ્યયન અને તપ વગેરે શુભ કર્મો પણ નિષ્ફળ જાય છે. હિંસાપ્રધાન શાસ્ત્રો ઉપદેશનારા લોભાંધ નિર્દય લોકો મુઝ્ય જુહ્વિના વિશ્વાસુ લોકોને નરકના ભાગી કરે છે. તેઓ કહે છે, 'સ્વયંભૂએ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞ માટે સંભ્યાં' છે. યજ્ઞ જગતના કલ્યાણ અર્થે છે, માટે યજ્ઞમાં કરેલી હિંસા હિંસા નથી.^૨ યજ્ઞને માટે હણેલાં પશુ, વનસ્પતિ, વૃક્ષ. જનવર, અને પક્ષીઓ ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે, મધુપર્કમાં,^૩ યજ્ઞમાં તેમજ પિતૃઓનાં કે દેવોનાં કર્મોમાં પશુઓની હિંસા કરવી, પરંતુ બીજે નહિ; યજ્ઞાદિ નિમિત્તે પશુની હિંસા કરનારો વેદવિદ્ બ્રાહ્મણ પોતાને તેમજ તે પશુઓને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે હિંસાનો ઉપદેશ કરનારું શાસ્ત્ર રચનારા કૂરકર્મી લોકો કયા નરકમાં જશે? કારણ કે, તેઓ તો નાસ્તિક કરતાં પણ વધુ નાસ્તિક છે. કહ્યું છે કે, 'ચાર્વાક બિચારો સારો, કારણ કે તે તો ઉઘાડો નાસ્તિક છે; પરંતુ મોઢે વેદ બોલતો જૈમિનિ તો તાપસના

૧. કાલસૌકરિક એક ખાટકી હતો. તેના મૃત્યુ બાદ તેના પુત્ર સુલસને તેનાં કુટુંબીજનોએ ખાટકીનો ધંધો કરવાનું કહ્યું. પરંતુ તેણે પોતાના પિતાની દુર્દેશા જોઈ હતી, અને તેને ખાતરી થઈ હતી કે પિતાની દુર્દેશાનું કારણ તેનો હિંસક ધંધો જ હતું. તેથી તે કેમેય કબૂલ ન થયો. ત્યારે તેનાં કુટુંબી તેને કહેવા લાગ્યાં કે, તારા પાપમાં અમે ભાગીદાર થઈશું, તો પછી તારે શો વંધો છે? ત્યારે સુલસે એક કુહાડો પોતાની જાંઘમાં માર્યો અને તેની વેદના સગાંઓને વહેંચી લેવા કહ્યું. પણ કોઈ તેમ કરી શક્યું નહિ.

૨. જુઓ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લો, ૩૯-૪૨.

૩. એક ક્રિયાવિશેષ, તેમાં ગાયનો વધ કરવાનો હોય છે.

વેપમાં રાક્ષસ જ છે.' દેવાને બલે આપવાને બહાને કે યજને બહાને જે કૂર લોકો જીવેને હણે છે, તેઓ ઘેર દુર્ગતિને પામે છે. શમ, શીલ અને દયામૂલક જગતકલ્યાણકારી ધર્મને ત્યજી, મંદબુદ્ધિ લોકોએ હિંસાને જ ધર્મ ઠરાવી છે, એ કેવી નવાઈની વાત છે? સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે, “તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી, કે ક્ષણમૂળ વિધિસર પિતરોને આપવામાં આવે તો તેમને એક મહિના સુધી તૃપ્તિ થાય છે; માછલીના માંસથી બે મહિના, હરણુના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર મહિના, પક્ષીના માંસથી પાંચ મહિના, બકરાના માંસથી છ મહિના, ‘પૃપ્ત’ મૃગના માંસથી સાત મહિના, ‘એણ’ મૃગના માંસથી આઠ મહિના, રુરવ મૃગના માંસથી નવ મહિના, વરાહ અને પાડાના માંસથી દશ મહિના, સસલા તથા કાચબાના માંસથી અગિયાર મહિના, ગાયના દૂધ અને પાયસથી એક વર્ષ, તથા ઘરડા બકરાના માંસથી આર વર્ષ સુધી તૃપ્તિ થાય છે.”* આવાં આવાં સ્મૃતિવાક્ય અનુસાર જે મૂઠો પિતૃઓની તૃપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, તેઓની પોતાની પણ દુર્ગતિ થાય છે. જે માણસ અન્ય ભૂતપ્રાણીઓને અભયદાન આપે છે, તેને જ તેમના તરફથી ભય રહેતો નથી. એવો નિયમ છે કે, ‘જેવું આપો તેવું પામો.’ ધનુષ્યધારી (શંકર), દંડધારી (યમ), ચક્ર તથા અસિધારી (વિષ્ણુ), શૂલધારી (શિવ) અને શકિતધારી (કુમાર) વગેરે દેવો હિંસક હોવા છતાં તેમને દેવબુદ્ધિથી પૂજવામાં આવે છે, એ ભારે દુઃખની વાત છે. અહિંસા માતાની પેઠે સર્વ ભૂતોની હિતકારિણી છે; અહિંસા જ સંસારરૂપી મરુભૂમિમાં અમૃતનદી છે; અહિંસા દુઃખરૂપી દાવાગ્નિને શાંત કરનાર વરસતી વાદળી છે; અને અહિંસા જ સંસારરૂપી રોગથી પીડિત લોકોને માટે પરમ ઔષધિ છે. દીર્ઘ આયુષ્ય, પરમ રૂપ, આરોગ્ય અને પ્રશંસાપાત્રતા, એ બંધાં અહિંસાનાં જ ફળ છે. વધારે શું કહીએ? અહિંસા સર્વ કામનાઓ પૂરી કરનારી છે. [૨/૧૯-૫૨]

* મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૩, શ્લો ૨૬૬-૭૧.

અહિંસાને લગતા ખીન્ન કેટલાક શ્લોકો ટીકામાં છે, તે આ પ્રમાણે : ખીન્નના દેહના નાશની પેઠે, ખીન્નને કાંઈ દુઃખ દેવું કે, તેને માનસિક ક્લેશ કે વેદના કરાવવાં એ પણ હિંસા જ છે. પ્રાણી પ્રમાદથી ખીન્નની જે હિંસા કરે છે, તેને જ્ઞાનીઓએ સંસારનું મૂળ કહેલી છે. જે પ્રમાદી છે, તેના વડે કોઈના શરીરનો નાશ ન થાય તો પણ તેને હિંસાનું પાપ એકકસ લાગે છે. પરંતુ જે અપ્રમાદી છે, તેના વડે કોઈના શરીરનો નાશ થાય તો પણ તેને હિંસાનું પાપ લાગતું નથી. કેટલાક એવું કહે છે કે, હિંસક પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં પાપ નથી; કારણ કે, એક હિંસક પ્રાણીને મારવાથી તેને હાથે મરનારાં અનેક પ્રાણીઓનું રક્ષણ થાય છે ! પણ તે ખોટું છે. કારણ કે, જગતમાં હિંસક નહિ એવું કોણ છે ? ઉપરાંત, ધર્મનું મૂળ અહિંસા છે; હિંસા કર્યાથી ધર્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? કારણ કે, હિંસા પોતે જ પાપનું કારણ છે; એટલે હિંસા પાપને દૂર કેવી રીતે કરી શકે ? કેટલાક એમ કહે છે કે, દુઃખીઓને મારવામાં દોષ નથી; કારણ કે, તેમ કરવાથી દુઃખી જીવ દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે ! પરંતુ તે માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે. કારણ કે, એવી રીતે મારેલાં તે પ્રાણીઓ આ દુઃખમાંથી છૂટી નરકમાં તેથી પણ વધારે દુઃખ નહિ પામે તેની શી ખાતરી ? વળી એ દલીલથી તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, સુખી લોકોને મારવામાં જ પુણ્ય છે; કારણ કે, તેઓ જેટલું વધારે જીવશે તેટલું વધારે પાપ કરશે ! માટે એવાં બધાં કુવચનોનો ત્યાગ કરવો. જેઓ દેહથી ભિન્ન જીવ જ નથી માનતા, કે જેઓ તે બંનેનો એકાંતિક ભેદ માને છે, તેમને મતે હિંસા જેવી વસ્તુ જ સંભવતી નથી. પરંતુ, 'જીવ શરીરથી ભિન્ન છે; અને અભિન્ન પણ છે,' એ મત જ વિચારથી સમજી શકાય તેવો છે તેમજ સ્વીકારવા યોગ્ય પણ છે.

અસત્યના કૃણરૂપે મૂંગાપણું, તોતડાપણું^૧ તેમજ મુખના વિવિધ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, માણસે સત્ય અસત્યને ત્યાગ કરવો. સ્થૂલ અસત્ય પાંચ પ્રકારનું છે : કન્યા વિષયક, ગાય વિષયક, ભૂમિવિષયક, ચાપણુ વિષયક, અને ખોટી સાક્ષી વિષયક.^૨ કારણ કે, એ અધું લોકથી વિરુદ્ધ છે, વિશ્વાસનો ઘાત કરવારૂપ છે, અને ધર્મથી ઊલટું છે. અસત્યથી આ લોકમાં નિંદા અને હલકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પરલોકમાં અધોગતિ થાય છે. જે વસ્તુ પોતે જાણતા ન હોઈ એ, કે જેમાં આપણને શંકા હોય, એવી આગતમાં પ્રમાદથી પણ ભુલ્કિ-માને અસત્ય ન બોલવું. હોય તેને છુપાવવું, ન હોય તેને ઊભું કરવું, હોય તેનાથી ગુદું કહેવું, કોઈને સદોષ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવું, કોઈને અપ્રિય વચન કહેવું, કોઈને ગાળ ભાંડવી વગેરે અસત્ય વચનોથી, વંદોળિયા વડે જેમ મોટાં ઝાડ ભાંગી પડે, તેમ કલ્યાણ અથવા શ્રેય નાશ પામે છે. કુપથ્ય કરવાથી જેમ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અસત્ય બોલવાથી વેર-વિરોધ, વિષાદ-પશ્ચાત્તાપ, અવિશ્વાસ, અવમાન વગેરે કયા કયા દોષો નથી ઊપજતા? અસત્ય બોલવાથી જીવોને નિગોદ^૩, પશુ કે નરક-ચોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભયથી કે ખીજના આગ્રહથી પણ જૂઠું ન બોલવું. કાલિકાચાર્યને દુરાત્મા દત્ત રાજ્યએ યસનું કૃણ પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે રાજ્યની ખીક વિના સીધું કહી દીધું

૧. આની પહેલાં “ મ ” “ મ ” બોલવાપણું, અને અસ્પષ્ટ બોલવાપણું (મન્મનત્વં, કાહલત્વં) એવા બે શબ્દો છે.

૨. ‘ કન્યાવિષયક અસત્ય ’ એટલે કે, કન્યા નાની હોય તો પણ મોટી કહેવી, દૂષણવાળી હોય છતાં નિર્દોષ કહેવી વગેરે. ‘ ગાયવિષયક અસત્ય ’ એટલે કે, ગાય કે કોઈ જનવરને હોય તેનાથી સારું કહેવું કે ખરાબ કહેવું, તથા પોતાનું ન હોય છતાં પોતાનું કહેવું વગેરે. પછીના પ્રકારો સમન્વય તેવા છે.

૩. નિગોદ એટલે અનંતકાલિક જીવો. તેવા અનંત જીવોનું એક નૃથ હોય છે; તથા તે બધાની પોષણ અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા સહિચારી હોય છે. તેઓ અતિ દુઃખી મનાય છે.

કે, 'નરક!' પછી રાજ્યએ તેમને કેદમાં નંખાવ્યા, અને તે તેમને મારી પણ નંખાવત; છતાં, આચાર્ય જૂહું ન બોલ્યા. પરંતુ વસુ રાજ્ય પોતાની ગુરુપત્નીના આગ્રહથી નારદ અને પર્વતના વિવાદમાં જૂહું બોલ્યો તેથી નરક પામ્યો^૧. વળી સાયું પણ પારકાને પીડ કરનારું વચન ન બોલવું;^૨ કારણ કે, કૌશિક તાપસે પાર્ધવ્યોને મૃગનું યોગું ક્યાં ગયું છે તે અતાવીને નરકગતિ વહોરી લીધી. વળી, થોડુંક જૂહું બોલવાથી રૌરવાદિ નરકમાં જવું પડે છે, તો જિન-ભગવાનની વાણીને વિપરીત રીતે^૩ કહેનારાની શી દશા થવાની હશે! સત્ય એ સર્વ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું મૂળ છે. જેઓ સત્ય જ બોલે છે, તેમની ચરણરજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. જેઓ મહાધનરૂપ સત્ય-વ્રત ધારણ કરી, અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, તેમને ભૂત-પ્રેત-નાગ વગેરે કાંઈ કરી શકતાં નથી. [૨/૫૩-૬૪]

આ જ વિષયને લગતા બીજા પણ કેટલાક શ્લોકો ટીકામાં છે : અહિંસારૂપ તળાવને અન્ય વ્રતો પાળરૂપ છે. તેમાંથી સત્યનો ભંગ થતાં આખી પાળ તૂટી જઈ અધું નાશ પામે છે. સત્ય અંધાં ભૂતોનું ઉપકારક છે. યુદ્ધિમાને સત્ય જ બોલવું અથવા સર્વાર્થસાધક મૌનનું અવલંબન કરવું. કોઈ પૂછે તો પણ વૈરનું કારણ, મર્મભેદી, કર્કશ, શંકારૂપદ, હિંસ, કે અસૂયાયુક્ત વચન ન બોલવું. પરંતુ ધર્મનો ધ્વંસ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ થતો હોય કે પોતાના સિદ્ધાંતના અર્થનો નાશ થતો હોય, તો પૂછ્યા વિના પણ શક્તિ હોય તો તેનો નિષેધ કરવો.

૧. આ વાર્તા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. સરખાવો મનુસ્મૃતિ અ૦ ૪, શ્લો. ૧૩૮ :

'સત્ય જોરવું, તથા પ્રિય જોલવું; અપ્રિય સત્ય ન જોલવું; અને જૂહું હોય તેવું પ્રિય પણ ન જોલવું, આ સનાતન ધર્મ છે.'

૩. હોય તેનાથી બિલટો અર્થ કરીને કહેવું; કે સાચો અર્થ દબાવી રાખવો તે.

મોટી જટા ધારણ કરતો હોય, મુંડન કરાવતો હોય, નમ્ર રહેતો હોય, ચીર ધારણ કરતો હોય કે તપસ્વી હોય, તોપણ તે જૂઠું બોલે, તો અત્યજ કરતાં પણ વધુ નિંદ્ર અને એક તરફ અસત્યથી થતું પાપ મૂકે અને બીજી તરફ બીજાં બધાં પાપ મૂકે. તો પણ અસત્યવાળું પલ્લું જ ભારે થાય. વ્યભિચારી કે ચોરનો તો કાંઈ ઉપાય છે; પણ જૂઠું બોલનાર માટે કાંઈ જ ઉપાય નથી.

ચોરીના કૃણરૂપે દુર્ભાગ્ય, ગુલામી, દાસત્વ, અંગછેદ, અને દરિદ્રતા

અસ્તેય

પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, બુદ્ધિમાને સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ કરવો. કોઈનું પડી ગયેલું, ભુલાઈ ગયેલું, ખોવાઈ ગયેલું, માલિકની પોતાની પાસેનું, કોઈ એ

આપણે ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકેલું, કે કોઈ એ છુપાવીને સંઘરેલું એવું જે કાંઈ પારકું છે, તેને બુદ્ધિમાન તેની પરવાનગી વિના ન લે. [૨/૬૫-૬]

જે માણસ પારકાનું ધન ચોરે છે, તે તેનો આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોરે છે. કોઈને જાનથી મારીએ તો તે એકલાને એક ક્ષણ દુઃખ થાય છે; પરંતુ કોઈનું ધન ચોરી લઈએ ત્યારે તો તેને તેમ જ તેનાં પુત્ર-પૌત્રાદિને યાવજીવન દુઃખ થાય છે. [૨/૬૭-૮]

ચોરીનું કૃણ આ લોકમાં જ વધ-અધનાદિરૂપે મળે છે; અને પરલોકમાં પણ નરકવેદનારૂપે મળે છે. ચોર માણસ દિવસે કે રાતે, ઊંઘતાં કે જાગતાં શય્ય ભોંકાયું હોય તેમ કદાપિ સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી. ચોરનાં સગાંવહાલાં, મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, ભાઈ, બાપ વગેરે સ્લેષ્ઠની પેઠે તેનો જરા પણ સંસર્ગ કરતાં નથી.^૧ રાજાઓ તો સગો હોય તો

૧. કારણ કે, બ્રહ્મહત્યા, મુશાપાન, ચોરી, તથા ગુરુની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર એ મોટાં પાપની પેઠે તે પાપ કરનારનો સંસર્ગ પણ મહાપાપરૂપ ગણાય છે. ઉપરાંત રાજાનો ભયાપણ ખરો જ. કારણ કે, રાજનીતિમાં ચોર

પણ ચોરને મંડિકની પેઠે શિક્ષા કરે છે. કોઈ ચોર હોય છતાં ચોરી છોડી દે, તો રૌહિણ્યની પેઠે સ્વર્ગગામી થાય છે. બીજાનું સર્વસ્વ હરવાની વાત તો દૂર રહી; માણસે તો બીજાએ ન આપેલું તણખલું પણ ન લેવું જોઈએ. જેઓ અસ્તેયવ્રત પાળે છે, તેમના અનર્થો દૂર થાય છે, તેમની પ્રશંસા થાય છે, અને તેમને સ્વર્ગ જેવાં સુખો પ્રગટ રીતે આવી મળે છે. [૨/૬૯-૭૫]

અબ્રહ્મચર્યના કૃણરૂપે પંદત્વ, તથા ઇન્દ્રિયછેદ પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વપત્નીમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું
 બ્રહ્મચર્ય તથા પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. આરંભમાં જ મનોહર, પરંતુ પરિણામે કિંપાકષ્ટક્ષનાં કૃણની પેઠે અતિ દારૂણ એવા મૈથુનને કોણ સેવે? મૈથુનથી કંપ, સ્વેદ, શ્રમ, મૂર્છા, ચક્રી, ગ્લાનિ, બલક્ષય, ક્ષયરોગ વગેરે રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીની યોનિમાં અતિ સૂક્ષ્મ જંતુઓના સમૂહો હોય છે, તે મૈથુન વખતે નાશ પામે છે. વાત્સ્યાયને પણ કહ્યું છે કે, “લોહીમાંથી પેદા થતા તથા મૃદુ, મધ્યમ કે ઉત્તમ શક્તિવાળા સૂક્ષ્મ જંતુઓ યોનિમાર્ગમાં એક પ્રકારની ખજવાળ પેદા કરે છે.” જે માણસ સ્ત્રીસંભોગથી પોતાના કામજ્વરનો ઉપાય કરવા ચાહે છે, તે અગ્નિને ઘીની આહુતિ વડે હોલવવા મુચ્છે છે. તપેલો લોહાનો સ્થંભ આલિંગવેા સારો; પરંતુ

ઉપરાંત ચોરી કરાવનાર, તેનો સલાહકાર, તેનો ભેદ જાણનાર, તેનો માલ વેચાતો લેનાર, તથા તેને સ્થાન તેમ જ ખાવાનું આપનાર પણ ચોર જ ગણાય છે. — ટીકા.

૧. મંડિક અને રૌહિણ્યની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. મૂળમાં અહીં ‘વા’ એટલે કે ‘અથવા’ શબ્દ છે. જૈન આચારના ઇતિહાસમાં એક વખતે સ્વદાર-સતોષ-વ્રત અને પરદાર-વર્જન-વ્રત એમ બે પ્રકાર પણ હતા. પરદાર-વર્જન-વ્રત લેનારો ‘પરસ્ત્રી’ નહીં એવી કન્યા. વિધવા કે વેશ્યાનો સ્વીકાર કરી શકતો.

નરકના દારૂપ મૈથુન સેવવું સારું નહિ. ગમે તેવો સત્પુરુષ હોય, પરંતુ તેના હૃદયમાં જે સ્ત્રીભોગની કામના જાગી, તો તેના હૃદયમાંથી અથા ઉત્તમ ગુણો દેશનિકાલ થયા જાણવા. માયાશીલતા, ક્રૂરતા, ચંચળતા, કુશીલતા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક રીતે જ કામવાસનાની^૧ સાથે રહેનારા છે. અપાર મહાસાગરનો પાર પામવો સંભવિત છે, પરંતુ પ્રકૃતિથી જ વક્ર એવી કામવાસનાનાં દુશ્વરિત્રોનો પાર પામવો સહેલો નથી. કામવાસના પતિ, પુત્ર, પિતા, ભાઈ વગેરેનો સંબંધ જોયા વિના અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; તેમજ જીવના જોખમમાં પણ ઉતારે છે. કામવાસના સંસારનું ખીજ છે, નરકમાર્ગની દીવી છે, શોકનું મૂળ છે, કંકાસની જડ છે, અને દુઃખની ખાણ છે. [૨/૭૬-૮૭]

કામવાસનાને વશ બની જેઓ વેશ્યાગમન કરે છે, તેમના દુઃખનો તો પાર જ રહેતો નથી. કારણ કે, વેશ્યાઓના મનમાં જીદું હોય છે, વાણીમાં જીદું હોય છે, અને ક્રિયામાં જીદું હોય છે. તેઓ કેમ કરીને કોઈને પણ સુખનો હેતુ થઈ શકે? અનેક પ્રાણીઓના માંસ અને મદિરાથી ખરડાયેલા તથા અનેક જરપુરુષોથી ચુંબાયેલા વેશ્યાના મુખને એંઠા ભોજનની પેઠે કોણ ચુંબે? કોઈ એ તેને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હોય, છતાં તેની પાસેથી અંધું ખાલી થઈ જાય ત્યારે તેનું પહેરેલું કપડું પણ ખેંચી લેવાની વેશ્યા દાનત કરે છે. ખરાબ સોખતવાળો તથા વેશ્યાને વશ થયેલો કામીપુરુષ દેવ, ગુરુ કે મિત્રખાંધવાને જરા પણ માનતો નથી. ગણિકાઓ ધનની આકાંક્ષાથી કોટિયાને પણ કામદેવ જેવો કહી તેના પ્રયે કૃત્રિમ સ્નેહ દાખવે છે. એવી નિઃસ્નેહ ગણિકાસ્ત્રીને ડાહ્યા માણસે હંમેશ ત્યાગવી. [૨/૮૮-૯૨]

ઉપાસકે તો પોતાની સ્ત્રીને પણ આસક્તિપૂર્વક ન સેવવી જોઈ એ, તો પછી સર્વ પાપોના મૂળરૂપ પરસ્ત્રીઓની તો વાત જ શી? જે નિર્લજ્જ સ્ત્રી પોતાના પતિને તથા ઉપપતિને ભજે છે, તે ચંચળ

૧. મૂળમાં અર્થે 'સ્ત્રી' છે.

ચિત્તવાળી પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો? કસાઈખાતાની પાસે ઊભેલાં પશુને જેમ કસાઈ જરા પણ આનંદ થતો નથી, તેમ બીકથી આકુલ ચિત્તવાળા તથા ગમે તેવી જગામાં ગયેલા જરને પરસ્ત્રીમાં જરા પણ આનંદ મળતો નથી. પરસ્ત્રીગમનમાં જીવનું જેખમ છે. તે પરમ વેરનું કારણ છે, તથા અંતે લોકથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીગમન કરનારાનું આ લોકમાં સર્વસ્વ હરી લેવામાં આવે છે, તેને અંધનમાં નાખવામાં આવે છે અને તેનો અવયવ કાપી નાખવામાં આવે છે. મર્યા પછી પણ તેને ઘેર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાની સ્ત્રીના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરતો માણસ પોતાનું દુઃખ સમજી પરસ્ત્રીગમન કેમ કરે? જેણે પોતાના પરાક્રમથી આખા વિશ્વને વ્યાપ્ત કર્યું હતું, તેવો દશશીશ રાવણ^૧ પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા-માત્રથી કુળનો ક્ષય તથા નરકગતિને પામ્યો. પરસ્ત્રી ગમે તેવા લાવણ્યપૂર્ણ અવયવોવાળી હોય, સર્વ સૌંદર્યનું સ્થાન હોય, તથા વિવિધ કલાઓમાં કુશલ હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીના સાન્નિધ્યમાં પોતાની મનોવૃત્તિને જરા પણ મલિન ન થવા દેનાર સુદર્શનની^૨ શી સ્તુતિ કરીએ? તેના વડે ખરેખર જૈન ધર્મ શોભા પામ્યો છે. ઐશ્વર્યમાં મોટો રાજરાજેશ્વર હોય, તથા રૂપમાં કામદેવ સમાન હોય, છતાં સીતાએ રાવણને તજ્યો તેમ સ્ત્રીએ પરપુરુષને તજવો. પર-સ્ત્રીપુરુષમાં આસક્ત એવાં સ્ત્રીપુરુષને ભવે ભવે નયુંસકતા, પશુતા, અને દુર્ભાગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૨/૯૩-૧૦૩]

ચારિત્રનું પ્રાણભૂત તથા પરબ્રહ્મ — મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ એવું બ્રહ્મચર્ય આચરતે મનુષ્ય પૂજ્યો વડે પણ પૂજ્ય છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનારા મનુષ્યો દીર્ઘાયુષી, સુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ આંધાવાળા,

૧. રામાયણની જૈન કથા હેમચંદ્રાચાર્યે દીકામાં આપી છે, તે માટે જીઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. સુદર્શનની કથા માટે જીઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

તેજસ્વી તેમજ મહાવીર્યાવાન થાય છે. માટે મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યાનું સેવન કરવા તત્પર રહેવું. [૨/૧૦૪-૫]

પરિગ્રહ એટલે સંગ અથવા આસક્તિ. આસક્તિને કારણે અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને દુઃખના કારણરૂપ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ અપરિગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, તેનું નિયંત્રણ કરવું. જેમ અતિશય ભાર ભરવાથી વહાણ ડૂબી જાય છે, તેમ અતિ પરિગ્રહથી પ્રાણી ભવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. પરિગ્રહમાં પુરુષાર્થસાધક અણુ જેટલો પણ ગુણુ નથી, પરંતુ પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો ઉઘાડા છે. સંગ અથવા આસક્તિને કારણે પહેલાં ન હોય તેવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષો ઉદ્ભવે છે, તથા મુનિનું ચિત્ત પણ ચલિત થઈ જાય છે. સંસારનું મૂળ કારણુ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણુ પરિગ્રહ છે. માટે, ઉપાસકે અને તેટલો અદ્ય પરિગ્રહ કરવો. સંગ અથવા આસક્તિને વશ થયેલા માણસનું સંયમરૂપી ધન વિષયોરૂપી ચોરો લૂંટી જાય છે; તેને કામરૂપી અગ્નિ ખાળે છે; અને સ્ત્રીઓરૂપી પારધીઓ તેને ખાંધી લે છે. તૃણા એવી દુઃપૂર છે કે, સગરને^૧ ૬૦,૦૦૦ પુત્રોથી પણ તૃપ્તિ ન થઈ; કુચિકર્ણને^૨ વિપુલ ગોધનથી, તિલક શેકને^૩ પુષ્કળ ધાન્યથી અને નંદરાજને^૪ સુવર્ણના

૧. સગરની જૈન કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. કુચિકર્ણ મગધ દેશનો એક કણબી ગૃહસ્થ હતો. તેને ગાયો ભેગા કરવાનો બહુ શોખ હતો. છેવટે ગાયોનું ધી-દૂધ ખૂબ ખાઈને થયેલા અજીર્ણથી તે મરી ગયો.

૩. તિલક શેકે દુકાળના વખતમાં ભાવ ઉપજવવા અતિશય ધાન્ય ભેગું કર્યા કર્યું; પણ પછી અતિશય વરસાદ પડવાથી તે બધું નષ્ટ થઈ જતાં, હૃદય ફાટી જવાથી તે મરી ગયો અને નરકે ગયો.

૪. નંદરાજને ધનનો એટલો બધો લોભ હતો કે, તેણે પ્રજાને વિવિધ કૌશી નાખી નાખીને ચૂરી લીધી; પરંતુ તેને તેથી તૃપ્તિ ન થઈ. છેવટે રોગોથી ઘેરાઈને મરતી વખતે એ બધું ધન ખીજીને મળશે એવી હાથહાથ કરતો તે દુર્ગતિ પામ્યો.

ઢગલાઓથી પણ સંતોષ ન થયો. પરિગ્રહરૂપી વળગાડવાળા યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનના પરિવારવાળી શમરૂપી સામ્રાજ્યની સંપત્તિને તજ દે છે. અભયકુમાર^૧ જેવા સંતોષી માણસને જે સુખ છે, તે અસંતોષી ઈંદ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ નથી. જેને સંતોષ છે, તેને બધા નિધિઓ વશમાં છે; કામધેનુ ગાય તેનું અનુસરણ કરે છે; અને બધા દેવો તેના દાસ બને છે. [૨/૩૦૬-૧૧૭]

દ્વીકામાં પરિગ્રહને લગતા નીચેના વધુ શ્લોકો આપ્યા છે :
 ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપું, ખીજ ધાતુઓ, ખેતર, ઘર, બેપગાં અને ચોપગાં — એ નવ બાહ્ય પરિગ્રહ છે; તથા રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, શોક, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીની પુરુષની કે બંનેની કામના, અને મિથ્યાત્વ — એ ચૌદ આંતર પરિગ્રહો છે. બાહ્ય પરિગ્રહથી આંતર પરિગ્રહો પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. વૈરાગ્ય વગેરેએ ગમે તેટલી ઊંડી જડ ઘાલી હોય, પણ પરિગ્રહ તેને નિર્મૂળ કરી નાખે છે. પરિગ્રહી હોઈને જે મોક્ષની કામના કરે છે, તે લોહાના હોડકાથી સમુદ્ર તરવાની ધ્રુચ કરે છે. જે બાહ્ય પરિગ્રહો નથી ટાળી શકતો, તે અંદરના બળવાન પરિગ્રહોને કેમ કરીને જીતવાનો હતો ?

૧. તે રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકનેા પુત્ર હતો. તેણે અવંતિના રાજા ચંડપ્રધોતને બુદ્ધિબળથી હરાવી પિતાને વશ કર્યો હતો. પોતાની છેવટની અવસ્થામાં શ્રેણિક રાજાએ તેને રાજગાદી આપવા માંડી, પણ તેણે સંસાર-ભયમાંથી બચવા તથા સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી.

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૨

૧

ગુણવ્રત એટલે ગૃહસ્થનાં આણુવ્રતોને ગુણકારક — ઉપયોગી —

એવાં વ્રત. પ્રથમ ગુણવ્રત 'દિગ્વિરતિ' છે. દિગ્વિરતિ

વ્રણ ગુણવ્રતો : એટલે દશે દિશાઓમાં અમુક ક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ

૧. દિગ્વિરતિ કરવાની મર્યાદા નક્કી કરવી તે. ગૃહસ્થ તપેલા

લોહાના ગોળા જેવો છે; તે હંમેશાં આરંભ અને

પરિગ્રહ-યુક્ત રહેતો હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે, ખાય છે, સૂવે છે કે

કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં જીવહિંસા કરે જ છે. પરંતુ, તે પોતાની

પ્રવૃત્તિને દિશાઓની અપેક્ષાએ મર્યાદિત કરે, તો તેટલા ભાગથી બહાર

જીવહિંસાદિ પાપ તેનાથી થતાં અટકે. જે માણસ 'દિગ્વિરતિ' વ્રત લે

છે, તે આખા જગતનું આક્રમણ કરવા ધસતા લોભસમુદ્રનો જાણે કે

નિરોધ કરે છે. [૩/૧-૩]

ખીન્નું ગુણવ્રત 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય છે. એક જ વાર

ભોગવી શકાય તેવા અન્ન, માલ્ય વગેરે પદાર્થો

૨. ભોગોપભોગમાન 'ભોગ' કહેવાય છે; અને વારંવાર ભોગવી શકાય

તેવા ઘર, શયન, આસન વગેરે પદાર્થો 'ઉપભોગ'

કહેવાય છે. તે બધા ભોગોપભોગતા પદાર્થોનું પરિમાણ નક્કી કરવું તે

'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય. તેમાં પણ સમજવાનું એ કે, ભોગવવા

યોગ્ય પદાર્થોનું જ પરિમાણ નક્કી કરવાનું હોય છે; પરંતુ ભોગવવાને

અયોગ્ય પદાર્થોનો તો ત્યાગ જ કરવાનો હોય છે. તેવા ત્યાગવા યોગ્ય

પદાર્થો આ પ્રમાણે છે : મધ, માંસ, માખણ. મધ, ઉંઝરો વગેરે પાંચ

વૃક્ષનાં ફળ, જેમાં અનંત જીવો હોય છે તેવાં કંદ વગેરે, જેના ગુણુ-
દોષની ખબર નથી તેવાં અજ્ઞાત ફળ, રાત્રીભોજન, કાચા દહીંવાણું
કઠોળ, વાસી અન્ન, બે દિવસ થઈ ગયેલું દહીં, અને કોઠી ગયેલું
અન્ન*. [૩/૪-૭]

જેમ, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠપુરુષ પણ દુર્ભાંગી હોય તો તેની સ્ત્રી
તેની પાસેથી ચાલી જાય છે, તેમ મદિરા પીનારા
મદ્યત્યાગ પાસેથી તેની બુદ્ધિ દૂર ચાલી જાય છે. દારૂ પીને
ભાન ભૂલેલા લોકોને મા-બહેનનો, પોતાના-પારકાનો
કે શેફ-નોકરનો ખ્યાલ રહેતો નથી. મુડદાની પેઠે ચકલામાં આજોટતા
દારૂડિયાના ઉઘાડા મોંને દર જાણી તેમાં ફૂતરાં મૂતરી જાય છે. ધોરી
રસ્તામાં પણ તે ભાન ભૂલી નાગો આજોટે છે; તથા પોતાની દૂધીવાત
પણ લહેરથી કઠી દે છે. ગમે તેવું સુંદર ચિત્ર હોય તો પણ જેમ ઉપર
મેસ ચોપડાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દારૂ પીનારની કાંતિ, કાંતિ,
મતિ અને શ્રી નાથ પામી જાય છે. જાણે ભૂત વળગ્યું હોય તેમ તે
ધૂણે છે; શોકમન થઈ ગયો હોય તેમ તે રાડો પાડે છે; તથા દાહજવર
ઊપડ્યો હોય તેમ જમીન ઉપર આજોટે છે. દારૂ હળાહળ ઝેર જેવો
છે: તે અંગોને શિથિલ કરી નાખે છે, ધંદ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે
છે; અને ભારે ઘેનમાં નાખી દે છે. ઘાસનો ઢગલો જેમ અગ્નિના
તણુઆમાત્રથી સળગી જાય, તેમ મદ્યથી વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય,
શૌચ, દયા અને ક્ષમા નાશ પામે છે. મદ્ય એ ચોરી-વ્યભિચાર વગેરે
દોષોનું તથા વધ-અંધનાદિ વિપત્તિઓનું કારણ છે. માટે રોગી જેમ
કુપથ્યથી દૂર રહે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર રહેવું. [૩/૮-૧૭]

* આ ગણના મુખ્યત્વે જીવજંતુયુક્ત પદાર્થો તથા જે તૈયાર
કરતાં પહેલાં જીવહિંસા કરવી પડે તેવા પદાર્થો ત્યાગવાની ભાવનાથી કરેલી છે.
મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં તેમ જ અન્ય યોગગ્રંથોમાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય પદાર્થોનું
વર્ણન જાણવા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૃષ્ઠ ૩.

પ્રાણીઓનાં પ્રાણુ હરીને જે માંસ ખાવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું દયારૂપી મૂળ ઉખેડી નાખે છે. રોજ માંસ ખાઈને જે દયા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે બળતા અગ્નિમાં વેલ રોપવાને ઇચ્છે છે. મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માંસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને રાંધનાર, તેને પીરસનાર તથા તેને ખાનાર, એ બધા સરખા જ હિંસક છે. ખરી રીતે તો જેઓ પોતાના માંસની પુષ્ટિને અર્થે ખીજનું માંસ ખાય છે, તેઓ જ સાચા હિંસક છે; કારણ કે કોઈ માંસ ન ખાતું હોય, તો પ્રાણીને કોઈ મારે જ નહિ. પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના માંસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને સ્વર્ગ પમાતું નથી; માટે માંસનો ત્યાગ કરવો. આ શરીર કે જેમાં નાખેલાં મિષ્ટાન્નો પણ વિષ્ટારૂપ થઈ જાય છે, અને અમૃતો પણ મૂતરૂપ બની જાય છે, તેવા શરીરને માટે કોણ હિંસારૂપી પાપ આચરે? માંસલક્ષણમાં દોષ નથી એવું કહેનારા દુરાત્માઓ વાસ્તવિક રીતે પારધી, ગીધ, વરુ, વાઘ અને શિયાળના ચેલાઓ હોવા જોઈએ! 'જેનું માંસ હું અહીં ખાઈ છું, તે (સ:) મને (માં) પરજન્મમાં ખાશે' એવી 'માંસ' શબ્દની નિરુક્તિ મનુષ્યે કહી છે.^૧ માંસના સ્વાદમાં લુબ્ધ માણસની શુદ્ધિ શાકિનીની પેઠે જે જે પ્રાણીને જુએ છે તેને મારવા માટે પ્રવર્તે છે. આવાં આવાં નિર્દોષ દિવ્ય ભોજનો હોવા છતાં જેઓ માંસ ખાય છે, તેઓ અમૃતરસ છોડીને હળાહળ વિષ ખાય છે. નિર્દય માણસમાં ધર્મ સંભવતો નથી; અને માંસલક્ષીમાં દયા ક્યાંથી હોય? માંસલુબ્ધ એ વાત જાણતો નથી; અને જાણતો હોય તો પણ કહે શાનો? કેટલાક મહા મૂઢતાથી પોતે માંસ ખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દેવો, પિતૃઓ અને અતિથિઓને પણ માંસ જ આપવાનું કહે છે. તેઓ કહે છે : "ખરીદેલા, જલતે મેળવેલા કે ખીજાએ આપેલા માંસથી દેવ અને

૧. જુઓ મનુસ્મૃતિ અ૦ ૫, શ્લો૦ ૫૫.

પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માંસ ખાનારને દોષ લાગતો નથી.^૧ (પરંતુ દેવો તો પુણ્યોને કારણે અધાતુક શરીર પામેલા હોય છે; તેમને આપણા જેવો સ્કૂલ આહાર હોતો જ નથી. તો પણ તેમને માંસ આપવું એ મૂઢતા જ છે. વળી પિતૃઓ પણ પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર ગતિ પામી સ્વકર્મનું ફળ અનુભવે છે; તેમને, પુત્રે અહીં કરેલું પુણ્ય પણ તારી નથી શકતું, તો પછી પાપ કરીને આપેલું માંસ શું ફળ દેવાનું હતું? વળી સત્કાર કરવાને યોગ્ય અતિથિને માંસ ધરવું એ પણ અધર્મ જ છે.) ભલેને મંત્રથી પવિત્ર કયું હોય,^૨ તોયે રતિપૂર પણ માંસ ન ખાવું. હળાહળ એર થોડું હોય તોપણ જીવિતનો નાશ કરે છે. (મંત્રથી પાપ ધોઈ શકાય જ નહિ. એમ હોય તો તો પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાપણું જ ન રહે; કારણ કે, સર્વ પાપો મંત્રથી જ ધોઈ નંખાય!) વળી, પ્રાણી મયુ^૩ કે તરત જ તેના શરીરમાં અત્યંત જંતુઓ પેદા થઈ જાય છે; નરકના ભાથારૂપ તે માંસને કયો બુદ્ધિમાન ખાય? [૩/૧૮-૩૩]

મુદ્દત^૪ આદ જેમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું માખણ વિવેકીઓએ ન ખાવું. એક જીવનો વધ કરવાથી જ કેટલુંય પાપ થાય છે; તો જંતુઓના સમૂહરૂપ માખણને કોણ ખાય? [૩/૩૪-૫]

અનેક જંતુઓના સમૂહનો નાશ કરીને મેળવેલું તથા લાળ જેવું જીવુપ્રસાકારક મધ કોણ ખાય? લાખો માખો મારીને મેળવેલું મધ ખાનારા કરતાં, થોડાં પ્રાણી મારનાર ખાટકી પણ ચડે. એક એક ફૂલના અંતરમાંથી રસ પીને માખો ફરીથી જે એકી કાઢે છે, તે મધ ધાર્મિક પુરુષો નથી ખાતા. દવાને કારણે ખાધેલું થોડુંક મધ પણ નરકનું કારણ થઈ પડે છે : કાલકૂટ વિષ પ્રમાદથી કે જીવિતની

૧. મનુસ્મૃતિ અધ્યા૦ ૫ શ્લો૦ ૩૨.

૨. મનુસ્મૃતિ, અધ્યા૦ ૫, શ્લો૦ ૩૬.

૩. મનુસ્મૃતિમાં માંસભક્ષણ અંગે જે નિરૂપણ છે તે અહીં સરખાવવું રસિક થઈ પડશે. જીઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ^૫ ૨.

ધ્વજથી થોડું ખાધું હોવા છતાં પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ. જે મધ આખવાથી દીર્ઘકાળ નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે, તે મધની મધુરતા મૂર્ખ લોકો જ વખાણે છે. માંખોના મોંમાંથી નીકળેલું અને અનેક જીવોનો વધ કરીને મેળવેલું મધ પવિત્ર માનીને મૂર્ખ લોકો જ દેવને સ્નાન કરાવવામાં વાપરે છે! [૩/૩૬-૪૨]

ઉમરકુ, વડ, પીપર, અંજીર, અને પીંપળો એ પાંચ વૃક્ષનાં ફળ બહુ જંતુવાળાં હોવાથી ન ખાવાં. ખીનું કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું હોય, તેમજ ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયો હોય, છતાં પુણ્યાત્મા પુરુષ એ પાંચ ઝાડનાં ફળ ન ખાય. [૩/૪૨-૩]

સૂરણુ, આદુ, લસણુ, હળદર, ગાજર, મૂળા, બટાકા વગેરે લીલાં કંદ, બધી જાતની ફૂંપળો, સ્તુહી (ચોર), લવણવૃક્ષની છાલ, કુંવારપાકું, ગિરિકર્ણિકા વેલ, શતાવરી વેલ, કઠોળનાં વૈદાં, ગડૂચીવેલ, ટૂણી આમલી, પદ્યંક શાક (પાલખ ?), અમૃતા (ગળો), શકરવાલ, વગેરે ‘ જીવાભિ-ગમસૂત્ર ’માં કહેલા અનંત જીવોવાળા પદાર્થો તેમજ ખીજ પણુ તેવા પદાર્થો દયાળુ માણસોએ પ્રયત્નથી તજવા. જેઓ વિપરીત માન્યતા-વાળાઓ છે, તેમને તો આ આખતનો ખ્યાલ જ હોતો નથી. [૩/૪૪-૬]

બુદ્ધિમાન માણસે પોતાને કે પારકાને અજ્ઞાણ્યું એવું ફળ ન ખાવું; કારણુ કે, કાંતો તે નિષિદ્ધ કોટીમાં આવતું હોય કે ઝેરી હોય. [૩/૪૭]

રાત્રીને વખતે બધું અન્ન નિરંકુશ ફરતાં પ્રેત પિશાચાદિ વડે ઉચ્છિષ્ટ કરી મુકાય છે; માટે રાત્રીને વખતે કદી રાત્રીભોજનત્યાગ ન ખાવું. ઘોર અધારાથી આંખો ડંધાર્ધ જવાને કારણે જંતુઓ બોભ્ય પદાર્થમાં પડતાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી. તેવે રાતને વખતે કાણુ ખાય? વળી, કોડી ખાવામાં આવી જાય તો બુદ્ધિનો નાશ થાય; બૂ ખાવામાં આવી જાય તો જલધર થાય; માંખથી ઊલટી થાય; કરોળિયાથી કોઠ થાય; કાંટો કે કાચર આવતાં ગળામાં ઈજા થાય; શાક વગેરેમાં વીંછી આવી જાય

તો તાળવું ફાટી જાય; ગળામાં વાળ ચોટવાથી સ્વરભંગ થાય, વગેરે દોષો રાત્રીભોજનમાં અથા જાણે જ છે. ઉપરાંત, રાતે રાંધવામાં પણ ધણા જીવોનો નાશ થાય; રાતે વાસણ ધોવામાં પણ ધણાં જંતુ નાશ પામે; તેમજ પાણી ઢોળવામાં પણ જમીન ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે. રાત્રે ન રાંધેલી એવી લાકુ જેવી અચેતન વસ્તુઓ, તેમજ ફળ વગેરે વસ્તુઓ પણ રાત્રે ન ખાવી; કારણ કે દેખી પણ ન શકાય એવા જંતુઓ રાત્રે હોય છે જ. જેમને કેવળજ્ઞાન થયું છે એવા મહાપુરુષોએ રાત્રે નિર્જંતુક આહારનો અભાવ હોવાથી રાત્રીભોજનની મના કરી છે; તેથી જૈનધર્મીએ તો રાત્રે કદી જ ન ખાવું. અરે પરધર્મીઓ પણ^૧ રાત્રે ખાવાની મના કરે છે, જેમકે : 'સૂર્ય' વેદત્રયીના તેજવાળો છે, એમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે; માટે તેના તેજથી પવિત્ર થાય તે રીતે અધું શુભ કર્મ કરવું. એટલે કે, સૂર્ય આથમી ગયો હોય ત્યારે આહુતિ, સ્નાન, શ્રદ્ધા, દેવપૂજા, દાન તથા ખાસ કરીને ભોજન ન કરવાં.' દિવસના આઠમા ભાગમાં જે વખતે સૂર્ય મંદ થવા આવે છે, તે ભાગને 'નક્ત' કહે છે. તે વખતે ભોજન કરવું; 'નક્ત'નો અર્થ 'રાત્રી' ન કરવો. વળી કહ્યું છે કે, 'દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ખાય છે; ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે; પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે; સાયંકાળે દૈત્યો અને દાનવો ખાય છે; સંધ્યાકાળે યક્ષો અને રાક્ષસો ખાય છે; પરંતુ, એ અર્ધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું એ તો અભોજન જ છે.' આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, 'શરીરમાં જે કમળ છે : નીચા મોંવાળું હૃદયપદ્મ, અને ઊંચા મોંવાળું નાભિપદ્મ. રાત્રે તે બંને કમળો સંકોચાઈ જાય છે; માટે રાત્રે ન ખાવું. વળી રાત્રે ખાવામાં સૂક્ષ્મ જીવો ખવાઈ જાય તે કારણ તો છે જ.' ત્યારે આજીવી જીવજંતુ આવીને અંદર પડતાં હોય તેવું રાત્રીભોજન કરનારા મૂઢો રાક્ષસોથી કઈ ખાતમાં જીવે છે? દિવસે તેમજ રાત્રે જે ખા-

૧. આ ઉદ્દેશ્યે માટે જીવો પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ નં. ૪.

ખા જ કરે છે, તેને શીંગડાં અને પૂંજડા વિનાનો પશુ જ જાણવો. દિવસના આરંભકાળમાં અને અંતકાળમાં એ એ ઘડીઓ જવા દર્શને, રાત પહેલાં જે ખાઈ લે છે, તે પુણ્યશાળી છે. કોઈ માણસે રાત્રી-ભોજન ન કરવાનો નિયમ ન લીધો હોય, તેમ છતાં તે આહાર તો દિવસે જ કરી લેતો હોય, તોપણ તેને રાત્રીભોજન તજવાનું ફળ નથી મળતું; કારણ કે, લોકો કહે છે તેમ, 'વ્યાજની બોલી કરી ન હોય, ત્યાં સુધી થાપણ મૂકી આવવા માત્રથી વ્યાજ નથી મળતું!' જેઓ દિવસ છોડીને રાત્રે જ ખાય છે, તેઓ માણેક છોડીને કાચ સંધરે છે. દિવસનો વખત હોવા છતાં, જેઓ કાંઈ કલ્યાણની આશાએ રાત્રે ખાય છે, તેઓ કચારડો હોવા છતાં ઊપરમાં ડાંગર વાવે છે. રાત્રે ખાનારાઓ ખીજે જન્મે ઘૂવડ, કાગડા, બિલાડા, ગીધ, સાપ, ભુંડ, સાપ, વીંછી અને મગર તરીકે જન્મે છે. લક્ષ્મણ જ્યારે રામ સાથે વનમાં ગયા ત્યારે રસ્તામાં મહીધર રાજની પુત્રી વનમાલા સાથે તેમનું લગ્ન થયું. લગ્ન થયા બાદ તે રામ સાથે જવા તૈયાર થયા, ત્યારે દુઃખી થયેલી વનમાલાને તેમણે શપથપૂર્વક ફરી પાછા આવવાની ખાતરી આપી; ઉપરાંત કહ્યું કે, 'જે ન આવું તો હું હિંસા વગેરે કરનારાઓની ગતિ પામું.' છતાં વનમાલાએ તો 'રાત્રીભોજન કરનારાઓની ગતિ'ના સોગંદ ખવરાવ્યા ત્યારે જ લક્ષ્મણને જવા દીધા. રાત્રીભોજનનું પાપ એવું મોટું છે. જે માણસ હંમેશાં રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરે છે, તેનું અર્ધું આયુષ્ય ઉપવાસરૂપ જ થાય છે. રાત્રીભોજન ત્યાગવામાં ખીજ પણ જે અસંખ્ય ગુણો છે, તે સર્વજ્ઞ સિવાય ખીજે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. [૩/૪૮-૭૦]

કાચા દહીંવાળા કઠોળ આદિમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ થાય છે, તે કેવળજ્ઞાનીઓ જાણે છે. તેમનો ત્યાગ જ કરવો. અહીં ગણાવેલી યીજે ઉપરાંત ખીજાં પણ જે જંતુમિશ્રિત ફળ, ફૂલ, પત્ર, અથાણાં વગેરે જાણવામાં કે જોવામાં આવે, તેમનો જૈનધર્મપરાયણ મનુષ્યે ત્યાગ કરવો. [૩/૭૧-૨]

ત્રીજું ગુણવ્રત તે ‘અનર્થદંડયાગ’ કહેવાય છે. પોતાના શરીરાર્થિના પ્રયોજન અર્થે થતો અધર્મવ્યાપાર — ૩. અનર્થદંડયાગ દંડ — તે અર્થદંડ કહેવાય; પરંતુ તેવા કાંઈ પ્રયોજન વિનાનો અધર્મવ્યાપાર તે અનર્થદંડ કહેવાય. તેના ચાર પ્રકાર છે : દુર્ધ્યાન, પાપકર્મ કરવાનો ઉપદેશ, હિંસામાં ઉપયોગી સાધનોનું દાન, અને પ્રમાદ.

“ફલાણા શત્રુને હણું”, “રાજ્ય થાઉં”, “ફલાણા શહેરનો નાશ કરું”, “સળગાવી મૂકું”, “આકાશમાં દુર્ધ્યાન ઊડવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરું” વગેરે પ્રકારનું ચિંતન તે દુર્ધ્યાન કહેવાય. તેવું ચિંતન ક્ષણવાર પણ ટકવા ન દેવું. દુર્ધ્યાનના આર્ત અને રોદ એવા બે પ્રકાર છે. અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે, દુઃખ આવ્યે તેને દૂર કરવા માટે, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે, અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જે સતત ચિંતા, તે આર્તધ્યાન^૧; અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયસંરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતન, તે રોદધ્યાન.^૨

‘વાહરગ્ગ્ગોને પલોટ’, ‘ખેતર ખેડ’, ‘ઘોડાગ્ગોને ખસી કર,’ વગેરે પાપોપદેશ શ્રાવકને યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને પાપોપદેશ ન્યાં એવી સલાહ આપવાનું આવશ્યક નથી, ત્યાં તો તેમ ન જ કરવું.

૧. અર્તિ-ખીડા દુઃખ જેમાંથી ઉદ્ધલવે તે આર્ત. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ વગેરે દુઃખની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય કારણ છે.

૨. જેનું ચિત્ત કૂર કે કઠોર હોય, તે રુદ્ર કહેવાય. અને તેવા આત્માનું જે ધ્યાન તે રોદધ્યાન. હિંસા કરવાની વગેરે વૃત્તિમાંથી કૂરતા કે કઠોરતા આવે છે.

ગાહું, હળ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંખેલું, ખાંડાંલુંથો વગેરે હિંસામાં કારણભૂત વસ્તુઓ દયાળુ શ્રાવક ખીજને ન આપે. હિંસોપકારી દાન અલખત, આ નિયમ પણ, ઉપર પેઠે, જ્યાં તેમ કરવું આવશ્યક નથી ત્યાં લાગુ પડે છે.

કુતૂહલને કારણે ગીત નૃત્ય નાટક વગેરે જોવાં, કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન, ઘૂત મઘ વગેરેનું સેવન, જલક્રીડા પ્રમાદ. હીંડોળા વગેરેની ક્રીડા, પશુપંખીની સાહમારી, શત્રુના પુત્રાદિ સાથે પણ વેર, ખાનપાન સ્ત્રી દેશ અને રાજસંબંધી ચર્ચા, રોગ અને પ્રવાસના શ્રમના કારણ સિવાય આખી રાત સૂઈ રહેવું, વગેરે પ્રમાદાચરણનો શુદ્ધિમાને ત્યાગ કરવો.

ખાસ કરીને દેવમંદિરમાં વિલાસ, હાસ્ય, ચૂંકવું; નિદ્રા, કલહ, ચોર પરસ્ત્રી વગેરેની દુષ્કથા તથા ચાર પ્રકારનો આહાર^૧ એ પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદાચરણરૂપ હોઈ તજવી. [૩/૭૩-૮૧]

૨

હવે ચાર શિક્ષાવ્રતો^૨ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષાવ્રત 'સામાયિક' કહેવાય છે. 'સામાયિક' એટલે, ચાર શિક્ષાવ્રત: આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી, તેમ જ ૧. સામાયિક કાયિક તથા વાચિક પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, મૂહર્ત પર્વત સમતા ધારણ કરવી તે.^૩

૧. અશન (ભાત, દાળ વગેરે), પાન (પીણું), આહાર બાદ ખાવાનાં ફળ વગેરે 'ખાદિમ' અને મુખવાસ વગેરે 'સ્વાદિમ' — એમ ચાર પ્રકારનો આહાર ગણાય છે.

૨. શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે વ્રતો ગૃહસ્થને માટે સાધુધર્મની શિક્ષારૂપ છે.

૩. ટીકામાં 'સામાયિક' શબ્દને આ રીતે છૂટો પાડ્યો છે: સમ એટલે કે રાગદ્વેષરહિત માણસને થતો આચ એટલે જ્ઞાનાદિનો લાભ. દુઃકમાં પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ તે 'સમાચ' અને તેને માટેનું વ્રત તે સામાયિક.

ટીકામાંથી વિશેષ વિવરણ : સામાયિક વ્રતધારી આવક ગૃહસ્થ પણ તેટલા સમય પૂરતો યતિ જેવો થાય છે.^૧ તેથી તે વ્રત ધારણ કરનારો તે દરમ્યાન દેવપૂજાદિ ન કરે. અલબત્ત, સામાયિકમાં દોષયુક્ત વ્યાપારનો નિષેધ છે, અને નિર્દોષ વ્યાપારનું તો વિધાન છે, એટલે સ્નાધ્યાય પાઠ વગેરેની પેઠે દેવપૂજા કરે તો દોષ ન કહેવાય; પરંતુ યતિને જેમ દેવપૂજાદિનો અધિકાર નથી, તેમજ સામાયિકધારી ગૃહસ્થનું પણ સમજવું. આ બાહ્ય પૂજાદિ તો ભાવપૂજા ઉત્પન્ન કરવા માટે છે; પરંતુ, સામાયિક કરનારને ભાવપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ; તો પછી તેને બાહ્ય પૂજાની શી જરૂર રહે ?

સામાયિક કરનારા આવક સામાન્ય રીતે આ ચારમાંથી એક ઠેકાણે જઈ સામાયિક કરે છે : જિનમંદિરમાં, સાધુની સમીપમાં, પોષધશાળામાં, કે પોતાને ઘેર. સામાયિક વ્રતમાં ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ) બેસવાનું હોય છે. એટલે કે, વધારે બેસવું હોય તો બે મુહૂર્ત, ત્રણ મુહૂર્ત એ પ્રમાણે જ બેસવું. તે દરમ્યાન આવક, સઘળી પાપપ્રવૃત્તિઓ મન-વાણી-કાયાથી જતે કરવાનું કે ખીજ પાસે કરાવવાનું છોડવાનો, તેમાંથી નિવૃત્ત થવાનો, તેમને આત્મસાક્ષીએ નિંદવાનો, ગુરુની સમક્ષ ગર્હવાનો તથા પોતાની જાતને તેમાંથી છોડાવવાનો નિયમ લે છે.

સ્થિર ચિત્તવાળા સામાયિક વ્રતધારી ગૃહસ્થનાં સંચિત કર્મો પણ ચંદ્રાવતંસકની^૩ પેઠે ક્ષીણ થઈ જાય છે. [૩/૮૨-૩]

૧. “ન્યાં સુધી પ્રાણી સામાયિક ગ્રહી સ્થિરચિત્ત રહે ત્યાં સુધી, તથા જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે. આવક સામાયિક કરે ત્યારે સાધુ જેવો થાય છે, માટે ઘણી વાર સામાયિક કરવું જોઈએ.”

૨. પોષધાદિ કરવા માટેનું અલગ મકાન.

૩. તેની કથા એવી છે કે, તે રાત્ર રાત્રે, ‘દીવો સળગતો રહેશે ત્યાં

ખીજું શિક્ષાવ્રત 'દેશાવકાશિક' કહેવાય છે. 'દિવ્રત' રૂપી પ્રથમ ગુણુવ્રતમાં દશ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિની જે મર્યાદા ૨. દેશાવ- આંધી હોય, તેને રાત કે દિવસ પૂરતી વધુ ટૂંકાવવી, કાશિક તેનું નામ જ દેશાવકાશિક^૧ વ્રત. જે પ્રમાણે દિવ્રતનું પરિમાણ ઘટાડવું, તે પ્રમાણે અણુવ્રત વગેરેમાંની છૂટનું પરિમાણ પણ ઘટાડી લેવું; કારણ કે, થોડો થોડો વખત અંધી છૂટોનો સંક્ષેપ પણ આવશ્યક છે.^૨ [૩/૮૪]

ત્રીજું શિક્ષાવ્રત પોષધવ્રત કહેવાય છે. આરંભ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાવ સ્યાએ ઉપવાસ કરવો, કુપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, અહમચર્યા^૩ ધારણ કરવું, અને સ્નાનાદિ શરીરસંસ્કારોનો ત્યાગ કરવો - તેનું નામ પોષધવ્રત.

આ વ્રત વિષે ડીકામાં વિશેષ વિવરણ આ પ્રમાણે છે: ધર્મને 'પોષ' એટલે કે પુષ્ટ આપે છે માટે આ વ્રત

સુધી સામાયિક વ્રતમાં સ્થિર રહીશ', એવો નિયમ લઈને સામાયિક કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે વાતની તેની દાસીને ખબર નહીં, તેથી રાત્રને અંધારું ન થાય તેટલા માટે મોડી રાતે તેણે દીવામાં ફરી તેલ પૂર્યું. ત્યાર બાદ પણ રાત્રને વ્રતમાં આહુ રહેલો બેઈ તેણે મોડી રાતે ફરી તેલ પૂર્યું તે પ્રમાણે વળી ત્રીજી વાર ક્યું. તેથી સવારમાં તો થાકથી જ તે રાત્ર મરણ પામ્યો; પરંતુ નિયમ પ્રમાણે સામાયિક પૂરું ક્યું હોવાથી, કર્મને નાશ કરી, સ્વર્ગે ગયો.

૧. દિવ્રતમાં જે પરિમાણ નક્કી ક્યું હોય, તેનો 'દેશ' એટલે કે સંક્ષિપ્ત વિભાગ—તેમાં જ 'અવકાશ' એટલે અવસ્થાન કરવું, તે દેશાવકાશિક વ્રત.

૨. એટલે કે, દેશાવકાશિકમાં માત્ર દિવ્રતનું પરિમાણ જ ઘટાડીને બેસી ન રહેવું; પણ ખીજાં વ્રતોમાં પણ જે છૂટછાટ હોય, તે પણ તેટલા વખત સુધી ઘટાડવા ન ચૂકવું, એવો ભાવ છે.

પોષધ^૨ કહેવાય છે. પોષધ અદ્ય અંશે કે સર્વાંશે એમ બે રીતે કરાય છે. તેમાં, જ્યારે અદ્યાંશે પોષધ કરે, ત્યારે સામાયિક પણુ કરે કે નયે કરે; પરંતુ સર્વાંશે પોષધ કરે, ત્યારે નિયમથી સામાયિક કરે; ન કરે તો પોષધનું ફળ તેને ન મળે. જિનમંદિરમાં, સાધુ સમીપે, પોષધશાળામાં કે ઘરમાં પોષધ સ્વીકારી, ધર્મપુસ્તક વાંચે કે ધર્મચિંતન કરે, અને વિચારે કે, 'આ બધા સાધુગુણોને હું મંદભાગી સર્વાંશે ક્યારે ધારણુ કરી શકીશ?' ઇત્યાદિ.

જેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પાળવું મુશ્કેલ એવું પોષધવ્રત ચુલનીપિતાની^૨ પેઠે પાળે છે, તેઓને ધન્ય છે. [૩/૮૫-૬]

એથુ^૩ શિક્ષાવ્રત 'અતિથિસંવિભાગવ્રત' કહેવાય છે. અતિથિઓને એટલે કે 'તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ વગેરે જોને નથી

૪. અતિથિ- એવા ભિક્ષા માટે ભોજનકાળે આવેલા સાધુઓને ' સંવિભાગ ન્યાયથી પેદા કરેલ તથા નિર્દોષ એવા ચતુર્વિધ આહાર, પાત્ર, આચ્છાદન, અને રહેઠાણુ વગેરેનું

દાન કરવું, તે અતિથિસંવિભાગવ્રત કહેવાય.

તેને અંગે ટીકામાં વિશેષ વિવરણુ નીચે પ્રમાણુ છે :

સાધુઓને ધર્મના પાલનમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં અન્નાદિનું જ દાન આપવું; સુવર્ણુ વગેરેનું ન આપવું. કારણુ કે, તેનાથી દાન લેનારમાં ક્રોધ, લોભ, કામ વગેરે ઉત્પન્ન થાય

૧. આના કરતાં પોષધ શબ્દને 'ઉપાસથ' (ઉપ+વસૂ) 'ઉપવાસ કરી, દેવની નહક ઊસવુ', એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરવો વધુ ઠીક લાગે છે.

૨. તે જ્યારે પોષધવ્રત લઈને બેઠો હતો, ત્યારે તેને ચળાવવા કોઈ દેવે આવીને કૈવી રીતે તેના ત્રણુ પુત્રો મારીને તેમનું માંસ તળી ખાધું; તથા છવટે તે તેની માને મારવા તૈયાર થયો ત્યારે ચુલનીપિતા કેવો તેને વારવા માટે બલો થઈ ગયો, અને એ બધો ભ્રમ જ હતો એવી તેને પછીથી ખબર પડી ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ફરી તે વ્રત તેણુ કૈવી રીતે સ્વીકાર્યું, વગેરે કથા માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક, પ્રકરણુ ૩.

છે. મૂઠ જુદ્ધિથી લોકો સાધુઓને જમીન, ગાય, કન્યા વગેરેનું દાન કરે છે, તેથી પાપની જ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી વ્યતિપાત, સંક્રાંતિ વગેરે તિથિઓએ જ દાન આપવામાં આવે છે, તે પણ મૂઠતા જ છે. મરેલાની તૃપ્તિ અર્થે જે દાન અપાય છે, તેમજ ગંગા, ગયા વગેરે સ્થાનોએ જર્જરે જ અપાય છે, એ બધું અવિચારી અને ગતાનુગતિક છે. જેઓ મહાવ્રત ધારણ કરી, સર્વ પ્રકારની પાપવૃત્તિઓ ત્યાગી, સુખદુઃખ, માનાપમાન, તથા લાભલાભમાં સમાન જુદ્ધિ રાખી મોક્ષમાં જ એકતાન જન્યા છે, તેવા સાધુઓ જ દાનને માટે 'ઉત્તમ' પાત્ર છે; ખીજા પણ તેવી ઉત્કટ સ્થિતિને ન પામેલા, છતાં તેને માટે પ્રયત્નશીલ તેવા સાધુઓ 'મધ્યમ' પાત્ર છે; અને જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાળા છે, પણ વ્રત-શીલ ધારણ કરી શકે તેમ નથી, તેવા સાધુઓ 'કનિષ્ઠ' પાત્ર છે. પરંતુ, ખીજા બધા કુસાધુઓ જેઓ મૂઠ જુદ્ધિથી માત્ર કઠોર તપો જ આચરે છે, તેઓ 'કુપાત્ર' છે; અને જેઓ હિંસા, અસત્ય વગેરે આચરે છે, પરિગ્રહ અને આરંભમાં તત્પર છે, કુશાસ્ત્રો ભણીને જ પોતાને પડિત માનનારા છે, છતાં તત્વતઃ નારિતક જેવા જ છે, તેઓ 'અપાત્ર' છે. માટે, કુપાત્ર અને અપાત્રને તજીને પાત્રને જ દાન દેવું. કુપાત્રને કરેલું દાન સાપને દૂધ પિવરાવવા જેવું છે. તેવા દાનથી દાન કરનાર અને લેનારને પાપવૃદ્ધિ થાય છે.

ઉત્તમ મુનિને દાન કરવાથી વાછરડાં ચારનાર સંગમક^૧ ચમત્કારી સંપત્તિ પામ્યો હતો. [૩/૮૭-૮]

૧. સંગમકની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૯.

અતિચારો

જે જાતનાં સ્ખલનોથી સ્વીકારેલો ગુણ મલિન થાય અને ધીરે ધીરે હ્રાસ પામી ચાલ્યો જાય, તેવાં સ્ખલનો અતિચારો 'અતિચાર' કહેવાય છે. કોઈ વ્રત સ્વીકારીને તે વ્રતને લગતા અતિચારો તજવામાં ન આવે, તો તેનાથી તે વ્રતનું પાલન બરાબર થતું નથી; માટે ગૃહસ્થના દરેક વ્રતના જે પાંચ પાંચ અતિચારો છે, તે દરેક ગૃહસ્થે તજવા જોઈએ. [૩/૮૯]

અહિંસાવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : કોઈ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમાં જતું ક્રોધપૂર્વક અટકાવવું અને અહિંસાવ્રતના અતિચારો આંધવું તે 'અંધ' નામનો અતિચાર કહેવાય; કોઈ પ્રાણીના ક્રોધપૂર્વક કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવો છેડવા તે 'છવિચ્છેદ' કહેવાય; કોઈ પ્રાણી ઉપર ગજ કરતાં વધારે ભાર લાદવો તે 'અધિકભારાધિરોપણ' કહેવાય; ક્રોધપૂર્વક કોઈ પ્રાણીને પરાણુ, ચાખખા આદિ વડે ફટકા મારવા તે 'પ્રહાર' નામનો અતિચાર કહેવાય; તથા ક્રોધપૂર્વક કોઈ પ્રાણીના ખાનપાનમાં અટકાયત કરવી તે 'અન્નાદિરોધ' નામનો અતિચાર કહેવાય. (આ પાંચે દોષો ગૃહસ્થ વ્રતધારીએ ન સેવવા; પરંતુ ગૃહસ્થધર્મને અંગે કોઈ પ્રયોજનસર સેવવા જ પડે, તો કોમલ વૃત્તિથી કામ લેવું.^૧) [૩/૯૦]

૧. એવો સંભવ છે કે, આ બધા અતિચારોમાં કોઈનો પ્રાણનાશ ન થતો હોય; તેથી કોઈ માને કે, 'મેં તો હિંસા કે પ્રાણનાશ ન કરવાનું વ્રત જ લીધું છે; માટે આ બધું કરું તો મારું વ્રત નહિ ભાંગે.' એ જાતના વિવેકશૂન્ય માણસોને સ્થૂલ હિંસાના ત્યાગ વગેરેની પ્રતિજ્ઞામાં ખીન્ને પણ કેટલો ત્યાગ કેળવવો પડે છે, એ સમજાવવા માટે વ્રતોના અતિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે. તે બધા માત્ર નમૂનારૂપ છે એમ જ સમજવું.

સત્યવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘મિથ્યા ઉપદેશ,’
 એટલે કે પારકાને પીડા થાય તેવું બોલવું, અથવા
 સત્યવ્રતના સાચું ખોટું સમજાવી કોઈને આડે રસ્તે દોરવો તે;
 અતિચારો ‘સહસા-અભ્યાખ્યાન,’^૧ એટલે કે વિચાર કે તપાસ
 કર્યા વિના કોઈના ઉપર દોષ આરોપવો, જેમકે
 ‘તું ચોર છે, વ્યભિચારી છે છં;’ ‘ગુહાભાષણ’ એટલે કે અંદરો-
 અંદર પ્રીતિ તૂટે માટે એકબીજાની આડી ખાવી, અથવા કોઈની ખાનગી
 વાત (અનુમાનથી જાણી) પ્રગટ કરવી તે; ‘વિશ્વસ્તમંત્રબેદ’, એટલે
 કે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં સ્ત્રી, મિત્ર વગેરેની વાત ખુલ્લી કરી
 દેવી તે;^૨ અને ‘કૂટલેખ’ એટલે મહોર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ખોટા
 દસ્તાવેજો કરવા, ખોટા સિક્કા ચલાવવા, વગેરે. [૩/૯૧].

અસ્તેયવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘સ્તેનાનુશા,’ એટલે
 કોઈને ચોરી કરવા પ્રેરણા આપવી, અથવા
 અસ્તેયવ્રતના ચોરીને ઉપયોગી સાધનો આપવાં યા વેચવાં તે;
 અતિચારો ‘તદાનીત-આદાન,’ એટલે કે ચોરે આણેલી વસ્તુ
 લેવી કે ખરીદવી તે; ‘દ્વિ-રાજ્ય-લંઘન,’ એટલે
 કે બે વિરોધી કે ભિન્ન રાજ્યોએ દાણુ જકાત વગેરેની કરેલી વ્યવસ્થાનું
 ઉલ્લંઘન; ‘પ્રતિરૂપક્રિયા,’ એટલે કે અસલને બદલે બનાવટી વસ્તુ
 ચલાવવી તે; અને ‘માનાન્યત્ન,’ એટલે કે ઓછાં-વધતાં માપ, કાટલાં
 વગેરે રાખવાં તે. [૩/૯૨].

૧. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, આની જગાએ કેટલાક ‘રહસ્ય-આખ્યાન’
 એવો અતિચાર સ્વીકારે છે. “રાગથી પ્રેરાઈ વિનોદ ખાતર કોઈ પતિ-પત્નીને
 કે બીજાં સ્નેહીએને એકમેકનું ઊંધુચતું ભેરવવું,” એવો તેનો અર્થ છે.

૨. આમાં ને ઉપર આવેલા ‘ગુહાભાષણ’માં તક્ષવત એ છે કે, આમાં
 તે કોઈએ પોતાને કહેલી વાત ખુલ્લી કરવાની છે. જ્યારે, ગુહાભાષણમાં તે
 કોઈની ખાનગી વાત, પોતાને તેણે કહી ન હોય છતાં તેની ખાહ્ય આકૃતિ
 વગેરે ઉપરથી જાણી લઈ બીજાને કહી દેવાની હોય છે.

બ્રહ્મચર્યવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘ધૃત્વરાતાગમન,’
એટલે કે થોડા વખત માટે ભાડે રાખેલી વેશ્યા સાથે
બ્રહ્મચર્યવ્રતના ગમન;^૧ ‘અનાતાગમન’, એટલે કે વેશ્યા, પરદેશ
અતિચારો ગયેલા ધણીવાળી સ્ત્રી, કે અનાથ સ્ત્રી, જે અત્યારે
કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી, તેનો ઉપભોગ;^૨
‘અન્યવિવાહન’, એટલે કે પોતાની સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના કૃણની
ધૃત્વથી કે સ્નેહસંબંધથી ખીજની સંતતિના વિવાહ કરી આપવા;^૩
‘મદનાત્યાગ્રહ’, એટલે કે વારંવાર ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા
કરવી તે; તથા ‘અનંગક્રીડા’, એટલે કે અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ
કામસેવન, અથવા અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે મૈથુન સિવાયની ખીજ બધી
શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવી તે. [૩/૯૩]

અપરિગ્રહવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘ધન-ધાન્ય-સંખ્યા-
તિક્રમ,’ એટલે કે ધનધાન્ય વગેરેની જે મર્યાદા
અપરિગ્રહવ્રતના સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે; ‘કુખ્ય-સંખ્યા-
અતિચારો તિક્રમ,’ એટલે કે કાંસું લોહું વગેરેનાં વાસણો,
પાટલા, કે ગાડાં વગેરે વસ્તુઓની જે સંખ્યા
સ્ત્રીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન; ‘ગવાદિ-સંખ્યાતિક્રમ,’ એટલે કે ગાય, બળદ,

૧. કોઈ પોતાને એમ કહીને છેતરે કે, વેશ્યાને ભાડે રાખી હોવાથી તે પત્નીરૂપ જ થઈ; એટલે તેની સાથે કરેલું ગમન ‘પરસ્ત્રીગમન’ ન કહેવાય! કેટલાક આ અતિચારનો એવો અર્થ કરે છે કે, ‘ખીજએ અમુક વખત માટે અમુક વેશ્યાને સ્ત્રી તરીકે ભાડે રાખી હોય, તે સમય દરમ્યાન, તેને સાધારણ સ્ત્રી ગણી તેની સાથે ગમન કરવું તે.’

૨. એમ માનીને કે, એ કોઈ ‘પર’ ની સ્ત્રી નથી એટલે તેની સાથે કરેલું ગમન ‘પરસ્ત્રીગમન’ ન કહેવાય. દીકામાં જણાવ્યું છે કે, આ જે અતિચારો ‘સ્વદારસંતોષ’ વ્રત લેનારને માટે છે; ‘પરદારવર્જન’ વ્રત લેનારને માટે નથી. પછીના અતિચારો બંને માટે છે.

૩. કારણ કે, વિવાહ કરાવવા એ ખીજઓને અબ્રહ્મચર્યમાં પ્રેરણા આપ્યા જેવું થાય.— દીકા. પોતાની સંતતિનો અપવાદ રાખવાનું કારણ એ છે

ધોડા વગેરે તેમજ હંસ, મોર, પોપટ વગેરે તથા દાસીદાસ વગેરેની જે સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન; 'ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે ખેડવા લાયક જમીન^૧ તેમજ રહેવા લાયક ઘર વગેરેની જે સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન; તથા 'હિરણ્ય-હેમ-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે રૂપું અને સોનું એ બંનેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન.

જોકે નક્કી કરેલી સંખ્યાનો અતિક્રમ કરવો એ તો યોગ્યો પ્રતલંગ જ થયો, તેને અતિચાર ન જ કહી શકાય. પરંતુ નીચેની રીતોએ થયેલો અતિક્રમ સીધો પ્રતલંગ ગણાતો નથી; તેથી તેને અતિચાર કહેવામાં આવે છે. જેમકે, વ્રત લઈ સંખ્યા કે પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી કોઈ પોતાનાં માગતાં કે અન્ય ધનધાન્યાદિ લઈને આવે તો તેની સાથે નક્કી કરે ('બંધન') કે, 'મારા વ્રતની અવધિ પૂરી થયા પછી, કે ઘરમાંની તેટલી વસ્તુઓ વેચાયા પછી તારી પાસેથી તે વસ્તુઓ લઈશ; હમણાં તો તું તારી પાસે મારા તરફથી રાખી મૂક,' તો તે અતિચાર થયો કહેવાય. તેવી જ રીતે વાસણુ વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તે સંખ્યાનો અતિક્રમ ન થાય તે માટે નાનાં ખેત્રણુ તોડાવી એક કરે ('ભાવ'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. તેવી જ રીતે ગાય ભેંસ વગેરેની સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તેમાં વર્ષ દરમ્યાન નવા ગર્ભ ધારણુ થાય તેમને ગણતરીમાં ન લે તો તે પણ અતિચાર કહેવાય; તેમજ ઘર ખેતર વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તેનાથી તે વધી ન જાય તે માટે ખેતરની પાસેનું જ ખીજું ખેતર લઈને જૂતા ખેતરમાં મિલાવી દે ('યોગન'), તો તે પણ

કે, પોતાની કન્યાને ન પરણાવે તો તે સ્વૈરચારિણી થાય તેના કરતાં તે વિવાહનિયત્રિત બને તેમાં ઓછું પાય છે. કેટલાક આનો એવો અર્થ કરે છે કે, 'વિશિષ્ટ સંતોષ ન થતો હોવાથી ખીજ સ્ત્રી પરણવી તે.'

૧. તેના ત્રણ પ્રકાર: 'સેતુક્ષેત્ર' એટલે વરસાદ વિના પણ દુવાનહેર વગેરેના પાણીથી સિંચાતી; 'કેતુક્ષેત્ર' એટલે વરસાદી જમીન; અને 'ઉભય' એટલે બંને પ્રકારની. —ટીકા.

અતિચાર કહેવાય; તેવી જ રીતે રાગ તરફથી ઇનામ વગેરે કંઈ મળે, તેને વ્રતની અવધિ પૂરી થાય ત્યારે પાછું લેવાના અભિપ્રાયથી ખીબને આપી દે ('દાન'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. જેણે સાચું વ્રત લીધું હોય, તેણે આ પાંચમાંથી એક પણ પ્રકારે પોતાની નિયત સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. [૩/૯૪-૫]

દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે: 'સ્મૃતિ-અંતર્ધાન', એટલે કે કોઈ દિશામાં જેટલા યોજન વગેરેનું પ્રમાણ પોતે દિગ્વિરતિવ્રતના સ્વીકાર્યું હોય, તેને વ્યાકુલતા, પ્રમાદ, મતિમંદતા અતિચારો વગેરે કારણે ભૂલી જવું તે; 'ઉર્ધ્વવ્યતિક્રમ', 'અર્ધાવ્યતિક્રમ' અને 'તિર્યગવ્યતિક્રમ' એટલે કે જાંચે જવાનું, નીચે જવાનું કે તીરછા જવાનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય, તે એકાગ્રણથી વટાવી જવું તે;^૧ તથા 'ક્ષેત્રચ્છિદ્ધિ', એટલે કે જુદા જુદા દિશાઓનું જુદું જુદું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ, ઓછા પ્રમાણવાળી દિશામાં જવાનો ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ખીજી દિશામાંના સ્વીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી ઇષ્ટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો તે. [૩/૯૬]

ભોગોપભોગમનવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે: 'સચિત્તઆહાર', એટલે કે કંદમૂલ, ફલ વગેરે સચિત્ત પદાર્થોનો ભોગોપભોગ ના આહાર; 'સચિત્ત-સંબદ્ધ આહાર', એટલે કે ક્ષિપ્યા અતિચારો ગોટલી આદિ સચેતન પદાર્થોથી યુક્ત એવાં એર ફેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર; 'સચિત્ત-સંમિશ્ર-આહાર', એટલે તલ ખસખસ વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું ભોજન, અથવા કીડી કંથવો. વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું ભોજન; 'અભિષવ આહાર', એટલે કે કોઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય

૧. એ બધું અસાવધાની કે ગફલતથી થઈ ગયું હોય તો જ અતિચાર કહેવાય; નહિ તો તે પુલ્કો વ્રતભંગ જ છે.

સેવવું અગર વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રસનું સેવન; તથા 'દુષપક્વઆહાર'^૧, એટલે કે અધકચરું રંધેલું કે ખરાખર ન રંધેલું ખાવું તે. [૩/૯૭] આ અધા અતિચારો ભોજનને જ લગતા છે; પરંતુ ભોગોપભોગનાં સાધન મેળવવા માટે કરાતાં પ્રવૃત્તિ કે કર્મ પણ ભોગોપભોગ શબ્દથી જ વિવક્ષિત થાય છે. માટે, તે કર્મને આશરીને સ્વીકારેલા એટલે કે કઠોર — પ્રાણીઆધક — કર્મ તજવારૂપી ભોગોપભોગવ્રતના પંદર અતિચારો જુદા ગણવાય છે. તેઓ 'કર્માદાન' કહેવાય છે; કારણ કે તેઓ પાપકર્મનાં 'આદાન' એટલે કે કારણ છે. તે પંદર આ પ્રમાણે છે :

૧. 'અંગારજીવિકા' : એટલે કે લાકડાં બાળી કોલસા પાડવા તથા વેચવા; ભઠ્ઠી કરી વસ્તુઓ શેકવી અને વેચવી; પંદર કર્માદાનો નિમાડો કરી ઘડા વગેરે વાસણો પકવવાં-વેચવાં; લુહારની કોઠ કરવી અને લોહું તપાવી-ટીપી-વેચવું; સોનુંરૂપું વગેરે ગાળી ઘાટ કરવા તથા વેચવા; કાંસું, પિત્તળ વગેરે ધાતુઓ તપાવી-ટીપી-ઘાટ કરીને વેચવી તથા ઈટવાડા સળગાવવા અને વેચવા.

૨. વનજીવિકા : છેદેલાં કે ન છેદેલાં વનનાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે વેચવાં તથા કણુ ભોગા કરી ભરડવા-દળવા વગેરે.

૩. શકટજીવિકા : ગાડાં વગેરે વાહનો બનાવવાં-બનાવરાવવાં, તેમને ભાડે ફેરવવાં; તથા વેચવાં.

૪. ભાટકજીવિકા : ગાડાં, બળદ, પાડા, જાંટ, ગધેડાં, ખચ્ચર અને ઘોડા વગેરેને ભાડે ફેરવવા.

૧. વળી, કેટલાક 'અપકવાહાર'ને અતિચાર તરીકે જણાવે છે, પણ તેનો સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ જ નય છે. કેટલાક 'તુચ્છૌષધિભક્ષણ' એટલે કે 'મગ વગેરેની ફળીનું ભક્ષણ' તેને પણ અતિચાર ગણે છે. પણ તેનોય સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ નય છે. — દીકા.

૫. સ્કોટજીવિકા : તળાવ ફૂવા વગેરે ખોદવાં, પથ્થર ફોડવા, વગેરે પૃથ્વીઘાતક કર્મો વડે જીવિકા ચલાવવી.

૬. દંતવાણિજ્ય : હાથી વગેરેના દાંત, ચમરી વગેરેના કેશ, ધૂવડ વગેરેના નખ, શંખ વગેરેનાં અસ્થિ, વાઘ વગેરેનાં ચામડાં તથા હંસ વગેરેનાં રોમ ઇત્યાદિ જંગમ પ્રાણીઓનાં અંગો તેમને ઉત્પત્તિ-સ્થાને^૧ જઈ, ભેગાં કરી-કરાવી વેપાર કરવો તે.

૭. લાક્ષાવાણિજ્ય : લાખ, મનઃશિલ, ગળી, ધાવડી^૨, ટંકલુખાર વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૮. રસવાણિજ્ય : માખણ, ચરબી, મધ, સુરા વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૯. કેશવાણિજ્ય : બેપગાં, ચોપગાં વગેરે પ્રાણીઓનો વેપાર કરવો તે.^૩

૧૦. વિષવાણિજ્ય : વિષ, હથિયાર, હળ, રેંટ વગેરે યંત્ર, કોશ કોદાળી વગેરે લોદાની ચીજો, તથા હડતાળ વગેરે જીવનાશક વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તે.

૧૧. યંત્રપીઠાકર્મ : તલ, શેરડી, સરસવ, દિવેલી વગેરે પીલવાનાં ઘાણી કોલુ વગેરે તથા પાણી કાઢવાના રેંટ વગેરે ચલાવવાં તે.

૧૨. નિર્લાંછનકર્મ : બળદ વગેરેનાં નાક વીધવાં, ગાય ઘોડે વગેરે પ્રાણીઓને આંકવાં, આખલા વગેરેને ખસી કરવા, ઊંટ વગેરેની પીઠ ગાળવી, ગાય વગેરેના કાનની ચામડી કાપવી, વગેરે કર્મોથી આજીવિકા ચલાવવી તે.

૧. દીકરાં જણાવ્યું છે કે, ઉત્પત્તિસ્થાન સિવાયને ખીજે સ્થળે તે બધાં ખરીદે કે વેચે તેમાં દોષ નથી. કારણ કે, ઉત્પત્તિસ્થાનમાં તે તે મેળવવા માટે પૈસા આપી તે તે પ્રાણીઓ મરાવવાં પડે છે.

૨. તેની છાલ, ફૂલ વગેરેમાંથી દારૂ ગળાય છે.

૩. સજીવ પ્રાણીઓનો વેપાર તે કેશવાણિજ્ય; પ્રાણીઓનાં અજીવ અંગોનો વેપાર તે દંતવાણિજ્ય, એવો ભેદ છે.

૧૩. અસતીપોષણુ : સારિકા, પોપટ, ખિલાડાં, ફૂતરાં, ફૂકડાં, મોર વગેરે પાળવાં-વેચવાં, તથા દાસી વગેરેને વ્યભિચારની આવક માટે પોષવાં તે.

૧૪. દવદાન : ખાલી વ્યસન ખાતર કે, પુણ્યબુદ્ધિથી દવ સળગાવવા^૧ તે.

૧૫. સર:શોષ : ધાન્ય વાવવા માટે સરોવર, નદી, ધરા તળાવ વગેરેમાંથી પાણી કાઢી નાંખવું તે. [૩/૯૮-૧૧૩]

અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : 'સંયુક્તાધિ-
કરણુત્વ,' એટલે કે ખાંડણિયો-સાંખેલું, ગાહું-ધોંસરું,
અનર્થદંડના ધનુષ-આણુ એ પ્રમાણે હિંસાનાં સંયુક્ત સાધનો
અતિચારો રાખવાં તે;^૨ ઉપભોગાતિરિક્તતા,' એટલે કે પોતા
માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ઘરેણાં,
તેલ ચંદન આદિ રાખવાં તે; 'મૌખ્ય,' એટલે કે નિલંબપણે સંબંધ
વિના બહુ બકચા કરવું તે; 'કૌકુચ્ય,' એટલે કે ભાંડ જેવી ચેષ્ટાઓ
કરવી અથવા ખીજા હસે અને આપણી ઠેકડી થાય તેવી ચેષ્ટાઓ કરવી
તે (કૌકુચ્ય); તથા 'કંદર્પ,' એટલે કે મોહોદ્રેક થાય તેવો કામપ્રધાન
વાક્પ્રયોગ [૩/૧૧૪]

સામાયિકવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : 'કાયદુષ્ટપ્રણિધાન,'
એટલે કે હાથ, પગ વગેરે અંગોતું નકામું અને
સામાયિકના ખોટી રીતે સંચાલન; 'વચનદુષ્ટપ્રણિધાન,' એટલે કે
અતિચારો શબ્દ-સંસ્કાર વિનાની, અર્થ વિનાની તેમજ હાનિ-
કારક ભાષા બોલવી; મનોદુષ્ટપ્રણિધાન,' એટલે કે
ક્રોધ, દ્રોહ આદિ વિકારને વશ થઈ ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો;

૧. મરણ પછવાડે પુણ્યબુદ્ધિથી દીપમાળાઓ કરાવે; કે ગાયને ચારવા ધાસ થાય તે માટે ચરા વગેરેમાં ઝાંખરાં વગેરે સળગાવી મૂકે.

૨. કારણ કે, ખીજા માગવા આવે તો ના ન પાડી શકાય; અને આપ્યાથી હિંસા થાય. — આ વિચારની અસામાજિકતા ઇં અંગેની ચર્ચા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ નં ૭

‘અનાદર’, એટલે કે સામાયિકમાં ઉત્સાહ ન રાખવો, અર્થાત્ વખત થવા છતાં પ્રવૃત્ત ન થવું અથવા તે જોમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી; તથા ‘સ્મૃત્યનુપસ્થાપન,’ એટલે કે એકાગ્રતાનો અભાવ, અર્થાત્ ચિત્તના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે સામાયિક વિષેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ^૧. [૩/૧૧૫]

દેશાવકાશિકવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘પ્રેષ્યપ્રયોગ,’ એટલે કે પોતે જોડલા પ્રદેશનો નિયમ કર્યો હોય દેશાવકાશિકના તેની બહાર કામ પડે ત્યારે પોતે ન જતાં નોકર અતિચારો આદિને જ હુકમ કરી ત્યાં એમાં કામ કરાવી લેવું તે; ‘આનયન,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહારની વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે જાતે ન જતાં ખીજા પાસે તે વસ્તુ મંગાવવી તે; ‘પુહ્ગલક્ષેપણ,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર ન જવાય તેમ હોવાથી કાંકરી, ઢેકું વગેરે ફેંકી કોઈને પોતાની નજીક આવવા સૂચના આપવી તે; ‘શબ્દનુપાત,’ એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહારનાને બોલાવવા માટે ખાંસી, ઠંસકું આદિ શબ્દ દ્વારા તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે; તથા ‘રૂપાનુપાત,’ એટલે કે કોઈ શબ્દ કર્યો વિના માત્ર આકૃતિ આદિ બતાવી ખીજાને નજીક આવવા સૂચના કરવી તે. [૩/૧૧૬]

૧. જેમકે, સામાયિક ક્યારે કરવાનું છે, મેં ક્યું” કે નથી ક્યું”, વગેરેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ. અહીં કોઈએ એવી શંકા કરી છે કે, સામાયિકવ્રતનો અર્થ જ એ છે કે, મન-વાણી-કાયથી સંદોષ પ્રવૃત્તિ ન કરવી કે ન કરાવવી. પરંતુ ઉપરના અતિચારોમાં તે વ્રતનો સીધો ભંગ જ દેખાય છે; તેમાં અતિચારપણું ક્યાં છે? તેનો જવાબ એ છે કે, એ પ્રકારોમાંથી કોઈ એકાદનો ભંગ થાય, તો પણ ખીજાનું પાલન હોય જ એટલે સામાયિકનો અત્યંત અભાવ નથી થતો. — ટીકા.

થો-૪

પોષધવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્ગિત-
ઉત્સર્ગ,’ એટલે કે જીવજંતુ છે કે નહીં એ આંખે
પોષધવ્રતના જોયા વિના તેમ જ કોઈ કોમળ સાધન વડે સાફ
અતિચારો કર્યા વિના કયાંય મળ, મૂત્ર આદિ ત્યાગવાં તે;
‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્ગિત-આદાન,’ એટલે એ જ
પ્રમાણે જોયા-સાફ કર્યા વિના લાકડી, આજઠ વગેરે ચીજો લેવી-મૂકવી
તે; ‘અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્ગિત-સંસ્તાર,’ એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા-સાફ
કર્યા વિના બિછાનું પાથરવું કે આસન નાખવું તે; ‘અનાદર,’ એટલે
કે પોષધમાં ઉત્સાહ વિના પ્રવૃત્તિ કરવી; તથા ‘સ્મૃત્યનુપસ્થાપન,’ એટલે
કે પોષધ કેમ કરવું કે કયું છે કે નહિ વગેરેનું સ્મરણ ન
રહેવું તે. [૩/૧૧૭]

અતિથિસંવિભાગવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે : ‘સચિત્તક્ષેપણ,’
એટલે કે ખાન-પાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને સાધુને
અતિથિસંવિભાગના ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની ભુદ્ધિથી કોઈ સચેતન
અતિચારો વસ્તુમાં મૂકી દેવી તે; ‘સચિત્તપિધાન,’ એટલે કે
ઉપર પ્રમાણે દેવ વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી
તે; ‘કાલલંઘન,’ એટલે કે સાધુને કાંઈ આપવું ન પડે તે આશયથી
ભિક્ષાના વખતનું ઉલ્લંઘન કરવું તે; ‘મત્સર,’ એટલે કે દાન કરવા
છતાં આદરપૂર્વક ન કરવું, અથવા ખીજના દાનગુણની અદેખાઈથી
દાન કરવા પ્રેરાવું તે; તથા ‘અન્યાપદેશ;’ એટલે કે કોઈ વસ્તુ ન
આપવી હોય તે માટે તે પારકાની છે એમ કહેવું તે. [૩/૧૧૮]

દિનચર્યા

ઉપર પ્રમાણે અતિચાર વિનાનાં આર પ્રતોમાં સ્થિત થનાર;
 જ્ઞિનમૂર્તિ, જ્ઞિનમંદિર, જ્ઞિનશાસ્ત્ર, જૈન સાધુ,
 મહાશ્રાવક જૈન સાધવી, જૈન શ્રાવક અને જૈન શ્રાવિકાણ્ડી
 સપ્તસ્રોત્રોમાં ભક્તિપૂર્વક પોતાનું ધન વાવનાર,
 તેમજ અતિ દીન જનોને પ્રેમપૂર્વક દાન કરનાર ગૃહસ્થ મહાશ્રાવક
 કહેવાય છે. [૩/૧૧૯]

ડીકામાં આ આમ્તનું વિશેષ વિવરણ આ પ્રમાણે છે :
 ‘જ્ઞિનમૂર્તિ કે મંદિર ઘડાવવામાં તથા તેનું અર્ચન – પૂજન
 કરવામાં ઘણા જીવોની હિંસા થાય, માટે તેમ ન કરવું,’ એવી
 દલીલ ન કરવી; કારણ કે, કુટુંબના પરિપાલન નિમિત્તે પરિશ્રમ –
 પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત રહી જે ગૃહસ્થ ધનોપાર્જન કરતો જ આવ્યો
 છે, તેને આ રીતે તે ધનનો કંઈક અંશે વ્યય કરવાથી ફાયદો
 જ થશે. એ વાત સાચી છે કે, ધર્મના કામમાં વાપરવા માટે
 જ ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી; કારણ કે, કાદવમાં ખરડાઈને
 પછી પગ ધોવા, તેના કરતાં તેને દૂરથી ત્યાગવો એ જ
 શ્રેયસ્કર છે.

વળી, ‘સ્ત્રીનો જન્મ તો મિથ્યાત્વયુક્ત મહાપાપથી પ્રાપ્ત
 થાય છે; તેમજ તેઓ નિઃસત્ત્વ હોય છે અને દુઃશીલ હોય છે
 વગેરે કારણે તેમનો મોક્ષમાં અધિકાર નથી; તો પછી તેમને
 દાન આપ્યાથી શું ફળ?’ એવી શંકા પણ ન કરવી. કારણ કે
 સ્ત્રીઓ નિઃસત્ત્વ અને દુઃશીલ જ હોય છે એ વાત અસિદ્ધ છે.
 એવી અનેક સ્ત્રીઓ થઈ ગયેલી છે, જે સત્ત્વ અને શીલમાં

પુરુષથી જરાય ઊતરતી નહોતી. કોઈ જન્મ ગમે તેવાં ખરાબ કર્મને પરિણામે થયો હોય, પણ તેથી કાંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વાંધા આવવાની જરૂર નથી. વળી, દોષો માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, અને પુરુષોમાં નથી જ હોતા એમ પણ નથી. પુરુષોમાં પણ ત્રણાય કૂર, દોષખલુલ, નારિતક, કૃતદ્વ, સ્વામીદ્રોહી અને દેવગુરુને પણ ઠગનારા હોય છે. પરંતુ તેથી કાંઈ આપણે કોઈ સાચે જ મહાપુરુષ હોય તો તેની અવજ્ઞા નથી કરતા; તેમજ સ્ત્રીઓની આખતમાં પણ છે. તેમનામાં પણ જેમ કેટલીક દોષખલુલ હોય છે, તેમ કેટલીક ગુણખલુલ પણ હોય છે. તીર્થકર વગેરેની માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતાં ગુણખલુલતાને કારણે સુરેન્દ્રો, અને મુનિઓ વડે પણ પૂજાય છે. લોકો પણ કહે છે કે: ‘સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ખરેખર નિરતિશય છે; કારણ કે, તે એવો ગર્ભ ધારણ કરે છે કે, જેમાંથી જગતનો પણ ગુરુ પેદા થાય છે.’

જે આપડો પોતાની માલકીનું, પોતાના શરીરથી બહારનું, અને અનિત્ય, એવું ધન પણ સુપાત્રને દાન કરી શકતો નથી (કે જેથી પાછું અનેકગણું ફળ મળવાનું છે), તેવો નિઃસત્ત્વ માણસ સર્વસંગત્યાગ-રૂપી ખીજું દુશ્વર ચારિત્ર કેમ કરીને આચરી શકવાનો હતો? [૩/૧૨૦]

શ્રાવકે સવારમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં^૧ ઊઠવું અને શય્યામાં જ ‘અહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ’ શ્રાવકની દિનચર્યા એ પંચ પરમેષ્ઠીઓની^૨ સ્તુતિ કરવી; તથા મારો પ્રાતઃકાલ ધર્મ કયો છે, મારું કુલ કયું છે, અને મારાં વ્રતો કયાં છે — એ યાદ કરી જવું ત્યાર બાદ શૈયાદિ પરવારી પવિત્ર થઈ, પોતાના ધર્મમાં જ અહંત ભગવાનની પુણ્ય, નૈવેદ્ય

૧. રાતનાં પંદર મુહૂર્ત ગણાય છે; તેમાંનું ૧૪મું મુહૂર્ત બ્રાહ્મ કહેવાય છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં દિનચર્યા અંગેના વિચારો માટે જુઓ છેવટે પૃષ્ઠિ ૫.

૨. પરમે તિષ્ઠન્તિ इति । — મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષગતિવાળા.

તથા સ્તોત્રથી પૂજા કરી, તથા. યથાશક્તિ આહારાદિત્યાગનો નિયમ લઈ,^૧ દેવમંદિરમાં જવું. દેવમંદિરમાં વિધિસર^૨ પ્રવેશ કરી, ત્યાં જિનભગવાનની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરવી; પછી પુષ્પાદિ વડે તેમની અભ્યર્ચના કરી તેમની ઉત્તમ સ્તવનોથી સ્તુતિ કરવી.^૩
[૩/૧૨૧-૩]

ત્યાર બાદ દેવવંદન અર્થે આવેલા કે ધર્મકથાદિ માટે ત્યાં જ રહેલા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદનાદિ કરી, તેમની પ્રત્યાખ્યાન સમીપ જઈ, પોતે લીધેલો આહારાદિત્યાગનો નિયમ તેમને નિર્મલ અંતઃકરણથી કહી સંભળાવવો. તેમના વંદનાદિનો વિધિ આ પ્રમાણે છે : તેમને દેખતાં જ ઊભા થઈ જવું; તેઓ આવે ત્યારે સામા જવું; માથે હાથ જોડવા; તેઓને જાતે આસન લાવી આપવું; તેઓ બેસા પછી બેસવું; ભક્તિપૂર્વક તેમનું વંદન કરવું; તેમની સેવાશુશ્રૂષા કરવી; તેમજ તે જા્ય એટલે તેમની પાછળ પાછળ થોડે સુધી જવું. [૨/૧૨૪-૬]

ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાંથી પાછા આવી પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જઈ, સુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે.^૪ [૩/૧૨૭]

૧. મૂળમાં 'પ્રત્યાખ્યાન કરી' એવું છે.

૨. વિધિ આ પ્રમાણે : પુષ્પતાંબુલ વગેરે સચિત દ્રવ્યો તેમજ પાદુકા વગેરે અચિત દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરી, બેસને જમણા હાથ નીચેથી લઈને ડાબા હાથ ઉપર પહેલો છેડો રાખ્યો હોય તેના પર નાખવો, પછી મૂર્તિનું દર્શન થતાં માથે અંજલિ જોડવી, અને મનને એકતાન કરવું.

૩. એ બધા વિધિ માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

૪. આજીવિકાના માર્ગો વગેરે અંગે મનુસ્મૃતિ વગેરેના વિચારો જાણવા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ ૬.

ત્યાર બાદ મધ્યાહ્નકાળની પૂજા કરી, ભોજન કરવું, તથા પછીથી મધ્યાહ્નકાળ વિદ્વતો સાથે શાસ્ત્રાર્થનાં રહસ્યો વિચારવાં.

[૩/૧૨૮]

પછી પાછલો પહોર થતાં, જે બે વાર ભોજન કરતો હોય તે ભોજન કરી લે; અને સંધ્યાકાળ થતાં ત્રીજી વાર સાયંકાળે દેવપૂજા કરી, સાધુ સમીપ જઈ, સામાયિક, છ આવશ્યક ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિકમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે. (૧)

તેમાં સામાયિક^૨ એટલે, દુધ્યાં તથા, ધર્મધ્યાન કરી, શત્રુ-મિત્ર, તૃણ-કાંચન વગેરેમાં સમતા ધારણ કરવી. (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ એટલે ચોવીસ તીર્થ^૩ કરોતી નામ દર્ષને સ્તુતિ. (૩) વંદન એટલે વંદનયોગ્ય ધર્માચાર્યોનું વિધિસ્સર નમન. તેમને વંદન કરી, તેમની અનુમતિથી તેમની આગળ, પોતે દિવસ દરમ્યાન કરેલા અતિચારો કહી અતાવી ક્ષમા માગવી. જેમકે: ‘દિવસ દરમ્યાન મેં જ્ઞાન વિષયક,^૪

૧. ધર્મનું મૂળ આજ્ઞા છે; તેથી દરેક ક્રિયા ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય છે. ‘ગુરુ ન હોય, તો મનમાં તેમની સ્થાપના કરવી, અથવા પુસ્તકાદિની સ્થાપના કરવી. પછી ગુરુના સંચમાદિ ગુણોની સ્તુતિ કરી, પાપવ્યાપારથી રહિત થઈ, સર્વશક્તિથી તેમને વંદન કરવું; પછી દરેક ક્રિયા વખતે તેમની આજ્ઞા લઈને તે તે ક્રિયા કરવી,’ એવો વિધિ છે.

૨. રાગદ્વેષને તાબે ન થતાં સમભાવ અર્થાત મધ્યસ્થભાવમાં રહેવું, એટલે કે સર્વની સાથે આત્માની માફક જ વ્યવહાર કરવો તે ‘સામાયિક’. સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્ર એ ત્રણ દ્વારા જ સમભાવમાં સ્થિત રહી શકાતું હોવાથી, તેના તે ત્રણ પ્રકાર છે.

૩. જ્ઞાનની બાબતમાં અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે: અકાળે સ્વાધ્યાય કરવો; જ્ઞાની તથા પુસ્તકાદિનો વિનય ન કરવો કે બહુમાન ન કરવું; શાસ્ત્ર ભણવા માટે જે આવશ્યક તપક્રિયા (ઉપધાન) કરવાની હોય તે ન કરવી; પોતે જેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેને પ્રગટ ન કરવો; શાસ્ત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ ન કરવું, કે તેનો સાચો અર્થ ન કરવો; અથવા તે બંને દોષ સામટા કરવાં.

દર્શન વિષયક,^૧ તથા (સ્થૂણ પાપકર્મોના ત્યાગરૂપી) ચારિત્ર વિષયક જે કાંઈ કાયિક, વાચિક કે માનસિક અતિચાર કર્યો હોય; મન-વાણી-કાયાના સંરક્ષણરૂપી ગુપ્તિઓનું ખંડન કર્યું હોય; ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપી કષાયો (ના પ્રતિષેધ)નું ખંડન કર્યું હોય; તથા પાંચ અણુવ્રતોનું, ત્રણ ગુણોવ્રતોનું એમ બાર પ્રકારના શ્રાવક ધર્મનું ખંડન કર્યું હોય, તે બધું ઝિથ્યા થાઓ.' ત્યાર બાદ દિવસ દરમ્યાન અણુવ્રતાદિની આખતમાં જે કાંઈ પ્રતિષેધ આચરણ કર્યું હોય, જે કાંઈ દુષ્ટ ચિંતન કર્યું હોય, જે કાંઈ દુષ્ટ વાણી વાપરી હોય, કે જે કાંઈ દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરી હોય, તે બધા અતિચારોની વિશુદ્ધિ માટે તેમની અનુગ્રાથી 'આલોચના' (કપૂલાત) કરી જવી. ત્યાર બાદ પોતે જાણતાં અજાણતાં તેમના જે કાંઈ અપરાધ કર્યા હોય તેમની ક્ષમા માગી જવી. આટલું કર્યા બાદ પ્રતિક્રમણ કરવું. (૪) પ્રતિક્રમણ એટલે શુભ આચારોમાંથી ખરી અશુભ આચારોમાં જે 'ક્રમણ'-ગમન કર્યું હોય તેમાંથી 'પ્રતિ' એટલે પાછા શુભ આચારો તરફ આવવું તે. તેમાં, જે અશુભ પ્રવૃત્તિ પોતે કરી હોય તેમાંથી તેની નિંદા દ્વારા નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે; નવા દોષોનો રોધ કરવાનો હોય છે; અને ભવિષ્યના દોષોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. તે વખતે વળી, બાર વ્રતોમાંથી પોતે જે કાંઈનો અતિચાર કર્યો હોય; આ લોક, પરલોક, જીવિત, મરણ અને કામભોગ વિષે અભિલાષા કરી હોય; ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન, વગેરેમાં કાંઈ પ્રમાદ કર્યો હોય; જ્વલિ, કુળ, રૂપ, બળ, શ્રુત, તપ, લાભ અને ઐશ્વર્યનો મદ કર્યો હોય; આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહનું, કે ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું કાંઈ અનાચરણ કર્યું હોય,

૧. દર્શનના અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે: શાસ્ત્રમાં શંકા કરવી; અન્ય મતની કાંક્ષા કરવી; ધર્મના રૂળમાં સંદેહ કરવો; અન્યધર્મીના વૈભવ, માહાત્મ્ય, ચમત્કાર વગેરે દેખી મોહ પામવું; સાધર્મીને ઉત્સાહ ન આપવો કે સ્થિર ન કરવો; તેના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ન રાખવું; તથા અન્યધર્મીઓ પણ પોતાના ધર્મની અનુમોદના કરે તેવાં કાર્ય ન કરવાં.

તથા મન-વાણી-કાયાની ગુપ્તિમાં કે સમિતિ વગેરેના આચરણમાં જે કાંઈ અતિચાર કર્યા હોય, તેમની કબૂલાત કરવાની હોય છે તથા તેઓમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાની હોય છે. તેમાંથી પરવાર્યા બાદ (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો. કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન.^૧ ત્યાર બાદ (૬) પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પ્રત્યાખ્યાન એટલે પ્રવૃત્તિને પ્રતિકૂળ— એટલે કે અમુક ન કરવાની — મર્યાદાનું ‘ખ્યાન’ એટલે કથન. આમાં મુખ્યત્વે અમુક કાળ સુધી ન ખાવાનો કે અમુક વસ્તુઓ ન ખાવાનો નિયમ લેવાનો હોય છે.^૨

આ જ આવશ્યક કર્મ કરી રહ્યા બાદ સ્વાધ્યાય એટલે કે આજીવનના વિધિ વગેરેનો પાઠ અથવા વાચન, પ્રશ્ન, સ્વાધ્યાય પરિવર્તન, અનુપ્રેક્ષા (મનન) અને ધર્મકથા કરે. જે માણસ સાધુને અપાસરે આવવાને અશક્ત હોય, કે જેને ત્યાં આવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય, તે પોતાને ઘેર જ ઉપરની જ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમ જ સ્વાધ્યાય કરે. [૩/૧૨૯]

ત્યાર બાદ યોગ્ય સમયે અહીં ત વગેરે દેવ, તથા ધર્માચાર્ય વગેરે ગુરુનું સ્મરણ કરી, પવિત્ર થઈ, મોટે નિદ્રા ભાગે મૈથુનનો ત્યાગ કરી, અલ્પ નિદ્રાને સેવે. [૩/૧૩૦]

૧. ધ્યાન માટે એકાગ્ર બની, શરીર પરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો એ કાયોત્સર્ગ છે. તેનો ઉદ્દેશ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

૨. ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓના બે પ્રકાર છે : દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્ય એટલે અન્ન વસ્ત્ર, ધન, આદિ બાહ્ય વસ્તુઓ. અને અજ્ઞાન, અસંયમ, કષાય આદિ ભાવ રૂપે છે. અન્નાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ પણ અજ્ઞાન આદિ ભાવ-ત્યાગ માટે છે. પ્રતિક્રમણ દ્વારા પાપની આલોચનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય; તેવી ચિત્તશુદ્ધિ પછી જ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા સંભવી શકે. તેનાથી વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ થાય. આમ એકાગ્રતા અને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકે.

નિદ્રા પૂરી થતાં, વિષયો પ્રત્યે મનને વિમુખ કરવા સ્ત્રી વગેરેના શરીરનું સ્વરૂપ વિચારે તથા સ્થૂલભદ્ર^૧ સવારમાં ઝઠીને વગેરે સાધુઓ સ્ત્રીશરીરથી કેવા નિકત થયા હતા તેનું સ્મરણ કરે. સ્ત્રીઓનાં શરીર બહારથી જ રમ્ય, પરંતુ અંદર તો (અધાં શરીરોની પેઠે) ગંદકીથી ભરેલાં હોય છે. એ શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર આવે, અને બહારનો અંદર ચાલ્યો જાય, તો કામી પુરુષને ગીધડાં શિયાળ વગેરેને ભગાડવામાં જ રોકાવું પડે; તેના ઉપભોગની વાત તો દૂર રહી! મૂઠ કામદેવે આ જગત જીતવા આવું ગંદું સ્ત્રીશરીરરૂપી શસ્ત્ર સ્વીકાયું તેના કરતાં એકાદ તુચ્છ પીંછું જ શા માટે ન સ્વીકાયું? એ કામદેવે આખા વિશ્વની ભારે મશકરી કરી છે! તે કામદેવનું એકમાત્ર જન્મસ્થાન સંકલ્પ છે; માટે હું સંકલ્પરૂપી મૂળને જ ઉખાડી નાખું! [૩/૧૩૧-૫]

તે ઉપરાંત ખીન્ન જે જે આધક દોષો પોતાનામાં હોય, તેમનાથી ઊત્પન્ન વસ્તુઓ ચિંતવવી;^૨ અને જે જે સાધુઓ એ દોષોથી મુક્ત હોય, તેમનું સ્મરણ કરી આનંદિત થવું. [૩/૧૩૬]

પછી સર્વ યોનિઓમાં જીવોની સંસારસ્થિતિ દુઃખપૂર્ણ જ છે એમ વિચારી, જ્યાં સ્વાભાવિક સુખ છે એવી મુક્તદશાની અભિલાષા કરવી. [૩/૧૩૭]

ત્યાર બાદ, ઘણાં દુઃખો આવી પડ્યા છતાં પોતાનાં વ્રતોમાં દૃઢ રહેનાર, અને એ રીતે તીર્થ^૩ કર પ્રભુની પણ પ્રશંસા મેળવનાર કામદેવ^૪ વગેરે શ્રાવકોનું સ્મરણ કરવું. [૩/૧૩૮]

૧. તેમની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ઇ. નં. ૧૦.

૨. જેમકે, રાગનો પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્ય છે, ક્રોધનો મૈત્રી, ક્રોધનો ક્ષમા દ'ં. જુઓ યોગસૂત્ર ૨-૩૩.

૩. તેના વિસ્તૃત ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક. તેમાં, ધ્યાનમાં બેઠેલા કામદેવને કોઈ દેવે કેટલો કેટલો રિખાવ્યો, પણ તે અચલ રહ્યો, અને અંતે પેલો દેવ હારીને ચાલ્યો ગયો, તેની કથા છે.

વળી વિચારવું કે, જેનો દેવ રાગદ્રોષાદિનો હતનાર જિન છે, જેનો ધર્મ દ્યારૂપ છે, અને જેના ગુરુઓ પંચમહાવતધારી સાધુઓ છે, એવા આવકપણાની કોણ પ્રશંસા ન કરે? જિનધર્મ વિનાનો ચક્રવર્તી પણ થવાનું હું પસંદ ન કરું; પરંતુ જિનધર્મવાળો દાસ કે ગરીબ થવાનું હું પસંદ કરું. ક્યારે હું બધા સંગે તણ, ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાંવાળો તથા મેલથી છવાયેલા શરીરવાળો બની, માધુકરી વૃત્તિથી મુનિચર્યાં આચરનારો બનીશ! દુઃશીલ પુરુષોનો સંસર્ગ તણ, ગુરુચરણોની રજમાં આજોટતો હું ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરી ક્યારે આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરીશ? ગાઠ રાત્રીમાં ગામ બહાર નિશ્ચલ બિભો રહી કયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરતો હોઉં, ત્યારે મને થાંભલો ધારી આખલાઓ આવીને ક્યારે પોતાની ગરદન ધસી જશે? વનમાં પદ્માસન વાળીને બેઠો હોઉં અને મારા ખોળામાં મૃગનાં અચ્ચાં રમતાં હોય, તે વખતે ક્યારે વૃદ્ધ મૃગાંધિપો^૨ આવીને મને મોં આગળ સૂંઘશે? ક્યારે મારી બુદ્ધિ શત્રુ-મિત્ર, તૃણ-સ્ત્રી, સુવર્ણ-પથ્થર, મણિ-માટી, અને મોક્ષ-સંસાર એ બધામાં સમાન થશે?.[૩/૧૩૯-૧૪૫]

મુક્તિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ ગુણુસ્થાનોની^૨ પંક્તિ ઉપર ચડવાને સવારના પહોરમાં પરમ આનંદના કંદરૂપ આવા આવા મનોરથ કરવા. [૩/૧૪૬]

આ પ્રમાણે દિવસ-રાતની ચર્યાને અપ્રમાદીપણે આચરતો તથા શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિમાઓ^૩ રૂપી તપ વિધિવત્ આચરતો ગૃહસ્થ પણ પાપનો ક્ષય કરી શકે છે. [૩/૧૪૭]

૧. તેઓ માણસનો સૌથી ઓછો વિશ્વાસ કરે છે.—ટીકા.
૨. આત્મા ઉપરથી મોહનો ક્ષય થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીના માર્ગને ૧૪ પંક્તિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. તે પંક્તિઓને ગુણુસ્થાન કહે છે. તેમના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૬૪ (ત્રીજી આવૃત્તિ).
૩. જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૧.

પછી જ્યારે તે શ્રાવક આવશ્યક કર્તવ્યકર્મો કરવાને અશક્ત થઈ જાય, કે મૃત્યુકાળ નજીક આવે, ત્યારે ક્રમે ક્રમે અંતિમ સંલેખના ભોજનત્યાગ તેમજ કોષાદિ કષાયોના ત્યાગરૂપી સંલેખના^૧ વ્રત લે; તથા તીર્થ^૨કરોના જન્મસ્થાનમાં કે દીક્ષાના સ્થાનમાં કે જ્ઞાનના સ્થાનમાં કે મોક્ષના સ્થાનમાં જઈને,^૩ કે તે સ્થાનમાં જવું શક્ય ન હોય તો ઘરમાં કે વનમાં જંતુરહિત સ્થળમાં જઈને, ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, પંચ પરમેશીનું^૪ મરણ કર્યા કરે; જ્ઞાનાદિના અતિચાર ત્યાગી તેમની આરાધના કરે; તથા ‘હું અરહંત ભગવાનને શરણે જાઉં છું, સિદ્ધોને શરણે જાઉં છું, સાધુઓને શરણે જાઉં છું, અને કેવળજ્ઞાનીઓએ પ્રગટ કરેલ ધર્મને શરણે જાઉં છું,’ એમ કહી, તે ચારનું શરણ ગ્રહી; તથા આ લોક કે પરલોક, તથા જીવિત કે મરણની કામના ત્યાગી, પોતાના તપના ખંડલામાં અમુક કૃણ મને મળે એવું નિદાન (સંકલ્પ) કર્યા વિના, તથા પરીપક્ષે^૫ અને સંકટોથી ન ગમ્મરાતાં જિન ભગવાનની ભક્તિમાં લીન રહી, આનંદ શ્રાવકની^૬ પેઠે મરણ પામે. મર્યા આદ તે મહાપુણ્યશાળી શ્રાવક ક્રાંતો સૌધર્મ વગેરે કલ્પો (સ્વર્ગો)માં ઈદ્રવ પામે છે, યા તો ખીજનું કોઈ ઉત્તમ સ્થાન પામે છે. ત્યાર આદ, ત્યાંથી ન્યુત થઈ, મનુષ્યયોનિમાં

૧. શરીર તથા કષાયોને (સંલિખ) કૃશ કરવા તે.

૨. તે સ્થાનોના વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૨.

૩. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નમ્રત્વ, ડાંસ, મચ્છર, સ્ત્રી વગેરે રર પ્રકારના પરીપક્ષો માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ નામનું પુસ્તક. પા. ૧૦-૭. (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૪. તેના જીવનચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું ‘દશ ઉપાસકો’ પુસ્તક. તે વાણિજ્યપુર નગરનો રહેવાસી હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ગૃહસ્થધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. વીસ વર્ષ સુધી ઉત્તમ શ્રાવકધર્મ પાળી, તે અંતે ‘મારણાંતિક સંલેખના’ સ્વીકારી (આહારત્યાગ કરી) મરણ પામ્યો હતો.

અવતરી, અતિ દુર્લભ એવા ભોગો ભોગવી અંતે કોઈ નિમિત્તથી તે ભોગોમાં વિરક્ત થઈ, તે જન્મે જ કે વધારેમાં વધારે આઠ જન્મની અંદર જ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી, તે મુક્તિ પામે છે.
[૩/૧૪૮-૧૫૫]

પરિશિષ્ટ

પ્રકરણની શરૂઆતમાં પ્રાતઃકાળમાં કરવાનો દેવપૂજન આદિ જે વિધિ જણાવ્યો છે, તેનું વિશેષ વિવરણ રીકામાં વિસ્તારથી યૈર્યાપથિકી આપ્યું છે. અજૈન વાચકને તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાના ધરાદાથી પ્રતિક્રમણ અહીં તેનો સાર દૂકમાં આપ્યો છે :— ભગવાનની તિલક, ધૂપ, સ્નાનાદિથી પૂજન કરી, ‘ યૈર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ ’ કરવું; ત્યાર બાદ ‘ શક્ટસ્તવ ’ વગેરેથી ‘ ચૈત્યવંદન ’ કરવું; અને પછી ઉત્તમ સ્તોત્રાદિથી ગુણકીર્તન કરવું. યૈર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરવું એટલે, અહિંસાદિરૂપ જે સાધુ આચાર (રીર્યાપથ) તેનું જવા-આવવામાં કોઈ જીવજંતુ કે સજીવ વનસ્પતિ આદિ ઉપર પગ મૂકી કે તેમને કોઈ દુઃખ વગેરે ઉપજાવી જે ઉલ્લંઘન કર્યું હોય, ‘ તે બધું દુક્રમ ’ મિથ્યા થાઓ ’ એમ યોલી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનાં ‘ આલોચના ’ અને ‘ પ્રતિક્રમણ ’ એ જે અંગો પૂરાં થાય છે. કારણ કે, આલોચના એટલે થયેલા ગુનાની નિખાવસ કબૂલાત, અને પ્રતિક્રમણ એટલે થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું, અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું. પ્રાયશ્ચિત્તનાં આ બે અંગો પરવાર્યા બાદ ‘ કાયોત્સર્ગ ’ નામનું ત્રોળું અંગ આ પ્રમાણે યોલીને કરવાનું હોય છે : “ મારા તે થયેલા દોષના પરિષ્કાર માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મારા આત્માને નિઃશક્ય કરવા માટે તથા તે પાપકર્મના ઉચ્છેદ માટે, ત્યાં સુધી ‘ નમોઅરિહંતાણ ’ એ નમસ્કારવાક્ય ન યોલું, ત્યાં સુધી હું મારા તમામ કાયિક વ્યાપારોનો માત્ર થોડાક અપવાદો સાથે ત્યાગ કરું છું. તે અપવાદો જેવા કે, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ખાંસી, છીંક, બગાસું વગેરે; તેમ જ શરીરમાં કોઈ આકસ્મિક ભ્રમ કે કંપ થઈ જાય, કે રોમાંચ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થઈ જાય, કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિસ્ત્રાર થઈ જાય તે વગેરે. તેવી ક્રિયાઓથી મારા વ્રતનો ભંગ

ન મનાઓ.”^૧ કાયોત્સર્ગની પોતે જે કાળમંચાદા બાંધી હોય, તે પૂરી થયે ‘નમોઅરિહંતાભ’ વગેરે નમસ્કારવાક્ય બોલવું. એ સમય દરમ્યાન મૌન રાખવું, શુભ ધ્યાન-ચિંતન કરવું અને કાયિક કુવ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો. કાયોત્સર્ગ પૂરો થાય એટલે ચોવીસ તીર્થ કરોની સ્તુતિનું સ્તોત્ર બોલી જવું.

આ પ્રમાણે ‘ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ’ પૂરું કરીને ‘ચૈત્યવંદન’ કરવાનું હોય છે. જે કે, મધ્યમ પ્રકારનું અને કનિષ્ઠ પ્રકારનું ચૈત્યવંદન ‘ચૈત્યવંદન’ કરવું હોય, તે ઉપરનું ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરવાનું નથી હોતું. કનિષ્ઠ ચૈત્યવંદન તે ‘નમોઅરિહંતાભ’

એ સ્તોત્રથી કે કોઈ બીજા કવિના સ્તોત્રથી થઈ શકે; અથવા માત્ર પ્રણામથી પણ થઈ શકે. પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારના ચૈત્યવંદનનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : કોઈ સારી સાફ જગા બેઈ-તપાસીને બેસવું, તથા ત્યાં ભક્તિ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિપૂર્વક નીચેના સૂત્રનો પાઠ કરવો :

“અહંત^૨ ભગવાનોને નમસ્કાર; તેઓ ધર્મના આદિ સંસ્થાપક છે; તેઓ ‘તીર્થ’^૩ પ્રવર્તાવનાર છે; તેઓ સ્વયંસંયુક્ત છે; તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ, સિંહરૂપ, શ્રેષ્ઠ પુંડરીકરૂપ, તથા શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્રરૂપ છે; તેઓ લોકમાં ઉત્તમ લોકના નાય, લોકના હિતકર, લોકના પ્રતીપરૂપ, તથા લોકને ઉજળનાર છે; તેઓ અભયહાતા છે, અશ્વહાતા છે, માર્ગહાતા છે, શરણહાતા છે, અને બોધિહાતા છે; તેઓ ધર્મહાતા છે, ધર્મની દેશના કરનારા છે, ધર્મના નાયક છે, ધર્મના સારથિ છે, તથા ચાર સંસારગતિનો નાશ કરનાર ધર્મરૂપી ચક્રવાળા છે; તેમને ઉત્તમ તેમ જ કયાંય સ્ખલિત ન થનાર જ્ઞાન અને દર્શન છે; તેમણે આત્માની શક્તિએને ઢાંકનાર કર્મને દૂર કર્યું છે; તેઓ ભતે જિન એટલે કે છતનાર

૧ આ તથા પછીનાં પાનમાં ઉતારેલો વિધિ શબ્દશઃ નથી. તે વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તેનો અજ્ઞાન વાચકને ખ્યાલ આવે તે માટે તેનું અહીં દિગ્દર્શન જ કરાવ્યું છે.

૨. ‘અહંત’ એટલે કે અતિશય પૂનને જે યોગ્ય છે તે. અથવા ‘અરિહંત’ પાઠ લઈએ તો મોહાદિ અરિ-શત્રુનો નાશ કરનાર. ‘ભગવાન’ એટલે ‘ભગ’ વાળા. ભગ એટલે જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ, વૈરાગ્ય, મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન, ઇચ્છા, શ્રી, ધર્મ, અને ઐશ્વર્ય.

૩. ‘તીર્થ’ એટલે નદી વગેરેમાં ઊતરવાનો આરો. આરા વગર જેમ નદીમાં ગમે ત્યાંથી ન ઊતરી શકાય, તેમ ધર્મરૂપી તીર્થ વિના ગમે ત્યાંથી સંસારસાગર ન તરી શકાય.

હોઈ, ખીળને પણ જિતાડનાર છે; તેઓ જાતે તરેલા હોઈ, ખીળને તારનાર છે; તેઓ જાતે શુદ્ધ હોઈ, ખીળને બોધ કરાવનારા છે; તેઓ સર્વજ્ઞ છે, તથા સર્વદેશી છે; અને તેઓ શિવ, અચલ, અરુણ (રોગની બાધારહિત), અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, તથા અપુનરાવર્તી એવું સિદ્ધગતિ નામનું ઉત્તમ સ્થાન પામેલા છે, તેવા ભયને જીતનાર જિનોને નમસ્કાર. ”૨

ત્યાર બાદ, ‘હું અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન એ બંધા જિનોને મન વાણી અને કાયાથી વંદું છું’ એમ બોલી, જિનપ્રતિમાને નીચે પ્રમાણે વંદન કરવું :

‘અહંત ભગવાનની મૂર્તિની વંદના માટે, પૂજન માટે, સત્કાર માટે, અને સંમાન માટે — કે જેથી બોધિનો લાભ થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય — હું વધતી જતી શ્રદ્ધા, મેઘા, ધૃતિ, ધારણા તથા અનુસ્મરણ સાથે શરીરના અન્ય વ્યાપારોને ત્યાગ કરી, મૌન અને ધ્યાનપરાયણ બનું છું.’ તે કાયોત્સર્ગ (ધ્યાનાદિ) થી પરવારી ‘નમો અરિહંતાણ્’ એ વગેરે બોલી નમસ્કાર કરવા; ત્યાર બાદ આ સમયમાં ભારતવર્ષમાં જે ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા, તેમનાં નામ ઈઈ તેમની સ્તુતિ કરવી. જેમકે, ‘લોકમાં પ્રકાશ કરનાર, ધર્મરૂપી તીર્થ પ્રગટ કરનાર, તથા કેવલજ્ઞાની ચોવીસે અહંત જિનોની હું સ્તુતિ કરું છું... આ પ્રમાણે મેં સ્તુતિ કરેલા, જિનોમાં ક્રેષ્ઠ, નિર્મલ, તથા જરામરણ વિનાના ચોવીસે તીર્થકરો મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. તે લોકોત્તમ સિદ્ધ પુરુષો આરોગ્ય, બોધિર અને ઉત્તમ સમાધિ મને અર્પો. અંદરથી પણ વધુ નિર્મલ, સૂર્ય કરતાં પણ વધુ પ્રકાશક, તથા સ્વયંભૂરમણ સાગર કરતાં પણ વધુ ગંભીર એવા તે સિદ્ધો મને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવો.૩’ આ પ્રમાણે ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરી, સર્વ લોકમાં આવેલી જિનપ્રતિમાઓના વંદન માટે કાયોત્સર્ગ કરવો. ત્યાર બાદ, જગતમાં દીવાની ગરજ સારનાર શાસ્ત્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી :

૧. આ સ્તુતિને ‘શકસ્તવ’ કહે છે.

૨. અહંત પ્રણીત ધર્મ. — ટીકા.

૩. ટીકામાં શંકા ઉઠાવી છે કે, જિનો તો વીતરાગ છે, એટલે તેમની સ્તુતિથી તેમને પ્રીતિ થતી નથી, કે તેમની નિંદાથી તેમને દ્રેષ થતો નથી; તો પછી તેમને ‘પ્રસન્ન થાઓ’ એમ કહેવાની શી જરૂર છે? તેનો જવાબ એ આપ્યો છે કે, તેમની સ્તુતિ કરવાથી તે ભલે પ્રસન્ન ન થતા હોય. પણ આપણું ચિત્ત તો શુદ્ધ થાય છે જ, તેમજ આપણાં કર્મ પણ ક્ષય પામે છે.

‘ભારત વગેરે ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરનાર ભગવાનોને હું પ્રથમ નમસ્કાર કરું છું. પછી, અજ્ઞાનરૂપી અધકારનું પડળ નાશ કરનાર, મર્યાદા ધારણ કરનાર, મોહભળનો ભેદ કરનાર, તથા સુરગણો નરેન્દ્રો વગેરેથી પૂજિત એવા સિદ્ધાંતને નમસ્કાર કરું છું. જન્મ, જરા, મરણ અને શોકનો નાશ કરનાર, કલ્યાણમય, પુષ્કળ અને વિરાળ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તથા દેવો દાનવો અને નરેન્દ્રોના સમૂહોથી પૂજિત એવા એ ધર્મનું બળ મેળવ્યા બાદ કયો માણસ પ્રમાદ કરે? એ પ્રસિદ્ધ જિનમતને હું એકાગ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું, કે જે જિનમતથી દેવ નાગ-સુપણ-કિન્નરગણ વગેરેથી આદરપૂર્વક પૂજિત એવા સંયમરૂપી ચારિત્રની સદા વૃદ્ધિ થાય છે. જેમાં જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, એ જિનમત વિજય પામે, હંમેશ વૃદ્ધિ પામે!’ ત્યાર બાદ એ જિનમતની વંદના માટે કાર્યોત્સર્ગ કરે, તથા તેની સ્તુતિ કરે. ત્યાર બાદ સિદ્ધોને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે :

‘સર્વે સિદ્ધો, જેઓ કૃતકૃત્ય થયા છે, ભુક્ત થયા છે, સંસારનો પાર પામ્યા છે, કમપૂર્વક^૧ મુક્તિ પામ્યા છે, તેમ જ લોકના અગ્રભાગમાં રિયત છે, તેમને સદા નમસ્કાર.’ આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા બાદ વર્તમાન તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે :

‘જે દેવોનો પણ દેવ છે, તથા જેને દેવો હાથ બેઠી નમસ્કાર કરે છે, તેવા દેવેન્દ્રો વડે પૂજિત મહાવીરને હું માથા વડે વંદન કરું છું. કેવળજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાવીર ભગવાનને કરેલો એક પણ નમસ્કાર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તેને સંસારમાંથી તારે છે.’

ત્યાર બાદ પ્રવચનની સેવા કરનારા, શાંતિ કરનારા, અને શ્રદ્ધાવંત જીવોને સ્વસ્થતા આપનારા દેવોની આરાધનાને અર્થે કાર્યોત્સર્ગ કરવો; ત્યાર બાદ ફરી તે જ વિધિથી બેસીને પહેલાંની પેઠે ‘નમોત્યુણં અરિહંતાણં’ સ્તોત્રનો પાઠ કરવો; ત્યાર બાદ કહેવું :

‘હે વીતરાગ, હે જગદ્ગુરુ, તમારો જય! હે ભગવાન તમારા પ્રભાવથી મને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય થાઓ; તમે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવાની વૃત્તિ મારામાં પ્રગટ થાઓ; મેં ઇચ્છેલા અર્થોની સિદ્ધિ થાઓ; લોકવિકુદ્ધ કર્મોના મારાથી ત્યાગ થાઓ; મારા વડે ગુરુજનોની પૂજા થાઓ; મારા વડે પરમાર્થ સધાઓ; મને સદ્ગુરુનો સંબંધ થાઓ; અને તેમનાં વચનોનું પાલન મરતક સુધી, અખંડ રીતે હું કરું!’

આ ચૈત્યવંદનનો વિધિ છે.

૧. એટલે કે અકસ્માત નહીં, પણ સાધનાદિ કરીને.

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન

વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા પોતે જ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ છે. મોહનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માને આત્મા આત્મજ્ઞાન વડે જાણવો, તે જ આત્માનું ચારિત્ર છે, તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે, અને તે જ આત્માનું દર્શન (શ્રદ્ધા) છે. આત્માના અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે. આત્મજ્ઞાન વિનાના માણસો ગમે તેટલું તપ કરે, પણ તેથી તેમનું દુઃખ દૂર ન થાય. ચેતનસ્વભાવી આત્મા જ કર્મના સંબંધથી શરીરી થાય છે. પરંતુ તે જ આત્મા ધ્યાનાગ્નિથી પોતાનાં કર્મો બાળી નાખે છે, ત્યારે નિરંજન અને સિદ્ધ અને છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો અને ઇંદ્રિયો વડે જિતાયેલો આ આત્મા જ સંસાર છે; અને તે કષાયો અને ઇંદ્રિયોને છતનારો આત્મા જ મોક્ષ છે, એમ શુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે. [૪/૧-૫]

ઉપર જે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો જણાવ્યા, તેમના દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે. તેમનો પહેલો ચાર કષાયોનો પ્રકાર સંજ્વલન કહેવાય છે. તે તૃણના અગ્નિની જ્ય માફક એકદમ સળગી ઊઠે છે, અને એક પખવાડિયા જેટલી મુદત સુધી રહે છે. તેની તીવ્રતા સર્વવિરતિને એટલે કે સર્વ સપાપ પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ, પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય છે. બીજો પ્રકાર તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' છે. તેની તીવ્રતા એવી હોય છે કે, તે અમુક અંશે વિરિતિ (પ્રત્યાખ્યાન) થવા દે છે, પણ સંપૂર્ણ વિરિતિ નથી થવા દેતી. તેની રિથિતિ ચાર માસની મનાય છે. ત્રીજો

પ્રકાર ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ છે. તેની તીવ્રતા એવી હોય છે કે તે અદ્ય પણ વિરતિ થવા દેતી નથી. તેની મુદત એક વર્ષની ગણાય છે. એથી પ્રકાર ‘અનંતાનુબંધી’ છે. તેની તીવ્રતા એટલી બધી હોય છે કે તેથી જીવને અનંત કાળ સંસારમાં ભટકવું પડે છે.

‘સંન્યસન’ કોષાદિવાળાને યતિપણું સંભવે છે, પણ વીતરાગત્વ સંભવતું નથી; તથા તેનાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકાતી. ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કોષાદિવાળાને શ્રાવકપણું સંભવે છે, પણ યતિપણું સંભવતું નથી; તથા તેને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ દેવગતિ નથી પ્રાપ્ત થતી. ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કોષાદિવાળાને સમ્યગ્દષ્ટિપણું એટલે કે સદ્ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા સંભવે છે, પણ શ્રાવકપણું સંભવતું નથી; તથા તેને પશુયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ મનુષ્યયોનિ નહિ. ‘અનંતાનુબંધી’ કોષાદિવાળાને તો સમ્યગ્દષ્ટિપણું પણ નથી સંભવતું અને તેને નરકગતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. [૪/૬-૮]

કોષ એ શરીર-મનને સંતાપ કરાવનાર છે, વેરનું કારણ છે, દુર્ગતિનો માર્ગ છે, તથા શમસુખને દાખલ થતું

૧. ક્રોધ રોકનાર આગળો છે. અગ્નિની પેઠે ક્રોધ ઉત્પન્ન થતાં વેંત પ્રથમ તો પોતાના આશ્રયસ્થાનને જ બાળે છે; બીજાને તો પછીથી બાળે છે અથવા નથી પણ બાળતો. તેથી તે ક્રોધરૂપી વહ્નિનું શમન કરવા માટે પુણ્યાત્મા પુરુષોએ ક્ષમાનો આશરો લેવો જોઈએ. કારણ કે, ક્ષમા સંયમરૂપી બગીચાને સમૃદ્ધ કરનાર પાણીના ઝરારૂપ છે. [૪/૯-૧૧]

રીક્ષમાં ક્રોધની આપતમાં કેટલાક વધુ શ્લોકો આ પ્રમાણે આપ્યા છે: જે માણસ તને નુકસાન કરવા ઇચ્છે છે, તેણે પોતે પોતાના આત્મામાં પાપકર્મ બાંધ્યું જ; હવે, પોતાનાં કર્મોથી હણુયેલા ઉપર તું ક્રોધ શા માટે કરે છે? વળી, તારા ઉપર અપકાર કરનારાઓ ઉપર તું ગુસ્સે થવા જાય છે, તેના કરતાં દુઃખના હેતુરૂપ તારાં કર્મો ઉપર જ ગુસ્સે કેમ નથી થતો? ત્રૈલોક્યને

પણ પ્રલયમાંથી અચાવવાને શક્તિમાન એવા મહાવીર જેવા પુરુષોએ જે ક્ષમાનો આશરો લીધો, તો કેળ જેટલી તુચ્છ શક્તિવાળો તું કેમ નથી લઈ શકતો? તે એવું પુણ્ય કેમ ન કર્યું, કે જેથી તને કોઈ આધા જ ન કરી શકે? તારી એ ભૂલનો પસ્તાવો કરી, અત્યારે તો તારે ક્ષમા સ્વીકારવી જ આવશ્યક છે. કોઈ તને મર્મવેધી વાક્યો સંભળાવે તો તારે એમ વિચારવું કે, એ જે સાચાં હોય તો મારે ગુસ્સે થવાની શી જરૂર છે? અને જે ખોટાં હોય તો પણ ગાંડાના બોલવા ઉપર ગુસ્સો કરવાની શી જરૂર છે? કોઈ આપણો વધ કરવા આવે તો વિચારવું કે, મને મારી શકે તેવાં તો મારાં કર્મો જ છે; તો પછી આ બિચારો નકામો પોતાના અભિમાનથી પાપકર્મ આંધિ છે. સર્વ પુરુષાર્થને ચોરી જનાર ક્રોધ ઉપર તને ક્રોધ નથી આવતો; પરંતુ નહવે અપરાધ કરનાર ખીજ ઉપર તને ક્રોધ આવે છે, તે કેવું?.

વિનય, વિદ્યા અને શીલનું તેમ જ ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું ધાતક માન છે; તે વિવેકયુક્તિરૂપ ૨. માન આંખ ફેાડી નાખે છે, તેથી લોકને આંધળો બનાવનાર કહેવાય છે. ઝતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, રૂપ, તપ અને વિદ્યા એ આઠ પ્રકારના મદ કરીને પરિણામે માણસ એ આઠેયને હીન પ્રકારનાં પ્રાપ્ત કરે છે. દોષરૂપી શાખાઓને ઊંચી ફેલાવનાર, અને ગુણરૂપી મૂળને નીચે લઈ જનાર માનરૂપી વૃક્ષને માદૃવરૂપી નદીપ્રવાહથી ઉખેડી નાખવું જોઈએ. [૪/૧૨-૪]

માયા એ અસત્યની જનની છે; શીલરૂપી વૃક્ષને કુહાડીરૂપ છે. અવિદ્યાની જન્મભૂમિ છે અને દુર્ગતિનું કારણ છે. ૩. માયા કુટિલતામાં કુશળ, પાપકર્મ કરનારા અને અગલા જેવા માયાવી પુરુષો જગતને છેતરીને પોતાની જાતને જ છેતરે છે; કારણ કે તેઓ તેમ કરીને પોતાના ધર્મ અને સદ્ગતિનો જ નાશ કરે છે. આખા જગતનો દ્રોહ કરનારી એ માયારૂપી

સર્પિણીને જગતના આનંદનું કારણ એવી ઋણુતા (સરળતા) રૂપી મહા ઔષધથી જીતવી. [૪/૧૫-૭]

લોભ એ સર્વ દોષોની ખાણ છે; ગુણોનો ટ્રાસ કરી જનાર રાક્ષસ છે; દુઃખરૂપી વેલનો કંદ છે; અને ધર્મ, ૪. લોભ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થોનો નાશક છે. લોભ શરૂઆતમાં તો બહુ થોડો દેખાય છે, પણ પછી ડૂંદકે ને ભૂસકે વધતો જાય છે. તદ્દન ગરીબને સો જ જોઈએ છે; સોવાળાને હજાર જોઈએ છે; હજારવાળાને લાખ જોઈએ છે; લાખવાળાને કરોડ જોઈએ છે; કરોડવાળાને રાબપણું જોઈએ છે; રાબને ચક્રવર્તીપણું જોઈએ છે; ચક્રવર્તીને દેવપણું જોઈએ છે, દેવને ઇન્દ્રત્વ જોઈએ છે, અને ઇંદ્રપણું મળ્યા પછી પણ ઇચ્છાની નિવૃત્તિ તો થતી જ નથી. લોભરૂપી અતિ ઊછળતા સાગરને શુદ્ધિમાન પુરુષે સંતોષરૂપી સેતુ બાંધી આગળ વધતો અટકાવવો. ટૂંકામાં, ક્ષમાથી ક્રોધને, મૃદુતાથી માનને, ઋણુતાથી માયાને અને સંતોષથી લોભને જીતવો. [૪/૧૮-૨૩]

પરંતુ ઈંદ્રિયોને જીત્યા વિના કષાયો જીતી શકતા નથી. સોનાને પિગાળવું હોય તો પ્રજ્વલિત અગ્નિ જ જોઈએ. પાંચ ઈંદ્રિયોનો જેના ઈંદ્રિયરૂપી ઉન્માર્ગગામી ચંચળ અશ્વો અનિયંત્રિત જય છે, તેને તેઓ ઝટ નરકરૂપી અરણ્યમાં ખેંચી જાય છે. જે માણસ ઈંદ્રિયોથી જિતાયેલો છે, તેને કષાયો ઝટ અભિભૂત કરી શકે છે. બળવાન પુરુષોએ પહેલાં જેની એક ઈંટ ખેંચી કાઢી હોય, તેવી ભીંતને પછી ગમે તેવા માણસો તોડી શકે છે. ન જિતાયેલી ઈંદ્રિયો માણસના કુળનો નાશ કરે છે, તેનું અધઃપતન સાધે છે, તેને નિયંત્રણમાં નાંખાવે છે, કે તેનો વધ કરાવે છે. હાથિણીનું સ્પર્શસુખ અનુભવવા ડાહ્યું ભરતો હાથી તે જ ક્ષણથી બંધનનું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું પણ આંકડા ઉપરના ગલનો સ્વાદ કરવા જતાં માછીના હાથમાં સપડાય છે. હાથીના મદની ગંધથી

લોભાચેલો ભમરો તેના કપોલસ્થલ ઉપર જતાં તેના સૂપડા જેવા કાનના કપાટામાં આવી મરણુ પામે છે. સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત જ્વાલાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ તેમાં પડી તરત મૃત્યુ પામે છે. અને હરણુ પણ મનોહર ગીત સાંભળવા જતાં પારધીના બાણથી વીંધાઈ જાય છે. આમ એક એક વિષયને સેવવા જતાં જ મરણુ પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યાં પાંચે વિષયો સાથે ભોગવનારાની શી વલે થાય? [૪/૨૪-૩૩] ટીકામાં આપેલા એ જ વિષયને લગતા શ્લોકોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: ઈદ્રિયોની સર્વથા અપ્રવૃત્તિ એ કાંઈ ઈદ્રિયવિજય ન કહેવાય. ઈદ્રિયોના વિષયોમાંથી રાગદ્વેષ ચાલ્યા જાય, તો પછી ઈદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ ઈદ્રિયજય જ છે. સમીપ આવેલા વિષયોનો ઈદ્રિયોને સંગ જ ન થાય એમ બનવું અશક્ય છે; પરંતુ તે વિષયોમાંથી રાગદ્વેષ તો જરૂર દૂર કરી શકાય. વિષયોમાં પોતામાં પ્રિયપણું કે અપ્રિયપણું કાંઈ નથી. એક જ વિષય અમુક હેતુઓથી પ્રિય પણ થાય છે કે અન્ય હેતુઓથી અપ્રિય પણ થાય છે. માટે, વિષયોનું પ્રિયપણું કે અપ્રિયપણું ઔપાધિક છે એમ વિચારી, તેમાં રાગદ્વેષ દૂર કરવા.

એ ઈદ્રિયોનો જય મન:શુદ્ધિ વડે જ થઈ શકે તેમ છે. મન:શુદ્ધિ વિના યમ નિયમ વગેરેથી કરેલો કાયકલેશ વૃથા મન:શુદ્ધિ જ જાય છે. અવિષયમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરનારો તથા નિરંકુશ રીતે ભટકનારો મનરૂપી રાક્ષસ ત્રણે જગતને સંસારરૂપી ચક્રાવામાં ધકેલી રહ્યો છે. મુક્તિ પામવાની ઇચ્છાથી તપ તપતા મનુષ્યોને પણ ચંચળ ચિત્ત વંદોળિયાની પેઠે ખીજે કયાંક ખેંચી જાય છે. મનનો નિરોધ કર્યા વિના જે યોગમાર્ગમાં આરૂઢ થવા માગે છે, તે પગ વડે ચાલીને ખીજે ગામ જવા ઇચ્છનારા પાંગળા જેવો હાસ્યને પાત્ર છે. મનનો નિરોધ થતાં જ્ઞાન વગેરેને આવરનારાં કે વીર્ય વગેરેને અંતરાય કરનારાં પ્રખળ કર્મોનો* પણ નિરોધ થઈ

* તેમની વિગત માટે જુઓ પુસ્તકને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧૩.

જ્ય છે; પરંતુ જેનું મન નિરુદ્ધ નથી, તેનાં તે કર્મો ઊલટાં વધે છે. માટે મુક્તિને ઇચ્છનારાઓએ આપ્તા જગતમાં ભટક્યા કરનારા મનરૂપી વાંદરાને પ્રયત્નપૂર્વક નિયંત્રણમાં લાવવો જોઈએ. પૂર્વેના આચાર્યોએ મનની શુદ્ધિને નિર્વાણમાર્ગને પ્રકાશિત કરનારી, તથા કદી ન ઓલવાતી દીવી કહીને વર્ણવી છે. મનની શુદ્ધિ હોય તો અવર્તમાન ગુણો પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે; પરંતુ તે ન હોય તો વર્તમાન ગુણોનો પણ અભાવ થાય છે. માટે ગમે તેમ કરીને શુદ્ધિમાને મન:શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. આંખો વિનાનાને જેમ દર્પણ નકામું છે, તેમ મનની શુદ્ધિ વિનાના તપસ્વીનું ધ્યાન સર્વથા નકામું છે. માટે સિદ્ધિની ઇચ્છવાળાએ મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો. તે વિનાનાં તપ, અધ્યયન, વ્રત વગેરેથી કરેલું કાયપીડન વ્યર્થ છે. [૪/૩૪-૪૪]

મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો રાગદ્વેષને છૂટવા. તે જે દૂર થતાં જ આત્માની મલિનતા દૂર થાય છે, અને તે રાગદ્વેષનો જય પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ મહા પ્રયત્ને મનને આત્મામાં લીન કરવા જાય છે, પરંતુ રાગદ્વેષ અને મોહ ચડી આવીને તેને અન્યત્ર ખેંચી જાય છે. ગમે તેટલું રક્ષણ કરતા હોઈએ છતાં થોડું પણ અહાનું મળતાં રાગાદિ પિશાચો મનને વારંવાર છેતરીને પોતાને વશ કરી લે છે. આંધળો માણસ જેમ આંધળાને ખાડામાં નાખે, તેમ રાગાદિ અંધકારથી નાશ પામેલી વિવેકદષ્ટિવાળું મન માણસને નરકરૂપી ખાડામાં નાખે છે. [૪/૪૫-૮]

માટે નિર્વાણપદની આકાંક્ષાવાળા માણસોએ પ્રમાદ કર્યા વિના સમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુને છૂટવો જોઈએ. સમત્વ-રૂપી અતિ આનંદદાયક પાણીમાં ડૂબકું મારતાં વેંત જ રાગદ્વેષરૂપી મેલ ધોવાઈ જાય છે. એક અર્ધી ક્ષણ પણ સમત્વનું અવલંબન લેવાથી જેટલો કર્મક્ષય થાય છે, તેટલો તીવ્ર તપ કરવાથી કરોડો જન્મે પણ નથી થતો. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન

થવાથી પ્રાપ્ત થતી સમત્વરૂપી સળી વડે સાધુ કર્મ અને જીવને જુદાં પાડે છે. સમત્વરૂપી સૂર્યથી રાગાદિ અંધકારનો નાશ થતાં યોગીઓ પોતાની અંદર પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેખી શકે છે. સમત્વ પામેલા સાધુના પ્રભાવથી નિત્યનાં વૈરી પ્રાણીઓ પણ પરસ્પર મૈત્રી કરે છે. [૪/૪૯-૫૪]

એ સમત્વ પણ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓનું અવલગ્નન આવશ્યક છે. તે ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

આ જગતમાં જે સવારમાં ઊંઘાય છે, તે મધ્યાહને દેખાતું નથી; જે મધ્યાહને ઊંઘાય છે, તે રાત્રે દેખાતું નથી; એ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા સર્વત્ર છે. ૧. અનિત્યતા- માવના સર્વ પુરુષાર્થના આધારરૂપ પ્રાણીઓનાં શરીર પ્રચંડ પવનથી કંપતા વાદળા જેવાં વિનશ્ચર છે; લક્ષ્મી મોજાં જેવી અચળ છે; સંગમો સ્વપ્ન જેવા છે; અને યૌવન વટોળિયાથી ઊડેલા રૂ જેવું છે. આ પ્રમાણે જગતનું અસ્થિર સ્વરૂપ સ્થિર ચિત્તે હર ક્ષણે વિચારવું. તેનાથી તૃષ્ણારૂપી કાળી નાગજીને વશ કરનાર મંત્ર જેવું નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. [૪/૫૫-૬૦]

૨. અશરણ- માવન ઈંદ્રો ઉપેંદ્રો વગેરે પણ જે મૃત્યુના પંજમાંથી જીટકી શકતા નથી, તે મૃત્યુના ભયમાંથી પ્રાણીને કોણ શરણ આપી શકે તેમ છે? પિતા, માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્રો ગેરે જોઈ રહ્યા હોય છે ને અસહાય જીવને કર્મ યમને ઘેર પહોંચાડે છે. સ્વકર્મોથી મૃત્યુને વશ થતાં સ્વજનોને જોઈને લોકો શોક કરે છે; પરંતુ પોતાનાં કર્મો વડે નાશ પામતા પોતાના આત્માનો શોક તે મૂઢ્યુદ્ધિવાળાઓ કરતા નથી. દાવામિથી ભક્તતા વનમાં જેમ મૃગના અચ્ચાનું કોઈ શરણુ નથી, તેમ દુઃખરૂપી દાવામિથી સળગતા સંસારરૂપી વનમાં પ્રાણીનું કોઈ શરણુ નથી. [૪/૬૧-૪]

આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર પ્રાણી નટની પેઠે કોઈ વાર વેદવિત્ શ્રોત્રિય થાય છે, તો કોઈ વાર ચાંડાળ થાય છે; ૩. સંસાર- કોઈ વાર શેઠ અને છે, તો કોઈ વાર નોકર અને ભાવના છે; કોઈ વાર પ્રગ્નપતિ બ્રહ્મા અને છે, તો કોઈ વાર ક્ષુદ્ર કીડો થાય છે. સંસારી જીવ ભાડાની કોટડીની માફક કઈ યોનિમાં નથી જતો અને કઈ યોનિમાંથી નથી નીકળતો? આ સમસ્ત લોકાકાશમાં^૧ વાળની અણી જેટલું પણ કોઈ સ્થાન આકી નથી કે જ્યાં જીવ પોતાનાં કર્મને લીધે ગયો ન હોય. [૪/૬૫-૭]

જીવ એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, એકલો જ મરણ પામે છે, અને કરેલાં કર્મો પણ એકલો જ ભોગવે છે. તેણે ૪. એકત્વ- ભોગું કરેલું દ્રવ્ય ખીજી જ ભોગા થઈને ભોગવે છે, ભાવના પરંતુ તે પોતે તો નરકમાં જઈ પોતાનાં કર્મોનાં ફળ જ ભોગવે છે. [૪/૬૮-૯]

જે માણસ દેહ, ધન અને અધુઓથી પોતાના આત્માને ૫. અન્યત્વ- ભિન્ન ભિન્ન જુએ છે, તેને પછી શોકબાણ ક્યાંથી ભાવના લાગવાનાં? [૪/૭૧]

ટીકામાંથી વિશેષ વિવરણ: અન્યત્વ એટલે ભેદ — વિલક્ષણતા. આત્મા અને દેહ વગેરેમાં અન્યત્વ ઉઘાડું દેખાય છે. દેહ વગેરે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે; પરંતુ આત્મા તો અનુભવગોચર છે. તેઓમાં અન્યત્વ કેવી રીતે સંભવે? જેમને દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન છે, તેમને પછી દેહાદિ નિમિત્તે કેવી રીતે

૧ આકાશના જે ભાગમાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યો રહેલાં છે, તે ભાગ 'લોક' અથવા લોકાકાશ કહેવાય છે. તેથી બહાર 'અલોકાકાશ' છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૬૨. (ત્રીજી આવૃત્તિ.)

દુઃખ થાય? નમિરાગને આત્મા અને ધન વચ્ચે અનન્યત્વનું જ્ઞાન હતું, તેથી મિથિલાનગરી બગતી સાંભળીને પણ તેને કાંઈ ન થયું. જે માણસને સગાંસંબંધીઓથી આત્મા જુદો છે એવું જ્ઞાન છે, તેને પિતૃદુઃખ આવી પડે તોપણ દુઃખ નથી થતું, અને જેને તેવું જ્ઞાન નથી, તે દાસદુઃખથી પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

રસ, લોહી, માંસ, મેદ, અરિથ, મજ્જા, શુક્ર, આંતરંગાં અને વિષ્ટા જેવી અપવિત્ર વસ્તુઓના સ્થાનરૂપ શરીર અશુચિત્વ- માવના કેવી રીતે પવિત્ર કહેવાય? આંખ, કાન, નાક, મુખ અને અધોદ્વારરૂપી છિદ્રોમાંથી મળ નીકળ્યા કરવાથી ચીકણા અને દુર્ગંધી રહેતા શરીરમાં પણ શુચિત્વનું અભિમાન કરવું એ મહામોહનું લક્ષણ છે.^૧ [૪/૭૨-૩]

મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી જ શુભાશુભ કર્મ જન્મમાં આસ્રવે છે — દાખલ થાય છે, માટે તેમને ૭. આસ્રવ- આસ્રવો કહે છે. મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને માવના ઉપેક્ષારૂપી ભાવનાઓથી વાસિત થયેલા ચિત્તથી શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને કષાયો તથા વિષયોથી આકાંત થયેલા ચિત્ત વડે અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વાણી સત્ય હોય છે, તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસાર હોય છે, તેનાથી શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેનાથી વિપરીત વાણીથી અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે અસત્ પ્રવૃત્તિઓથી રહિત (અને ધ્યાનાદિ વખતે નિશ્ચેષ્ટ) શરીર વડે શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સતત હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યાપ્ત શરીરથી અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપી કષાયો (મલિન વૃત્તિઓ); હાસ્ય, રતિ, અરતિ,

૧. શરીર વિષે અપવિત્રતાની કે જુગુપ્સાની ભાવના કરવાથી મદ, અભિમાન અને કામવાસના દૂર થાય છે, અને તેના પ્રત્યે નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. —ટીકા.

ભય, શોક, જુગુપ્સા, (સ્ત્રીની) પુરુષ માટેની કામેચ્છા, (પુરુષની) સ્ત્રી માટેની કામેચ્છા, અને (નપુંસકની) સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની મિશ્ર કામેચ્છા, — એ ત્રય નોકપાય અથવા કપાયના સહચારીઓ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયો; મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપી યોગો; અજ્ઞાન, સંશય, વિષયર્થ, રાગ, દ્રોષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને યોગદુષ્પ્રણિધાનરૂપી આઠ પ્રકારના પ્રમાદો; અવિરતિ (કોઈપણ આત્મતામાં નિયમનો અભાવ); મિથ્યાત્વ; તથા આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન એ બધાં અશુભકર્મનાં હેતુભૂત છે. ^૧ [૪/૭૪-૮]

ઉપર જણાવેલો સર્વ આસ્રવોનો નિરોધ તે 'સંવર' કહેવાય.

જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્રવનો રોધ થઈ

૮. સંવરમાવના શકતો હોય, તે તે આસ્રવના નિરોધ માટે તે તે ઉપાય બુદ્ધિમાને યોજવો. જેમકે ક્ષમાથી

ક્રોધને રોકવો, મૃદુભાવથી માનને રોકવું, સરળતાથી માયાને રોકવી, સંતોષથી લોભને રોકવો, અખંડ સંયમ વડે ઇન્દ્રિયોના ઉન્માદથી પ્રબળ બનેલા વિષ જેવા વિષયોને દૂર કરવા, મન-વાણી-કાયાના બરાબર નિયંત્રણ (ગુપ્તિ)થી મન-વાણી-કાયાના યોગો (વ્યાપારો)ને રોકવા, અપ્રમાદથી પ્રમાદને રોકવો, સદોષ વ્યાપારોના ત્યાગ વડે અવિરતિને રોકવી, સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વને રોકવું તથા શુભ ધ્યાન^૨ વડે આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને રોકવાં. એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક સંવર સાધવો. [૪/૭૬-૮૫]

૧. જુદાં જુદાં ક્યાં કાર્યોથી ક્યાં ક્યાં કર્મો બંધાય છે, તેનું વિગતવાર વર્ણન ટીકામાં છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અતે ટિપ્પણ નં ૧૩.

૨. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો કહેવાય છે. ધાર્મિક વિષયનું ચિંતન તે ધર્મધ્યાન; અને આત્માના શુભ સ્વરૂપનું ધ્યાન તે શુકલ-ધ્યાન. તેમના પારિભાષિક અર્થ અને વિગતો આગળ પ્રકરણ ૭, ૮, ૯માં આવશે.

સંસારનાં કારણભૂત કર્મોને આત્મા ઉપરથી ખેરવી નાખવાં તેને પરિભાષામાં 'નિર્જરા' કહે છે. તે સકામ અને ૧. નિર્જરા-ભાવના અકામ એમ બે પ્રકારની છે. સંયમી પુરુષો ધરાદા-પૂર્વક તપ આદિ ઉપાયો વડે કર્મ અખેરી નાખે છે, તે 'સકામ નિર્જરા' કહેવાય; પરંતુ અન્ય પ્રમાદી જીવોનું કર્મ તેનું ક્ષણ ભોગવાયા બાદ દૂર થાય છે, તે 'અકામ નિર્જરા' કહેવાય. અધાયેલું કર્મ બે રીતે છૂટું પડે છે: કાંતો તેનું ક્ષણ ભોગવાઈ જવાથી તે આપોઆપ છૂટું પડી જાય છે; અથવા તપ આદિ ઉપાયો વડે તેનું ક્ષણ ભોગવાતા પહેલાં તેને છૂટું પાડી શકાય છે. જેમ સોનું અશુદ્ધ હોય તો પથ્થુ અગ્નિ વડે તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે, તેમ તપશ્ષી અગ્નિ વડે કર્મો અધાવાથી મલિન થયેલો જીવ પથ્થુ શુદ્ધ થઈ શકે છે.

અનશન^૧ (ઉપવાસ), ઊણું પેટ રાખીને ખાવું (ઉજ્જોદરી),^૨ વિવિધ વસ્તુઓની લાલચને ટૂંકાવવી (વૃત્તિસંક્ષેપ),^૩ તપ ઘી, દૂધ, દારૂ, તથા મધ વગેરે વિકારકારક રસોનો ત્યાગ કરવો (રસપરિત્યાગ), આધા વિનાના એકાંત સ્થાનમાં વસવું (વિવિક્તશય્યાસનસંલીનતા), અને ટાઢમાં, તડકામાં કે વિવિધ આસનાદિક વડે શરીરને કસવું (કાયકલેશ), એ છ બાહ્ય તપના

૧. અનશન એટલે કે આહારત્યાગ બે પ્રકારનો હોય છે: થોડા વખત માટેનો (ઇત્વરિક) કે ચાવજીવિક. તેમાં ઇત્વરિક અનશન મહાવીરના તીર્થમાં છ માસ સુધીનું છે; ઋષભદેવના વખતમાં એક વર્ષ સુધીનું હતું; અને વચલા ૨૨ તીર્થકરેના વખતમાં આઠ માસ સુધીનું હતું.

૨. સામાન્ય કદના ૩૨ કોળિયા એ પુરુષનો આહાર છે; અને ૨૮ કોળિયા એ સ્ત્રીનો આહાર છે. તેમાંથી જેટલા એછા કરે તેટલા પૂરતું ઉજ્જોદરી તપ થાય. સામાન્ય રીતે ૮ કોળિયા કે ૧૨ કોળિયા કે ૧૬ કોળિયા એવો નિયમ લેવાય છે.

૩. 'વૃત્તિસંક્ષેપ' એટલે જે ભેઈતી વસ્તુઓ માગી લાવવાની હોય, તેમને 'બે ત્રણ ઘેરથી જ માગીશ', 'એક શેરીમાંથી જ માગીશ' વગેરે નિયમો વડે સંક્ષેપ સાધવો.

પ્રકાર છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, શુશ્રૂષા (વૈયાવૃત્ત્ય), સ્વાધ્યાય, વિનય, (અહત્વ-મમત્વના ત્યાગરૂપ) વ્યુત્સર્ગ, અને ધ્યાન—એ ૭ આભ્યંતર તપના ભેદો છે.^૧ એ તપરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેની સાથે જ સંયમી પુરુષ ગમે તેવાં અક્ષય કર્મોનો પણ ક્ષય કરી નાખે છે. [૪/૮૬-૯૧]

કેવળજ્ઞાની જિનોએ આ ધર્મ સારી રીતે કહેલો છે, તેનું આલંબન લેનારો પ્રાણી ભવસાગરમાં ડૂબી મરતો ૧૦. ધર્મસ્વાહ્યાત નથી', એ પ્રમાણે ચિંતન કરવું, એ ધર્મભાવના માવના કહેવાય. ધર્મ નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે : સંયમ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા, તપ, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋણુતા, અને ત્યાગ.

ટીકામાં આપેલું વિશેષ વિવરણ : ઉપર જણાવેલ દશ પ્રકારના ધર્મમાંથી સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે : પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ, ચાર કષાયનો જય, અને મન-વચન-કાયાની વિરતિ. તેના સત્તર પ્રકાર ખીજી રીતે આમ પણ ગણાવાય છે : પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, એ ઈન્દ્રિયવાળાં, ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળાં, ચાર ઈન્દ્રિયવાળાં અને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળાં પ્રાણીઓને મન-વાણી-કાયાથી, તેમજ કરવા-કરાવવા-અનુમતિ આપવાથી એ પ્રકારે વધ-કલેશ આદિ ન કરવાં તે નવ પ્રકાર; જીવન્તું રહિત સ્થળને આંખે જોઈ-તપાસીને શયન-આસનાદિ કરવાં તે પ્રેક્ષ્યસંયમ; આંખે જોયા બાદ પણ તે સ્થળને રજોયણા વગેરેથી સાફ કરીને બેસવું-સૂવું તે પ્રમાણના-સંયમ; અનુપયોગી વસ્તુઓને જંતુરહિત સ્થળે નાખી આવવી તે પરિષ્ઠાપના સંયમ; મનને અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિમાંથી નિવૃત્ત કરી, ધર્મધ્યાન આદિમાં લગાવવું તે મનઃસંયમ; તે રીતે વાણીનો સંયમ, તથા કાયાનો સંયમ; અજીવ ગણાતાં પુસ્તકાદિને

૧. તેમના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

પણ જીવજંતુ તપાસી સાફ રાખવાં તે અજીવસંયમ; તથા સદોષ પ્રવૃત્તિઓમાં મચેલા ગૃહસ્થો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી તે ઉપેક્ષાસંયમ.

કડોરતા, ચાડીચૂગલી, અસભ્યતા, સંદિગ્ધતા, આમ્યતા વગેરેના ત્યાગપૂર્વક મધુર, ઉદાર, સ્ફુટ, હિત-મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે સત્ય.^૧

શૌચ એટલે નિર્લોભતા — ચોરનો ત્યાગ. પર વસ્તુનાં લોભથી જ સંયમ મલિન થાય છે.

બ્રહ્મચર્ય એટલે ઉપરથેન્દ્રિયનો સંયમ; તથા તેવી જ રીતે બીજી ઈન્દ્રિયોના સંયમપૂર્વક ગુરુને ઘેર વાસ.

અકિંચનતા એટલે કોઈ પણ વસ્તુમાં મમત્વશુદ્ધિ ન રાખવી તે.

તપના આર પ્રકાર આગળ^૨ આવી ગયા છે.

ક્ષમા એટલે સહનશીલતા. તે કેળવવાની પાંચ રીતો છે :

૧. કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે તેનાં કારણની પોતામાં શોધ કરવી.
૨. કોઈપ્રવૃત્તિથી અહિંસાદિ વ્રતોનો લોપ થાય છે, ઇત્યાદિ અનર્થપરંપરાનું ચિંતન કરવું. ૩. મૂર્ખ લોકોનો સ્વભાવ જ ગુસ્સે થવાનો છે એમ વિચારી, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી.
૪. કોઈ સકારણ કે અકારણ ગુસ્સો કરે તો પણ એમ માનવું કે, એ મારાં પૂર્વ કર્મોનું ફળ છે. ૫. ક્ષમા ધારણ કરવાથી ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે, વગેરે ક્ષમાના ગુણોનું ચિંતન કરવું.

૧. 'ભાષાસમિતિ' એટલે દરેક માણસ સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે; અને અહીં જણાવેલો 'સત્ય ધર્મ' એટલે પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત-મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે. — ટીકા.

૨. જુઓ ઉપર પા. ૭૪; તથા પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૪.

મૃદુતા, એટલે અંદર અને બહાર નમ્ર વૃત્તિ. જાતિ, કુલ, રૂપ વગેરેના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી તે ધર્મ ડેળવાંય છે.

ઋણતાં, એટલે વિચાર વાણી અને વર્તનની એકંતા.
ત્યાગ, એટલે બાહ્યાભ્યાંતર વસ્તુઓમાં તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ.

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ વગેરે વસ્તુઓ મનુષ્યને ધર્મિસત સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડે છે; ત્યારે અધર્મી લોકોને તો તે અસૌકીક વસ્તુઓ નજરે પણ પડતી નથી. અપાર દુઃખસમુદ્રમાં પડતા પ્રાણીને ધર્મ અતિ વત્સલતાપૂર્વક ગચાવે છે. સમુદ્ર આ પૃથ્વીને ડુબાડી નથી દેતો, અને મેઘ તેને સિંચિત કરે છે, તે ધર્મનો જ પ્રભાવ છે. આ પૃથ્વી કશા આલંબન કે આધાર વિના આખા વિશ્વને આધાર આપી રહી છે, તે પણ ધર્મનું જ પરિણામ છે. આ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ જગત ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે ઉદય પામે છે, તે પણ ધર્મનો જ હુકમ છે. ધર્મ જ એક એવો છે કે, જે આખા જગત ઉપર વાત્સલ્ય રાખી અંધુરહિતનો અંધુ થાય છે, મિત્રરહિતનો મિત્ર થાય છે, અને અનાથોનો નાથ થાય છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ લીધું છે, તેમને રાક્ષસો, યક્ષો, નાગો, વાઘ, વરુ, વગેરે પણ જરાય ઈર્ષ્ય કરી શકતાં નથી. ધર્મ પ્રાણીને નરકમાં પડતો ગચાવે છે, અને સર્વવૃત્તરૂપી અનુપમ વૈભવ અર્પે છે. ^૧ [૪/૯૨-૧૦૨)

૧. 'ધર્મનું આહું સાચું સ્વરૂપ સમજવાને બહલે ગમે તેવી બાબતોને ધર્મ સમજતા મૂખ લોકોની' ધર્મવિષયક વિવિધ કલ્પનાઓ આચાર્યશ્રીએ ટીકામાં આપી છે: ગોમેઘ-નરમેઘાદિ યજ્ઞાથી જીવહિંસા કરવી; ઋતુકાલને સંભોગ વિના ન જવા દેવો; બ્રાહ્મણભોજન કરવાં; કૃત્વાતળાવ ખોદાવવાં; શ્રાદ્ધ કરવાં; અમુક પાંચ અપવાદોમાં સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરાવવું; સ્ત્રીને પુત્ર ન થતો હોય તો નિયોગ કરાવવો; વહુની પળાની પૂજા કરવી; આકડો ધતુરો વગેરેનાં ફૂલોથી દેવપૂજા કરવી, વગેરે. આ ઉપરાંત અન્યધર્મી સાધુઓ ધર્મને નામે જે અનાચારો કે દુરાચારો કરે છે, તેમનું પણ ટીકામાં સવિસ્તર વર્ણન છે.

કેડે હાથ મૂકીને પહોળા પગ રાખીને ઊભેલા પુરુષ જેવી સમગ્ર લોકની આકૃતિ છે. તે આખો લોક ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ૧૧. લોકભાવના અને લયાત્મક^૧ દ્રવ્યો વડે ભરેલો છે. લોકના અધો, મધ્યમ અને ઊર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેડ આગળનો સાંકડામાં સાંકડો ભાગ (જે ઉપર નવસો યોજન છે તથા નીચે નવસો યોજન છે.) એ મધ્યલોક છે. તેનો આકાર વચ્ચે સાંકડા અને ઉપર તથા નીચે પહોળા થતા ડાખલા જેવો છે. (મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેમાંથી અમુક અઠી દ્વીપ અને એ સમુદ્ર જેટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો કે મરતો નથી.^૨) મધ્ય લોકની ઉપરનો સંપૂર્ણ લોક ઊર્ધ્વ લોક છે. તેનો આકાર પખાજ જેવો છે, એટલે કે મધ્યમાં પહોળો અને ઉપર નીચે સાંકડો છે. (તેમાં દેવોનાં વિમાન વગેરે આવેલાં છે. છેક ઉપર ઈષિતપ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી છે. તેને સિદ્ધશિલા પણ કહે છે. ત્યાં મુક્ત જીવો રહે છે. તેની પાર અલોકાકાશ છે.^૩) નરકગતિમાં ગયેલા જીવોને રહેવાની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે અને તે અધોલોકમાં આવેલી છે. એ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે આવેલી છે. અને તેમની વચ્ચે ધનોદાધિ, મહાવાત, તનુવાત, વગેરે

૧. જૈન દર્શન મુજબ કોઈ પદાર્થને 'સત્' કહેવો તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તે પદાર્થ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયાત્મક છે. એટલે કે, દરેક પદાર્થ અમુક અંશે સ્થિર રહી, અમુક અંશોમાં ઉત્પત્તિ અને લય પામ્યા કરે છે. જેમકે, સોનું સોનારૂપે કાયમ રહી, કડું કુડળ આદિ નવા નવા પર્યાયો — પરિણામો — રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. આની સવિસ્તર સમજ માટે જુઓ આ માળાનું 'ત્રણ રત્નો' પુસ્તક, પા. ૩૫, ૬૦.

૨. મધ્યલોક, મનુષ્યલોક, કર્મભૂમિ, આર્ય, અનાર્ય વગેરે વિભાગોની ટીકામાં આવેલી વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૫.

૩. ઊર્ધ્વલોકમાં આવેલા દેવલોકોના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'તત્વાર્થસૂત્ર' પુસ્તક, અધ્યાં ૪.

આવેલાં છે. નીચે નીચેની ભૂમિની લાંબાઈ પહોળાઈ અધિક અધિક છે.^૧ આમ અગ્રોલોક નીચે પહોળો અને ઉપર સાંકડો એમ વેત્રાસન જેવો છે.

(આ સમગ્ર લોક કોઈ પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ, પુરુષ વગેરે-એ બનાવેલો નથી. પ્રકૃતિ તો અચેતન છે. એટલે તે કશું ન બનાવી શકે. ઈશ્વરને લોક બનાવવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ઈશ્વરે લીલા કરવા ખાતર આ જગત રચ્યું છે એમ કહેવું, એ તો તેને છોકરાંની પેઠે ક્રીડા કરતો — રાગી — કહેવા જેવું છે. ઈશ્વરે જીવો ઉપર કૃપા કરવાની ખાતર આ જગત બનાવ્યું છે એમ કહીએ, તો જગતમાં દુઃખ જ ન હોતું જોઈએ. ઈશ્વરે જીવોનાં કર્મોની અપેક્ષાએ જગતને સુખી દુઃખી બનાવ્યું છે એમ કહે, તો તો કર્મોને જ જગતનું કારણ માનવું ઠીક છે. આમ,) આ લોક કોઈએ બનાવ્યો પણ નથી, કે (શેષનાગ, કૂમ્ભ, વરાહ વગેરેએ) ટેકવી રાખ્યો પણ નથી. તે તો સ્વયંસિદ્ધ છે તથા કોઈના આધાર વિના ગગનમાં અવસ્થિત છે.^૨ [૪/૧૦૬]

પોતપોતાની યોનિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં, તેમ જ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કે અભિલાષા વિના કર્મોનો ક્ષય^૩ થતાં થતાં

૧૨. બોધિદુર્લભત્વ- સ્થાયર યોનિમાંથી જીવો જંગમ યોનિમાં કે પશુ ભાવના આદિ યોનિમાં આવે છે. તે પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ક્યારેક તેમને મનુષ્યત્વ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ કુલ, પાંચે ઈંદ્રિયો, અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ અનેક

૧. ટીકામાં આપેલા નરકભૂમિઓના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૨. ટીકામાં કેટલાક શ્લોકો ટાંકીને જણાવ્યું છે કે, આ પ્રમાણે લોક-લાવના કરવાથી નિર્ભક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ ચિત્ત કોઈ ક્ષુદ્ર પદાર્થમાં રાગ કરતું અટકી, વ્યાપક દૃષ્ટિવાળું બને છે; ઉપરાંત જિનોએ કહેલું આ બધું લોકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં પ્રત્યક્ષ થતાં, તેમણે કહેલા અતીંદ્રિય મોક્ષમાર્ગમાં પણ શ્રદ્ધા પેદા થાય છે.

૩. તેને 'અકામનિર્જરા' કહે છે. નિર્જરા એટલે કર્મોનું ખરી જવું તે.

પુણ્ય વડે ક્યારેક ધર્માભિલાષણી શ્રદ્ધા, ધર્મોપદેશ્યા ગુરુ, અને તેમનાં વચનનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે અધુનું પ્રાપ્ત થવા છતાં તત્ત્વ-નિશ્ચયરૂપ ઓધિરત્ન પ્રાપ્ત થવું અતિ દુર્લભ છે. આ પ્રકારના ચિંતનને ઓધિદુર્લભત્વભાવના કહે છે. [૪/૧૦૭-૯]

દીકામાં આપેલું વિશેષ વિવરણ : રાજ્ય, ચક્રવર્તીપણું કે ઈંદ્રત્વ વગેરે દુર્લભ નથી; પરંતુ જિન સિદ્ધાંતમાં ઓધિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે. અથા જીવોએ પૂર્વેના જન્મોમાં ખીબ્બ તમામ ભાવો અનંતવાર પ્રાપ્ત કર્યાં છે; પરંતુ ઓધિ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી; તેથી તે સંસારમાં રખડ્યાં કરે છે. કુશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મિથ્યા દષ્ટિવાળાઓનો સંગ, કુવાસના અને પ્રમાદશીલતા એ અધાં ઓધિનાં વિરોધી છે. ચારિત્ર પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ કહેવાય છે; પરંતુ તે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણુ ઓધિ પ્રાપ્ત થાય તો જ સફળ છે, નહીં તો નિષ્ફળ છે. ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ સ્વર્ગ-લોકમાં જવા છતાં ઓધિ વિના નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જેમને ઓધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે જીવો પછી આ સંસારમાં કયાંય આસક્ત નથી થતા; પરંતુ મમત્વરહિત થઈને મુક્તિમાર્ગમાં જ મગ્યા રહે છે. જેઓ પરમપદ પામ્યા છે, પામવાના છે, કે પામે છે, તે અધા પણુ ઓધિ પ્રાપ્ત કર્યાં બાદ જ તેમ કરી શકે છે. માટે ઓધિની જ ઉપાસના કરો.

આ પ્રમાણે આ બાર ભાવનાઓ વડે અવિશ્રાંતપણે મનને સુવાસિત કરતો માણુસ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરી, સર્વ ભાવોમાં સમત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. વિષયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સર્વત્ર સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સુવાસિત થયેલા ચિત્તવાળા લોકોનો જ કષાયરૂપી અમ્મિ શાંત થાય છે, અને ઓધિરૂપી દીપક ઉજ્જ્વળ થાય છે. [૪/૧૧૦-૧]

ધ્યાન-૧

ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેને સર્વત્ર સમભુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવો યોગી પછી ધ્યાન કરવા લાગે. સમભુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનાર પોતાની જ વિડંબના કરે છે. કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે; અને આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ધ્યાન આત્માને અત્યંત હિતકર છે. પરંતુ, સમભુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન નથી સંભવતું; અને ધ્યાન વિના નિઃકંપ સમભુક્તિ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી. આમ એ બંને અન્યોન્યનાં કારણ છે. [૪/૧૧૨-૪]

ધ્યાનના એ પ્રકાર છે : ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન. શુક્લધ્યાન વિશિષ્ટ અસાધારણ બાંધાવાળા તથા 'પૂર્વ' નામનાં ધ્યાનના પ્રકાર શાસ્ત્રો જાણનારને જ સંભવી શકે છે. પણ હાલમાં 'પૂર્વ' નામનાં શાસ્ત્રો સર્વથા લુપ્ત થયાં હોવાથી, તદનુસાર મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારોના સદંતર નિરોધરૂપ શુક્લધ્યાન સંભવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મધ્યાન જ સંભવિત છે.

ધ્યાન એટલે અંતર્મુહૂર્ત^૧ પર્યંત મનની (કોઈ એક ધ્યેય વસ્તુમાં) સ્થિરતા. આ વ્યાખ્યા અલબ્ધ, સાધક અવસ્થાના હૃદયસ્થ યોગી માટે છે. છેવટની કક્ષાએ શુક્લધ્યાનમાં તો ધ્યાન એટલે મન-વાણી-કાયાના સર્વ વ્યાપારોનો નિરોધ એવી જ વ્યાખ્યા ઘટે છે. પણ અહીં પ્રથમ ધર્મધ્યાનને અનુલક્ષીને જ વિવરણ કરવાનું છે. [૪/૧૧૫]

૧. નવ સમયથી માંડીને એ ઘડી (એટલે કે ૪૮ મિનિટ) માં એક સમય આઠા હોય ત્યાં સુધીના વખતને અંતર્મુહૂર્ત કહે છે.

૨. ૧૪ મા ગુણસ્થાન વખતે અયોગીપણાની દશામાં.

ધ્યાન એક આલંબનમાં વધારેમાં વધારે અંતમુહૂર્ત સુધી જ ટકી શકે. તેથી આગળ તેને ટકાવવું કઠણુ છે. ત્યાર બાદ ફરી તે જ આલંબનનું કાંઈકે રૂપાંતરથી કે ખીજા આલંબનનું ધ્યાન કરવામાં આવે — એ રીતે ધ્યાનપ્રવાહ લંબાવી શકાય ખરો. [૪/૧૧૬]

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ધ્યાનની પુષ્ટિ માટે રસાયનરૂપ છે.^૧ 'કોઈ જીવ પાપ ન કરો, કોઈ જીવ દુઃખી ન થાઓ, આ આખું જગત મુક્ત થાઓ,' એવી ભાવના 'મૈત્રી' કહેવાય. ધ્યાનોપયોગી છે. જેમના સર્વ દોષો દૂર થઈ ગયા છે, અને ભાવનાઓ જેઓ વસ્તુનું તત્ત્વ જોઈ શકે છે, એવા મુનિઓના ગુણો પ્રત્યે પક્ષપાતને 'પ્રમોદ'ભાવના કહે છે. દીન, દુઃખી, ભીત, અને જીવિત યાચતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે, 'એ લોકોનું દૈન્યાદિ દૂર દૂર થઈ, તેઓ શાશ્વત શાંતિ કેમ કરીને પામે' એવી બુદ્ધિ,^૨ તે 'કારુણ્ય' કહેવાય. અત્યંત દૂર કર્મો કરનારા, દેવ-ગુરુની નિંદા કરનારા તથા આત્મપ્રશંસા કરનારા લોકો પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ તે 'માધ્યસ્થ્ય' કહેવાય. આ ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કર્યા કરનારો બુદ્ધિમાન પુરુષ, ધ્યાનપ્રવાહ તૂટ્યો હોય તોપણ તેને સાંધી શકે છે. [૪/૧૧૭-૨૨]

૧. સરખાવો યોગસૂત્ર ૧-૩૩ : મત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં, સુલ્લુઃસ્વપુન્યા-પુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ।

'સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાળી અને પાપી પુરુષો વિષે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ધ્યાનને યોગ્ય થાય છે.'

૨. "બધા જ જીવોનું દુઃખ ખરેખર દૂર કરવા આશા રાખવી, તે તો દુરાશા જ છે. જેઓ 'બધાં પ્રાણીઓ મુક્ત થયા બાદ જ હું મુક્ત થઈશ,' એવી વાતો કરે છે, તે ખાલી હવા ઉરાડે છે; માણસ બધા જીવો પ્રત્યે બહુ તો કરુણાભાવના જ રાખી શકે." — ઠીકા.

ધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે યોગી કોઈ તીર્થસ્થાન^૧ પસંદ કરે અથવા
ન્યાં સ્વસ્થતા રહી શકે તેવું સ્ત્રી-પશુ આદિના
ધ્યાન માટે અવરજવર વિનાનું એકાંત ગુફા આદિ સ્થાન પસંદ
હિતકર સ્થાન કરે. તે પહેલાં તે કોઈ એક આસન ઉપર લાંબો
વખત ખેસી રહેવાની ટેવ પાડે.

પર્વકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન,
આસન ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વગેરે બધાં
આસનો^૨ છે. જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર
થાય, તે તે આસનને જ ધ્યાનનું સાધન ગણી
સ્થિર કરવું^૩. તેના કોઈ પણ સુખકર આસન ઉપર ખેસીને હોઠ ખીડી
દેવા; અને આંખો નાસાત્ર ઉપર સ્થિર કરવી; દાંતને દાંત અડકવા ન
દેવા; તથા મુખ પ્રસન્ન રાખવું. એ પ્રમાણે પૂર્વ દિશા તરફ કે ઉત્તર
દિશા તરફ મોઢું રાખી^૪ અપ્રમાદીપણે ટટાર ખેસી ધ્યાનપરાયણ થવું.
[૪/૧૨૩-૩૬]

કેટલાક લોકોએ આસનજય પછી ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ
સ્વીકાર્યો છે. તેઓને મતે પ્રાણાયામ વિના મન
પ્રાણાયામ તેમજ પવનનો જય શક્ય નથી. ન્યાં મન ગતિમાન
હોય છે, ત્યાં વાયુ પણ ગતિમાન હોય છે; અને
ન્યાં વાયુ ગતિમાન હોય છે, ત્યાં મન પણ ગતિમાન હોય છે. તે

૧. તીર્થ^૧ કરનું જન્મસ્થાન, દીક્ષાસ્થાન, જ્ઞાનસ્થાન, કે નિર્વાણસ્થાન. તેના
તેમ જ ખીજ યોગગ્રંથોમાં ધ્યાન માટે યોગ્ય કહેલાં સ્થાનોના વર્ણન માટે
જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૨.

૨. તેમની મૂળમાં આપેલી વિગતો માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે
પરિશિષ્ટ.

૩. યોગસૂત્રમાં (૨-૪૬) પણ અમુક આસનનો આગ્રહ ન રાખતાં
'સ્થિરસુખમાસનં ।' 'જે રીતે ખેસતાં સ્થિરતા આવે અને વ્યથા ન થાય
તે આસન'—એમ જ કહ્યું છે.

૪. ઘેરડસંહિતા (૫-૩૩) માં પણ એ જ દિશાઓ કહી છે.

અને નીર-ક્ષીરની પેઠે સમરસ મળી ગયેલાં છે અને તેથી અંનેની ગતિ-સ્થિતિ સાથે જ થાય છે. તે, ખેમાંથી એકનો નાશ થતાં અન્યનો પણ નાશ થાય છે; અને જ્યાં એકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં ખીજની પણ હોય છે.^૧ જ્યાં મન અને પવન અને નજી થયેલાં હોય છે, ત્યાં ઈંદ્રિયો તેમજ મનના વ્યાપારોનો પણ નાશ થયો હોઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૧-૩]

પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિ રોકવી તે. તેના રેચક, પૂરક, અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પ્રાણાયામના પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર, અને અંધર એવા ખીજ ચાર પ્રકાર ઉમેરી તેના સાત પ્રકાર પણ કહે છે. ઉદરમાંથી અતિ ચત્તપૂર્વક વાયુને નાસા, બ્રહ્મરંધ્ર અને મુખર દ્વારા બહાર ફેંકવો તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય. બહારથી વાયુ ખેંચીને ગુદા સુધી ઉદરને પૂરી કાઢવું તે પૂરક પ્રાણાયામ કહેવાય; અને નાભિપદ્મમાં વાયુને સ્થિર કરવો તે કુંભક પ્રાણાયામ કહેવાય. નાભિ વગેરે સ્થાનમાંથી હૃદય વગેરે અન્ય સ્થાનમાં વાયુને ખેંચીને લઈ જવો તે 'પ્રત્યાહાર' પ્રાણાયામ કહેવાય; તાલુ, નાસા, અને મુખનાં દ્વારો વડે વાયુનો નિરોધ તે 'શાંત' પ્રાણાયામ કહેવાય. બાહ્ય વાયુને અંદર ખેંચીને પછી તેને પાછો જાંચે ખેંચી હૃદયાદિમાં ધારણ કરવો તે 'ઉત્તર' પ્રાણાયામ કહેવાય. અને તેનાથી ઊલટું કરવું, એટલે કે ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી વાયુને અધોભાગમાં લઈ જવો તે 'અંધર' પ્રાણાયામ કહેવાય. [૫/૪-૯]

'રેચક' પ્રાણાયામથી ઉદરવ્યાધિ અને કફ દૂર થાય છે. 'પૂરક' પ્રાણાયામથી પરિપુષ્ટતા અને રોગક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે. 'કુંભક' પ્રાણાયામથી હૃદયકમળ ઝટ ખીલે છે, અંદરની અંધિઓ ભેદાઈ જાય છે

૧. જુઓ હૃદયોગપ્રદીપિકા. ૨-૨.

૨. મૂળ: નામગ, બ્રહ્મચ્છેણ આન્નેન ચા અહીં જે મુખથી રેચન કરવાનું જણાવ્યું છે, તેને અન્ય યોગગ્રંથોનો ટેકો નથી. ઘેરડસાહિતા ૫-૭૦ માં ઉલ્લેખથી કુંભક કરતી વખતે મુખથી રેચન કરવું એવા ભાવનું લખાણ દેખાય છે; પરંતુ હૃદયોગપ્રદીપિકા (૨-૫૨)માં તે જ કુંભકમાં નાસિકાથી રેચન કરવાનું જ કહ્યું છે.

તથા બલ અને સ્થૈર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. 'પ્રત્યાહાર'થી બલ પ્રાપ્ત થાય છે. 'શાંત'થી ક્રાંતિ અને દોષશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા 'ઉત્તર' અને 'અધર' પ્રાણાયામથી 'કુંભક'ની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૧૦-૨]

આ બધા પ્રાણાયામાદિથી કશો પારમાર્થિક લાભ તો થતો જ નથી; પરંતુ, શારીરિક આરોગ્ય, મૃત્યુજ્ઞાન, પરશરીરપ્રવેશ વગેરે કેટલીક અન્ય બાબતો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.^૧

પ્રાણાયામાદિ વિવિધ ઉપયોગથી પવનને જીતીને, શરીરગત નાડીપ્રચારને પોતાને આધીન કરીને, તેમજ માની પ્રાણાયામાદિની પણ ન શકાય એવો પરશરીરપ્રવેશ પણ સિદ્ધ અપારમાર્થિકતા કરીને છેવટે શો ફાયદો! તેનાથી કાંઈ મોક્ષમાર્ગ સધાતો નથી જ. પ્રાણાયામથી મનઃસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થવાને બદલે ઊલટો ક્લેશ થાય છે. કારણ કે પૂરણ, કુંભન અને રેચન વગેરે કરવામાં શરીરને ઘણું કષ્ટ પડે છે; અને તેનાથી ચિત્તવિખલવ થાય છે. આમ પ્રાણાયામ ઊલટો મુક્તિમાં વિઘ્નકારક છે. [૬/૧-૫]

માટે, મનને ઈંદ્રિયો સહિત વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ, પ્રશાંત-પ્રત્યાહાર બુદ્ધિવાળા પુરુષે ધર્મધ્યાનને અર્થે નિશ્ચલ કરવું. તેને પ્રત્યાહાર કહે છે.

એ પ્રમાણે વિષયોમાંથી પાછા ખેંચેલા મનને પછી નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર, કપાળ, ભ્રમર, તાલુ, આંખ, મુખ, ધારણા કાન, માથું એ બધાં સ્થાનોમાં નિશ્ચલ કરવું. પૂર્વેના લોકોએ એ બધાં ધારણાનાં સ્થાનો વર્ણવ્યાં છે.^૨ તે બધાંમાંથી કોઈ એક સ્થાનમાં મનને નિશ્ચલ કરનાર પુરુષના અનુભવમાં યોગમાર્ગની ઘણી પ્રતીતિઓ ઉદ્ભવે છે. [૬/૬-૮]

૧. તેટલા પૂરતું તેમનું પ્રયોજન સ્વીકારી, આચાર્યશ્રીએ પછીથી તેની વિગતો લખાણથી મૂળ ગ્રંથમાં આપી છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૨. સરખાવો યોગસૂત્ર (૩-૧) જ્ઞાનચક્ષુસ્વ ધારણ અન્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલાં ધારણાનાં સ્થળો તથા તેનાથી થતી પ્રતીતિઓ વગેરે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

પરિશિષ્ટ

મૂળમાં આપેલી આસનોની વિગતો :

પર્થકાસન એટલે, એક જઘના અધોભાગ પગની ઉપર મૂકવા; અને બંને હાથ નાભિ આગળ છતા દક્ષિણોત્તર રાખવા તે. મહાવીર ભગવાનને નિર્વાણકાળે આ આસન હતું. ‘પાતંજલો’ ‘જાનુપ્રસારિતવાહ : શયનં પર્યકઃ’ એવી વ્યાખ્યા આપે છે, એમ ટીકામાં જણાવ્યું છે. [૪/૧૨૫]

વીરાસન એટલે, ડાબો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ મૂકવો તે. હાથ પર્થકાસન જેવા રાખવા. આને જ કેટલાક પદ્માસન કહે છે. [૪/૧૨૬]

વજ્રાસન એટલે, વીરાસન કર્યા પછી હાથને પીઠ પાછળ લઈ જઈ, ડાબા પગના અંગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવો તે. [૪/૧૨૭] આને કેટલાક વેતાસાસન કહે છે. હડયોગપ્રદીપિકામાં [૧-૩૭] સિદ્ધાસનને જ કેટલાક વજ્રાસન કહે છે એમ જણાવ્યું છે. ઘેરંડ-સંહિતામાં [૨-૨૨] એમ જણાવ્યું છે કે, પહેલાં ઠીંચણ ઉપર ઊભા રહી, પાછળ બંને પગનાં તળિયાં સાથે લાવી પછી તે બંનેની વચ્ચે ગુદા રહે તે રીતે બેસવું તે વજ્રાસન.

કેટલાક વીરાસનને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે : સિંહાસન ઉપર બેસીને પગ નીચે ટેકવ્યા હોય એ રીતે સિંહાસન વિના અધ્ધર ઊભા રહેવું તે વીરાસન. [૪/૧૨૮] “એક પગે ઊભા રહી બીજી પગ ઠીંચણથી વાળી ઊંચો રાખવો તે વીરાસન — એમ ‘પાતંજલો’ કહે છે.” — એવું ટીકામાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. હડયોગપ્રદીપિકામાં, એક પગને બીજા પગના સાથળ ઉપર અને બીજા પગને સામા પગના સાથળ નીચે રાખવો તે વીરાસન એમ કહ્યું છે [૧-૨૧]. ઘેરંડસંહિતામાં [૨-૧૭] જણાવ્યું છે કે, જમણો પગ ડાબા સાથળ ઉપર મૂકી, ડાબો પગ પાછલી તરફ વાળીને બેસવું તે વીરાસન.

પદ્માસન એટલે, જઘના મધ્ય ભાગમાં બીજા જઘનો મેળાપ કરવો તે. [૪-૧૨૯] ઉપર જેને વજ્રાસન કહ્યું છે, તેને જ સામાન્ય રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં પદ્માસન કહેવામાં આવે છે.

ભદ્રાસન એટલે, પગનાં બે તળિયાં વૃષણ આગળ એકઠાં કરી તેમના ઉપર બેસવું, તથા આંગળાં ભરાવી હાથ પગ ઉપર રાખવા તે. [૪/૧૩૦] હાથ

પીઠ પાછળ લઈ જઈ, ડાબા હાથે જમણા પગનો અંગુઠો પકડવો અને જમણા હાથે ડાબા પગનો અંગુઠો પકડવો એવી ખીલ રીત પણ છે. [ધેરડ સં૦]

દંડાસન : આંગળીઓ જોડેલી રાખી તથા ધૂટીઓ જોડેલી રાખી, અને સાથળ જમીનને ચોંટ તે રીતે પગ લાંબા કરીને ખેસવું તે દંડાસન [૪/૧૩૧] કેટલાક હાથ પગને એકબીજાની પાસે રાખી, સીધા લાકડાની પેઠે ચતા સૂઈ રહેવું, તેને દંડાસન કહે છે.

ઉત્કટિકાસન એટલે, પાની અને કૂસા જમીનને અડકે તેમ ખેસવું તે. તે આસનમાં મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયું હતું [૪/૧૩૨]. ધેરડસંહિતામાં (૨-૨૭) અંગુઠા જમીનને અડકે, પણ પાની ભાચી રહે તેવી રીતે, તથા પાનીઓ ઉપર ગુદા મૂકીને ખેસવું તેને ' ઉત્કટાસન ' કહ્યું છે.

ગોદોહિકાસન એટલે, ઉત્કટિકાસનમાં પાની જમીનને ન અડે તે રીતે — ગાય દોહવા ખેસે છે તેમ — ખેસવું તે. [૪/૧૩૨]

કાયોત્સર્ગ એટલે, અને ભુજ્જ્યોને નીચી લટકતી રાખી, કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, તેમજ સ્થાન, ધ્યાન અને મૌન એ ક્રિયાઓ વિના ખીલ શરીરની બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી ખેસવું કે બલા રહેવું તે. [૪/૧૩૩]

ધ્યાન - ૨

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારાએ ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનું ઈળ, એ
 ધ્યાનનો સામગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા વિના કદી કાર્યો સિદ્ધ થતાં
 અધિકારી નથી. પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ
 જે સંયમમાંથી વ્યુત થતો નથી, પારકાને જે

પોતા જેવો ગણે છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાંથી કદી વ્યુત થતો નથી,
 ઠંડી, ગરમી, પવન વગેરે વડે જે ત્રાસતો નથી, અમર કરનાર
 યોગામૃતરસાયણ પીવાની જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે, રાગાદિ જેના ઉપર
 ચડી વાગતા નથી, કોષાદિથી જેનું ચિત્ત દૂષિત નથી, જેને પોતાનું
 મન આત્મામાં જ લીન કરવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જે અન્ય
 કર્મોમાં લેપાતો નથી, કામભોગોમાંથી જે વિરત થયો છે, પોતાના
 શરીર વિષે પણ જે નિઃસ્પૃહ છે, વૈરાગ્યરૂપી સરોવરમાં જે ડૂબેલો છે,
 સર્વત્ર જેને સમભાવ છે, રાગ-રંક તમામનું જે કલ્યાણ જ ઇચ્છે છે,
 અખૂટ દયાનો જે મંડાર છે, સંસારસુખથી જે પરાદ્મુખ થયેલો છે,
 સુમેદુ જેવો જે નિષ્કંપ છે, ચંદ્ર જેવો જે આનંદદાયક છે, પવન
 જેવો જે નિઃસંગ છે, એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ ધ્યાનનો અધિકારી —
 ધ્યાતા — કહેવાય છે. [૭/૧-૭]

ધ્યેય એટલે ધ્યાનનું આલંબન. તેને વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું
 જણાવ્યું છે : શરીરસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને
 શરીરસ્થ ધ્યેય રૂપાતીત. 'શરીરસ્થ' એટલે કે શરીરગત ધ્યેયનો
 દાખલો નીચે પ્રમાણે છે : શારીરિક સપ્ત ધાતુ
 વિનાના, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવી નિર્મળ કાંતિ વાળા, તથા સર્વજ્ઞ ભગવાન
 જેવા શુદ્ધ આત્માનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચિંતન કરવું. તે આત્મા જાણે

પોતાના શરીરની મધ્યમાં પુરુષની આકૃતિવાળો^૧ થઈ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો છે; તે તેના 'અતિશયો' એટલે કે વિભૂતિઓથી શોભી રહ્યો છે; તેનાં સમસ્ત કર્મ નાશ પામી ગયાં છે; તથા તે કલ્યાણકારી મહિમાથી યુક્ત છે, એમ ચિંતવવું. આ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારો યોગી કલ્યાણસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ તથા તેવાં બીજાં શરીરગત ધ્યેયો^૨નો અવિરત અભ્યાસ કરનાર યોગીના શરીર ઉપર મેલી વિદ્યાઓ, મંત્રો કે મંડળોની શક્તિઓ ચાલતી નથી; શાકિણીઓ, ક્ષુદ્ર યોગિનીઓ, કે માંસભક્ષી પિશાચો તેનું તેજ સહન ન કરવાથી તત્ક્ષણ ત્રાસ પામી તેની આગળથી દૂર ભાગી જાય છે; તથા હણવાની ઇચ્છાથી નજીક આવતા ગાંડા હાથીઓ, સિંહો, શરભો અને સાપો પણ દૂરથી જ સ્તંભિત થઈ જાય છે. [૭/૨૩-૮]

અમુક પદો અથવા અક્ષરોનું જપપૂર્વક ધ્યાન, 'પદસ્થધ્યેય'નું ધ્યાન કહેવાય છે. તેનો દાખલો આ પ્રમાણે છે :

પદસ્થ ધ્યેય અહંતભગવાન, સિદ્ધો,^૩ આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એ પાંચ વર્ગો, 'પંચ પરમેષી' એટલે કે પાંચ પરમ આત્માઓ ગણાય છે. તેમને નમસ્કાર કરવાનો જે મંત્ર છે કે, "અહંતભગવાનોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર તથા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર; આ પાંચ નમસ્કારવાળો મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગળોમાં પ્રથમ મંગળ છે" — તે મંત્ર લઈ, એક આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું. તેના બીજાકાશમાં 'નમો અરિહંતાણં' એ પદ ચિંતવવું. પૂર્વાદિ ચાર દિશાની ચાર પાંખડીમાં 'નમો સિદ્ધાણં.' 'નમો

૧. 'નરાકર' પાઠ પ્રમાણે. બીજાં 'નિરાકાર' પાઠ પણ છે. પરંતુ નિરાકાર આત્માને સિંહાસન ઉપર બેઠેલો કલ્પવૈ એમ કહેવા કરતાં ઉપર લીધેલો પાઠ સુસંગત લાગે છે.

૨. આને 'તત્ત્વભૂદારણા' કહે છે. મૂળમાં આપેલા બીજા દાખલાઓ તેમજ અન્ય યોગગ્રંથોમાં આપેલા દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

૩. સિદ્ધ એટલે કે મુક્ત થયેલો આત્મા.

આયરિયાળ', 'નમો ઉવજ્ઞાયાળ' તથા 'નમો લોણ સવ્વસાહૂળ' એ ચાર પદો ચિંતવવાં; તથા ચાર દિશાઓ વચ્ચેના અગ્નિ વગેરે ખૂણાઓમાં 'સો પંચ નમુક્કારો', 'સવ્વવાવ્વણાસળો', 'મંગલાળં ચ સવ્વેસિ' પદમં હવ્વ મંગલં' એ પદો ચિંતવવાં. મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વકે ૧૦૮ વાર જે મુનિ આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન કરે, તે આહાર કરવા છતાં તેને ચાર ટંક ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મળે. આ મંત્રની આરાધના કરનારા યોગીઓ પરમ મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને ત્રિલોકમાં પણ પૂજ્ય છે. હજારો પાપ કરીને, તેમજ સેંકડો જંતુઓ મારીને પણ આ મંત્રની આરાધનાથી જનવરણ સ્વર્ગલોક પામ્યાં છે.

પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારમંત્રમાંથી 'અરિહંત સિદ્ધ આયરિય ઉવજ્ઞાય સાહુ' એ સોળ અક્ષરો ૨૦૦ વાર જપવાથી પણ ચાર ટંકના ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી 'અરિહંતસિદ્ધ' એ ૭ અક્ષર ત્રણસો વાર જપવાથી, કે 'અરિહંત' એ ચાર અક્ષર ચારસો વાર જપવાથી કે 'અસિજાઝસા' એ પાંચ અક્ષર પાંચસો વાર જપવાથી પણ એ જ ફળ મળે છે. આ પંચપરમેષ્ઠીમંત્ર અતિપવિત્ર છે તથા ત્રણે જગતને પાવન કરનાર છે. તેના જપ - ચિંતનથી ઉપર જે ઉપવાસનું ફળ બતાવ્યું, તે તે જીવોને તેના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરવવા અર્થે જ બતાવ્યું છે; આકી, વાસ્તવિક રીતે તેનું ફળ સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે.^૧ [૮/૩૩-૪૧]

અહંત ભગવાનના રૂપને અવલંબીને કરલું ધ્યાન 'રૂપસ્થ ધ્યેય'નું ધ્યાન કહેવાય છે. તે જેમકે, જેને મોક્ષશ્રી રૂપસ્થ ધ્યેય પ્રાપ્ત થયેલી છે, જેનાં અખિલ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, જેને ચાર મુખર છે, જે સમસ્ત ભુવનોને અભયદાન દેનારા છે, ચંદ્રમંડળ જેવી કાંતિવાળાં જેને ત્રણ છત્ર છે, પોતાના સ્ફુરતા તેજના વિસ્તારથી જેણે સૂર્યને ઝાંખો કરી દીધો છે,

૧. મૂળમાં આપેલા અન્ય દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિં ૧૯.
૨. ઉપદેશ આપતી વખતે ચારે બાજુના જીવો સાંભળી શકે તે માટે દેવો તેવો દેખાવ કરે છે.

જેની સામ્રાજ્યસંપત્તિનો ઘોષ દિવ્ય દુઠુંભિઓ વડે થઈ રહ્યો છે, ગુંગરવ કરતા ભમરાઓથી મુખર અનેલા અશોક વૃક્ષ નીચે સિંહાસન ઉપર જે બેઠેલા છે, જેમને ચામર ઢોળાઈ રહ્યાં છે, સુરાસુરના મુકુટમણિઓથી જેમના પગના નખ પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે, દિવ્ય યુષ્મોના સમૂહોથી જેમની સભાની જમીન ઢંકાઈ ગઈ છે, જેમના મધુર અવાજનું પાન મૃગકુલો ઊંચે કંઠે કરી રહ્યાં છે, જેમની સમીપમાં હાથી સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનું સહજ વૈર ભૂલીને ઊભાં છે, જેમની આસપાસ દેવ મનુષ્ય અને તિર્થંચોનો મેળો જામ્યો છે, જેમનામાં સર્વ 'અતિશયો' એટલે કે વિભૂતિઓ^૧ મોજૂદ છે, તથા જે કેવળજ્ઞાનથી પ્રકાશિત છે. [૯/૧-૭]

એ જ પ્રમાણે જિનેન્દ્રની પ્રતિમાના રૂપનું ધ્યાન કરનારો પણ રૂપરથ ધ્યાન કરનારો કહેવાય. તે જેમકે : રાગદ્રોષ, મહામોહ વગેરે વિકારોથી અકલંકિત, શાંત, કાંત, મનોહર, સર્વ લક્ષણોયુક્ત, અન્ય તીર્થંકોને ભાન પણ નથી એવી યોગમુદ્રાની શોભાયુક્ત, તથા જેની આંખોમાંથી અહ્લુત તેમજ વિપુલ આનંદપ્રવાહ વરસી રહ્યો છે વગેરે. [૯/૮-૧૦]

અભ્યાસયોગ વડે પોતાના તે ધ્યેય સાથે તન્મયતા પામેલો યોગી પોતાના આત્માને સર્વરૂપ અનેલો જીએ છે; તથા આ સર્વરૂ ભગવાન હું પોતે જ છું એમ જાણે છે. એવી તન્મયતાને પામેલો યોગી 'સર્વને જાણનાર' કહેવાય છે. કારણ કે, વીતરાગ પ્રભુનું ધ્યાન કરનારો વીતરાગ થઈને મુક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે રાગવાનનું ધ્યાન કરનારો તત્ક્ષણ રાગવાન અને છે. વિશ્વરૂપ મણિ જે જે પદાર્થની સાથે યોગ પામે છે, તે તે રૂપ બની જાય છે; તેમ ધ્યાન કરનારો પણ જે જે ભાવનું ધ્યાન કરે છે, તે તે ભાવ સાથે તન્મય બની જાય છે. [૯/૧૧-૪]

યોગીએ અસહધ્યાનો કૌતુકથી પણ ન સેવવાં; કારણ કે, તેમને પરિણામે સ્વનાશ જ થાય છે. મોક્ષનું જ અવલંબન લેનારાને બધી

૧. તીર્થંકરને અમુક ૩૪ ખાસ વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે જીએ આગળ પ્રકરણ ૯.

સિદ્ધિઓ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે; જ્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી પણ સંશયગ્રસ્ત છે, અને પુરુષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થવાપણું તો નિશ્ચિત જ છે. [૯/૧૫-૬]

અમૂર્ત, ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિરંજન, અને સિદ્ધ એવા પરમાત્મારૂપી ધ્યેય તે 'રૂપાતીત ધ્યેય' છે. એવા અરૂપી પરમાત્માનું રૂપાતીત ધ્યેય સતત ધ્યાન કરનાર યોગી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક ભાવથી રહિત એવું તન્મયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું અનન્ય-ભાવે શરણુ લેનારો તેમાં જ લીન થાય છે; અને ધ્યાતા-ધ્યાન એ બંનેનો અભાવ થતાં ધ્યેય સાથે જ એકરૂપ બની જાય છે. આવા જે સમરસ ભાવ તેનું નામ જ આત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ છે; કારણ કે, તે વખતે આત્મા જરા પણ પૃથક્ત્વ વિના પરમાત્મામાં લીન થાય છે. [૧૦/૧-૪]

આ પ્રમાણે શરીરગત વગેરે સ્થૂલ ધ્યેયો વડે શરૂઆત કરી, અંતે નિરાલંબ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવું. સ્થૂલ ધ્યેયોમાંથી સૂક્ષ્મ ઉપર આવવું; અને આલંબ્યુકત ધ્યેયો વડે નિરાલંબ તત્ત્વ ઉપર આવવું. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં મગ્ન થયેલું મુનિનું મન જગતના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૦/૫-૬]

ઉપર જણાવેલ ધ્યેયના ચાર પ્રકાર અનુસાર ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર જણાવ્યા, તેને બદલે બીજી રીતે ચાર ધ્યાનના અન્ય પ્રકારનાં ધ્યેય સ્વીકારી, ધ્યાનના બીજા પણ ચાર પ્રકાર પ્રકાર જણાવાય છે. તેમાં અમુક સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ આલંબન લઈ તેના ઉપર ચિત્ત એકાગ્ર કરવાને બદલે, અમુક ધાર્મિક વિચાર લઈ, તેનું ચિંતન કરવાનું હોય છે. તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે: આજ્ઞા અપાય, વિપાક અને સંસ્થાન. [૧૦/૭]

૧. આવા ધાર્મિક ચિંતનને ધ્યાન કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ ચિંતન ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા વાસ્તવિક ધ્યાન કરવાની યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે.

“ સર્વજ્ઞ પુરુષોએ જે વચન (આજ્ઞા) કહ્યાં છે, તે બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ, ખીજાં પ્રમાણોથી આધિત થઈ શકતાં નથી. આજ્ઞાવિચય માટે સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉપદેશેલ જ્ઞાન જ સ્વીકારવું, અને તે અનુસાર જ પદાર્થોનો વિચાર કરવો,” એવી ભાવનાપૂર્વક સર્વજ્ઞકથિત અર્થોનું ચિંતન, તે આજ્ઞાવિચય^૧ કહેવાય છે. [૧૦/૮-૯]

રાગ, દ્રેષ, કપાય વગેરે દોષોથી જે વિવિધ આધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનું ચિંતન કરવું, તે અપાયવિચય કહેવાય. અપાયવિચય છે. એ ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય રાગદ્રેષાદિથી થતાં ઐહિક અને પારલૌકિક દુઃખોમાંથી અચવા તત્પર થાય છે; અને અંતે તેમનો ક્ષય કરી, અર્ધાં પાપકર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. [૧૦/૧૦-૧]

‘અહિંત ભગવાનનું જે ઐશ્વર્ય છે, તે પુણ્યકર્મોનું ફળ છે અને નારકી જીવોનાં જે દુઃખ છે, તે તેમનાં પાપકર્મોનું વિપાકવિચય ફળ છે’, એ પ્રમાણે કર્મનાં વિવિધ ફળોનું જે ચિંતન કરવું, તે વિપાકવિચય કહેવાય. [૧૦/૧૨-૩]

આખા લોકનું સંસ્થાન-આકૃતિ-સ્વરૂપ વિચારવું, તે સંસ્થાનવિચય કહેવાય. જેમકે, “આ આખો અનાદિ અને અનંત સંસ્થાનવિચય લોક સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે.” આ પ્રમાણે લોકમાં આવેલાં વિવિધ દ્રવ્યોની પરિવર્તન-શીલતા જાણ્યા બાદ, મન તેમાં આસક્તિરહિત થાય છે, તથા પછી રાગાદિથી વ્યાકુલ અનતું નથી. [૧૦/૧૪-૫]

ઉપર જણાવેલ ધાર્મિક ચિંતનથી ચિત્તનો ભાવ વિશુદ્ધ થાય છે; તથા અર્ધા કર્મજનિત વિકારો કાં તો ઉપશમ ધર્મચિંતનનું ફળ પામી જાય છે, યા તો કાર્મિક દરજ્જે ક્ષીણ થાય છે, કે તદ્દન નષ્ટ પણ થાય છે. વળી, ચિત્તની મલિનતા અને શુદ્ધિની નિદર્શક જે કૃષ્ણ વગેરે છ

૧. ‘વિચય’ એટલે ચિંતન.

લેશ્યાઓ* ગણાવાય છે, તેમાંથી, આલું ધર્મચિંતન કરનારને ક્રમે ક્રમે પીત લેશ્યા, તેનાથી પણ વિશુદ્ધ પદ્મ લેશ્યા અને તેનાથી પણ વિશુદ્ધ એવી શુક્લ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત વૈરાગ્યથી અભિવૃદ્ધ થયેલા ધર્મચિંતનથી દેહીઓને અતીન્દ્રિય અને સ્વસવેદ્ય એવું અનુપમ આત્મસુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મચિંતનપૂર્વક શરીર ત્યાગનારા અનાસક્ત યોગીઓ, ઐવેયક^૧ વગેરે ઉત્તમોત્તમ સ્વર્ગલોકોમાં શ્રેષ્ઠ દેવોરૂપે જન્મે છે; ત્યાં તેમને મહા મહિમા અને સૌભાગ્યવાળું, શરદઋતુના ચંદ્ર, જેવી કાંતિવાળું, અને માળાઓ, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી સુશોભિત એવું ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તેઓ વિશિષ્ટ વીર્ય અને જ્ઞાનથી યુક્ત, કામાગ્નિ વગેરે જ્વરથી રહિત, અંતરાય વિનાનું તથા અનુપમ એવું દિવ્ય સુખ લાંબો કાળ ભોગવે છે. જ્યાં પોતાની ધરિછત સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મનોહર સુખામૃત નિર્વિધિ ભોગવતા તેઓ પોતાનું આયુષ્ય ક્યારે પૂરું થયું તે પણ જાણતા નથી. એ દિવ્ય ભોગો પૂરા થયા બાદ તેઓ સ્વર્ગમાંથી અપવીને પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ વંશમાં ઉત્તમ શરીર સાથે જન્મે છે. ત્યાં પણ તેઓ રોજ રોજ નવા ઉત્સવોથી મનોરમ એવા વિવિધ ભોગો મનોરથ પ્રમાણે ભોગવીને, અંતે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તમામ ભોગોમાંથી વિરક્ત થઈ, ધ્યાન વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, અવ્યય પદને પામે છે. [૧૦/૧૬-૨૪]

* લેશ્યા શબ્દથી બે ભિન્ન બાબતો સમજવામાં આવે છે: એક તો, વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ; અને બીજું, તે ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ કલ્પન કરનાર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય - પદાર્થ. તે દ્રવ્યની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. કેટલાક તેને કર્મપરમાણુઓ જેવા વિશિષ્ટ પરમાણુરૂપ માને છે; કેટલાક તેને બંધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ માને છે; ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૧૭ ઇ. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

૧. ઐવેયક વગેરે સ્વર્ગલોકની વિશેષ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૩૦. (આવૃત્તિ ૩.)

મોક્ષપ્રાપ્તિ

અત્યાર સુધી સ્વર્ગ તેમજ (પરંપરાથી) મોક્ષ અપાવનારું
ધર્મધ્યાન વર્ણવ્યું; હવે મોક્ષનું જ અસાધારણ
શુક્લધ્યાન કારણ એવું શુક્લધ્યાન વર્ણવવામાં આવે છે.

એ ધ્યાન પ્રથમ કોટીના^૧ ઉત્તમ શારીરિક આંધાવાળાથી, તેમજ
'પૂર્વ'^૨ નામનાં શાસ્ત્રો જાણનારથી જ થઈ શકે છે. કારણ કે, અદ્ય
બળવાળા તેમજ વિવિધ વિષયો વડે વ્યાકુળ બનતા ક્ષુદ્ર માણસોનું ચિત્ત
કેમે ક્યું સ્વસ્થ તેમજ નિશ્ચલ થઈ શકતું નથી. માટે અદ્યપસાર
મનુષ્યોનો શુક્લધ્યાનમાં અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે આધુનિક યુગના
લોકોનો શુક્લધ્યાનમાં અધિકાર ન હોવા છતાં, સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ ન
થઈ જાય તે માટે શાસ્ત્રાનુસાર તેનું અહીં વિવેચન કરવામાં
આવે છે. [૧૧/૧-૪]

શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે. તેમાંના પ્રથમ બેનો આશ્રય એક
છે. અર્થાત્ એ બંને 'પૂર્વ' ગ્રંથોના જ્ઞાનવાળા
શુક્લ ધ્યાનના આત્મા વડે જ આરંભાય છે.^૩ તે બંને ધ્યાનોનાં
ચાર ભેદ નામ અનુક્રમે 'નાનાત્વ-શ્રુત-વિચાર,' અને 'ઐક્ય-
શ્રુત-અવિચાર' છે. 'શ્રુત' એટલે શાસ્ત્ર. કોઈ યોગી
પૂર્વ નામના 'શ્રુત' (શાસ્ત્ર) અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ,

૧. શરીરના આંધા છ પ્રકારના ગણાવાય છે. વિગત માટે જુઓ આ
માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૪. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

૨. એ શાસ્ત્રો ધણા નૂતના વખતથી લુપ્ત થઈ ગયાં મનાય છે. જુઓ
આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક પા. ૫-૭. (આવૃત્તિ બીજી.)

૩. મરુદેવી વગેરે કેટલાક જીવો પૂર્વધર નથી; પરંતુ તેમને માટે એ
બાબતમાં અપવાદ મનાયો છે (શ્લોક ૧૩). બાકીના જીવોને 'પૂર્વ' ગ્રંથો
ન લણ્યા હોય, તો તેમને શુક્લધ્યાન નહીં, પણ ધર્મધ્યાન જ સંભવી શકે છે,

ધ્યાન કરે; તથા તે દરમ્યાન તે દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ ઉપર સ્થિર ન રહેતાં, તેનાં વિવિધ પરિણામો (‘નાનાત્વ’) ચિત્તમાં લાવ્યા કરે; તથા કોઈ વાર દ્રવ્ય ઉપરથી પરિણામ ઉપર કે પરિણામ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; કે દ્રવ્ય ઉપરથી તેના વાચક શબ્દ ઉપર, કે શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; તેમજ મન-વાણી-કાયા એ ત્રણના વ્યાપારોમાં પણ કોઈ એક ઉપર સ્થિર રહેવાને અદલે વારંવાર સંક્રમણ (‘વિચાર’) કર્યા કરે, તો તે ‘નાનાત્વ-શ્રુત-વિચાર’ નામનું પ્રથમ શુક્લ ધ્યાન થાય. પરંતુ, કોઈ યોગી ‘પૂર્વ’ નામના ‘શ્રુત’ અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ, તેના કોઈ એક પરિણામ ઉપર જ (‘ઐક્ય’) ચિત્તને નિશ્ચલ કરી, શબ્દ અને અર્થના ચિંતનનું કે મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિઓનું કશું પરિવર્તન ન કરે (‘અવિચાર’), તો તે ‘ઐક્ય-શ્રુત-અવિચાર’ નામનું દ્વિતીય શુક્લ ધ્યાન થાય.* [૧૧/૧૮]

ઉક્ત બેમાંથી પહેલા ભેદપ્રધાન ધ્યાનનો અભ્યાસ પ્રથમ દૃઢ થયા પછી જ ખીજા અભેદપ્રધાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૧/૧૭] જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા સર્પઆદિના ઝેરને મંત્રઆદિ ઉપાયો વડે ફક્ત ડાંખની જગાએ લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમ આખા જગતના ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને ઉપર મુજબ કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં, જેમ ધણાં ઈંધણો કાઠી લેવાથી અને બચેલાં થોડાં ઈંધણાં સળગાવી દેવાથી, અગર તમામ ઈંધણો લઈ લેવાથી, અગ્નિ એલત્રાઈ જાય છે, તેમ છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત તેનું અંચલપણું દૂર થઈ તે નિઃપ્રકંપ બની જાય છે. [૧૧/૧૯-૨૦] એને પરિણામે આત્માના જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, દર્શનને આવરણ કરનારાં, મોહનીય અને અંતરાયક એવાં સર્વ

* વાચકને અહીં યોગસૂત્ર (૧-૪૨ ૬૦)માં જણાવેલી સવિતક-નિર્વિતક, અને સવિચાર-નિર્વિચાર સમાપત્તિની સરખામણી કરી લેવા ભલામણ છે.

ધાતી કર્મો^૧ વિલય પામી, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે, અને તે યોગી લોક તેમજ અલોકને ધ્યાન દરમ્યાન યથાવસ્થિતપણે જોઈ શકે છે.^૨ [૧૧/૨૧-૩] પછી જ્યારે તે સર્વજ્ઞ લગવાન નિર્વાણ પામવાને સમયે મન-વાણી-કાયાના અધા સ્થૂલ યોગોનો નિરોધ કરી, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી 'સૂક્ષ્મ ક્રિયા'ઓને જ બાકી રહેવા દે છે, ત્યારે તે તૃતીય શુક્લધ્યાન કહેવાય છે; અને તેમાંથી પતન થવાનો સંભવ ન હોવાથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતી' કહેવાય છે. [૧૧/૮]

પછી જ્યારે શરીરની શ્વાસ-પ્રશ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય, અને તે યોગી શૈલની પેઠે અકંપનીય અને ('શૈલેશીગત'), ત્યારે તે 'ઉત્સન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી' નામનું ચોથું ધ્યાન કહેવાય છે. તે સ્થિતિમાંથી પણ પાછું જવાપણું હોતું નથી. [૧૧/૯] આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને અંધનો નિરોધ થઈ તથા શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા શુક્લ-ધ્યાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આલંબન નથી હોતું, તેથી તે બંને અનાલંબન પણ કહેવાય છે. [૧૧/૧૪]

પહેલા શુક્લધ્યાન વખતે મન-વાણી-કાયાના ત્રણ વ્યાપારોમાંથી મન વગેરેનો એક અથવા ત્રણે પણ સંભવે છે; બીજા શુક્લધ્યાન વખતે તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક વ્યાપાર હોય છે. ત્રીજા વખતે સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપાર જ હોય છે. અને ચોથા વખતે તો સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ વ્યાપાર નથી હોતો. [૧૧/૧૦]

૧. તેઓ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ધાત કરે છે, માટે ધાતિકર્મો કહેવાય છે.

૨. સરખાવે યોગસૂત્ર ૧-૪૭, ૧-૪૮ વગેરે સૂત્રો: ત્યાં પણ જણાવ્યું છે કે નિર્વિચાર સમાધિના અભ્યાસથી ચિત્તનો દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થાય છે, ત્યારે ભુદ્ધિસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ થઈ, પદાર્થોને યથાવસ્થિતપણે બાહ્યનારી 'ઋતભરાપ્રજ્ઞા' તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી 'સર્વનિરોધ' થતાં નિર્બીજ સમાધિ થાય છે. પરંતુ યશોવિજયજી (યોગસૂત્રવૃત્તિ ૧-૪૯) તે પ્રજ્ઞાને કેવલજ્ઞાનરૂપ નથી માનતા.

બીજા ધ્યાનને પરિણામે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થ*કર થનારા જીવને જે વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હવે તીર્થકરની વર્ણવવામાં આવે છે. તે સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી વિભૂતિઓ દેવ આખી પૃથ્વીમાં સુર, અસુર, મનુષ્ય અને સર્પાદિક વડે નમસ્કાર કરાતો વિહરે છે. તે પોતાની વાણીરૂપી ચંદ્રિકાવડે મોક્ષનાં અધિકારી પ્રાણીઓરૂપી કુમુદોને વિકસાવે છે; અને બાહ્ય તેમજ આંતર* મિથ્યાત્વને ક્ષણમાત્રમાં દૂર કરે છે. તેનું નામ લેવા માત્રથી મુમુક્ષુ જીવોનું અનાદિ સંસારનું દુઃખ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેની ઉપાસના કરવા આવેલા શતકોટી સુરો નરો વગેરે તેના પ્રભાવથી એક યોજન જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે. દેવો, મનુષ્યો, પશુપંખીઓ તેમ જ બીજાં પણ પ્રાણીઓ તેના ધર્મોપદેશને પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. ચંદ્રના ઉદયથી જેમ પૃથ્વીની ગરમી ચારેબાજુથી શાંત થઈ જાય, તેમ તેની આજુબાજુ સો યોજન સુધીમાં ઉગ્ર રોગો પણ શાંત થઈ જાય છે. સૂર્યના સાન્નિધ્યમાં જેમ અંધારું ન સંભવે, તેમ તે જ્યાં વિહરતો હોય છે ત્યાં મહામારી, દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, કલહ અને વેર સંભવતાં નથી. તેના શરીરની આસપાસ સૂર્યમંડળ જેવું તેજોમંડળ અધી દિશાઓને પ્રકાશનું પ્રગટ થાય છે. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકે છે, ત્યાં ત્યાં ભક્તિમાન દેવો ખિલેલાં કમળ સરકાવતા જાય છે; પવન અનુકૂળ વાવા લાગે છે; શુકનનાં પક્ષીઓ તેમને જમણે હાથે ઊતરે છે; વૃક્ષો નીચાં નમે છે; અને કાંટાઓ અધોમુખ થઈ જાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ આપે છે, ત્યારે તેની ઉપર લાલાશયુક્ત પહ્લવોવાળો, તેમજ ખિલેલાં પુષ્પોની સુગંધીવાળો તથા ભમરાઓના ગુંજન વડે જાણે સ્તુતિ કરતો હોય

* મૂળમાં 'દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ', અને 'ભાવગત મિથ્યાત્વ' એમ છે. મિથ્યાત્વરૂપી જડકર્મ એ દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ; અને તેનાથી આત્મામાં થતો વિપરીત ભાવ એ ભાવગત મિથ્યાત્વ.

તેવો અશોકવૃક્ષ છાઈ રહે છે. જ્યે ઋતુઓ ... કરેલી મદદને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા આવી હોય તેમ તેની એકસાથે સેવા કરે છે. મોક્ષમાર્ગનું આગમન પોકારતો હોય તેમ દુન્દુભિનાદ તેની આગળ ને આગળ જાંચે અવાજે આકાશમાં ગડગડચા કરે છે. [૧૧/૨૪-૩૬]

પાંચેય ઇંદ્રિયોના વિષયો તેના સાન્નિધ્યમાં વધુ મનોહરતા પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે, મહાપુરુષના સાન્નિધ્યમાં કોણુ ગુણોત્કર્ષ નથી પામતું? તેના નખ અને રોમ વધતા ઇચ્છતાં હોવા છતાં વધતાં નથી; જાણે કે સેંકડો ભવોથી સંચિત થયેલાં કર્મોનો તેણે કરેલો છેદ જોઈને ખીન્યાં ન હોય! દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ દ્વારા તેની નજીકની ધૂળ ખેસાડી દે છે; તેમ જ ખિલેલાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વીને સુગંધી કરી મૂકે છે. દેવરાજે ભક્તિપૂર્વક તેના ઉપર ત્રણ છત્રો ધારણ કરે છે; તે જાણે ગંગાના ત્રણ પ્રવાહોને જ મંજાણાકાર કરી ધારણ કર્યાં ન હોય તેમ શાભે છે! ‘આ એક જ અમારો પ્રભુ છે’, એવું જણાવવા આંગળી જાંચી કરી હોય તે પ્રમાણે ઇંદ્ર જાંચકેલો જાંચો રત્નધ્વજ તેની આગળ શાભે છે. શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવાં સુંદર આમરો તેને ઢોળવામાં આવે છે; તે જાણે તેના મુખારવિંદ તરફ રાજહંસો ધસતા ન હોય, તેવાં દેખાય છે. તે ન્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે તેની આસપાસ ત્રણ જાંચા કિલ્લાઓ વીંટાઈ રહે છે; તે જાણે તેનાં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર મૂર્તિમંત ન થયાં હોય તેવા દેખાય છે. તે ન્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે ચારે દિશાઓનાં પ્રાણીઓને એકી વખતે અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કર્યાં હોય તેમ તેને ચાર શરીર અને ચાર મુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જેના ચરણકમળને સુરાસુર વગેરે નમસ્કાર કરે છે એવો તે ભગવાન, ઉપદેશ આપતી વખતે ઉદયાચળના શિખર ઉપર સૂર્યભગવાન આરૂઢ થાય તેમ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે. તેજના પુંજથી તમામ દિશાઓને ઉજળાતું, તેમજ તેના ત્રિલોકના ચક્રવર્તીપણાને જાહેર કરતું એક ચક્ર તેની આગળ રહે છે. તે

વખતે તેની સભામાં ઓછામાં ઓછા કરોડ જેટલા ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, ન્યોપતિ:પતિ અને વાનવ્યંતર એમ ચારે વર્ગના દેવો* હોય છે.

આ અંધી વિભૂતિઓ તો જે તીર્થ*કર થવાના હોય છે તેવા યોગીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ, જે યોગીઓએ તીર્થ*કર થવાનું કર્મ નથી આંધ્યું હોતું, તેવા યોગીઓ તો યોગ્યભયથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય દરમ્યાન સમગ્ર પૃથ્વીને સદુપદેશ આપતા વિહરે છે. [૧૧/૩૭-૪૮]

આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયા બાદ, ન્યારે આયુષ્ય એક મુહૂર્તથી પણ ઓછું રહે, સારે કેવલિસમુદ્ઘાત યોગીએ તૃતીય શુક્લધ્યાન જલદી આરંભવું જોઈએ. તેમાં એટલો વિશેષ છે કે, પોતાના આયુષ્યકર્મની જેટલી સ્થિતિ હોય, તેટલી જ વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ હોય, તો જ ત્રીજું ધ્યાન આરંભવું. પરંતુ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિથી વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ વિશેષ હોય, તો તેને સરખી કરી મૂકવા માટે તે પ્રથમ 'સમુદ્ઘાત' કરે. સમુદ્ઘાત એટલે પ્રખળતાથી જીવપ્રદેશને શરીરની બહાર કાઢવા તે. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે: પ્રથમ સમયે જીવપ્રદેશને બહાર કાઢીને તેમનો પોતાના શરીર જેટલો પહોળો અને ઉપર તથા નીચે લોકના અંત સુધી લાંબો એવો દંડ બનાવે. પછી બીજી ક્ષણે તે જ દંડને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ફેલાવી લોકના છેડા સુધી જતા કમાડ જેવો કરે. ત્રીજી ક્ષણે તે જ કમાડને (વચ્ચેથી) દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ ફેલાવીને વલોણાનાં પાંખડાં જેવું કરે. એથે સમયે બાકીના ખાલી ભાગને પૂરી, આખા લોકને વ્યાપી લે. આમ ચાર ક્ષણની અંદર આખો લોક પૂરી લઈને બીજાં કર્મોને

* દેવાના એ ચાર વર્ગોના વર્ણન માટે જુઓ, આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૪૦. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આયુષ્યક્રમ જેટલાં જ કરી નાખી, ધ્યાની ઉપર જણાવેલ ઊલટ ક્રમે પાછો પહેલો હતો તેવો થઈ જાય. ^૧ [૧૧/૪૯-૫૨]

ત્યારબાદ, જેનું પરાક્રમ અચિંત્ય છે તેવો એ યોગી સ્થૂલ કાયયોગને આશરે રહી, વાણી અને મનના સ્થૂલ મોક્ષપ્રાપ્તિ વ્યાપારોનો નિરોધ કરે; પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને આશરે રહી, સ્થૂલ કાયવ્યાપારોનો નિરોધ કરે. જ્યાં સુધી સ્થૂલ કાયવ્યાપારોનો નિરોધ ન થાય, ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારોનો પણ નિરોધ ન થઈ શકે. પછી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારને આશરે રહીને, તે વાણી અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો પણ નિરોધ કરે. આટલું કર્યા બાદ તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળું તૃતીય ધ્યાન આરંભી, સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારોનો પણ નિરોધ કરે. ત્યાર બાદ જેમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો પણ સદંતર વિચ્છેદ થયો હોય છે, તેવું ચોથું શુક્લધ્યાન આરંભે. તેને અંતે તેનાં આકાંક્ષાં આયુષ વગેરે ચાર અઘાતી કર્મોર પણ ક્ષય પામે છે. અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને ઌ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરો બોલતાં જેટલો વખત લાગે, તેટલો વખત મેરુપર્વત જેવી નિશ્ચલ દશા (શૈલેશી) પામીને તે એ ચારે કર્મોનો એક સાથે ક્ષય કરે છે. ત્યાર બાદ, સંસારના મૂલભૂત સાધનરૂપ ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીરોનો ત્યાગ કરી, તે સીધી લીટીમાં એક સમયમાં જ લોકની

૧. સરખાવે યોગસૂત્ર (૪-૪) માં જણાવેલ ' નિર્માણચિત્તો ' વાળાં અનેક શરીરો પેદા કરી, એક સાથે કર્મો ભોગવી નાખવાનો સિદ્ધાંત.

૨. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ધાત ન કરતાં હોવાથી અઘાતી ક્રમે } ક્રવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. ૧૩.

૩. ' ઔદારિક ' એટલે બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર. ' તૈજસ ' એટલે આહારાદિને ધયાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થનારું શરીર. અને જીવે બધેલો કર્મસમૂહ તે ' કાર્મણ ' શરીર. વધુ મ્નાટે જુઓ આ માળાનું ' અંતિમ ઉપદેશ, પુસ્તક પા. ૧૮૫. ટિ. ૪. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

ટાંચે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી ઉપર ગતિને સહાયક તત્ત્વ* ન હોવાથી તે આગળ જઈ શકતો નથી; તેમજ કાંઈ (કર્મોરૂપી) ભાર ન હોવાથી તે નીચે પણ જતો નથી. શરીરાદિ વ્યાપાર ન હોવાથી તેમજ ખીગ્નનો ધક્કો પણ ન હોવાથી તે તિરછો પણ જતો નથી. ધુમાડો જેમ હલકો હોવાથી ઊંચે જાય છે, તુંબડા ઉપરના માટીના લેપ ઊખડી જવાથી. જેમ તે પ્રાણીની સપાટીએ ઉપર તરી આવે છે, તથા કોશમાં રહેલું એરંડખીજ કોશ તૂટતાં જ ઊડીને બહાર નીકળે છે, તેમ કર્મબંધન વિનાનો અનેલો જીવ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર — ઊંચે ગતિ કરે છે. [૧૧/૫૩-૬૦]

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુક્ત અનેલો તે મુક્ત જીવ આદિવાળું પણ અનંત, અનુપમ, આધા વિનાનું અને સ્વાભાવિક એવું પરમ સુખ પામે છે. [૧૧/૬૧]

* તે તત્ત્વને જૈન પરિભાષામાં 'ધર્મ' તત્ત્વ કહે છે. તે ગતિમાં સીધી મદદ નથી કરતું; પરંતુ તે ન હોય તો ગતિ સંભવી ન શકે. જેમ પાણી માછલીને આશવામાં મદદ નથી કરતું; પરંતુ પાણી ન હોય તો માછલી ચાલી ન શકે તેમ. તે જ પ્રમાણે સ્થિતિમાં સહાયક તત્ત્વને 'અધર્મ' તત્ત્વ કહે છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૬૨, ટિ. ૩. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

સ્વાનુભવકથન

શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તેમજ ગુરુને મુખેથી જાણેલી બાબતો અત્યાર સુધી વર્ણવી. હવે જે કાંઈ અનુભવસિદ્ધ છે, તે વર્ણવવામાં આવે છે. [૧૨/૧]

યોગાભ્યાસના ક્રમમાં ચાર પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે : વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, ત્રિલષ્ટ અને સુલીન.* તેમાં શરૂઆતના ચાર પ્રકારનાં અભ્યાસીને પ્રથમ બે પ્રકારનાં ચિત્ત સંભવે છે : ચિત્ત 'વિક્ષિપ્ત' એટલે કે અહીંથી તહીં ભટકતું; તેમજ 'યાતાયાત' એટલે કે ક્યારેક અંદર સ્થિર થતું અને ક્યારેક બહાર દોડતું. તે બીજું ચિત્ત આત્મામાં કાંઈક અંશે સ્થિર થતું હોવાથી તેમાં અમુક આનંદ પણ વિદ્યમાન હોય છે. વિકલ્પપૂર્વક બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ તો તે બંને ચિત્તોમાં હોય છે. જ્યારે ચિત્ત તેનાથી પણ વધુ સ્થિર અને પરિણામે વધુ આનંદયુક્ત બને, ત્યારે તે ચિત્ત 'ત્રિલષ્ટ' કહેવાય છે. અને અતિ નિશ્ચલ હોવાને લીધે પરમાનંદયુક્ત બનેલું ચિત્ત 'સુલીન' કહેવાય છે. તે બંને ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ નથી હોતું; તેમનો વિષય ચિત્તગત ધ્યેય જ હોય છે. [૧૨/૪]

એમ ક્રમપૂર્વક અભ્યાસની પ્રખળતા વધતાં વધતાં અંતે નિરાલંબ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સમરસભાવ પામેલો ધ્યાતા પરમાનંદ અનુભવે છે. [૧૨/૫]

* યોગસૂત્રની પરંપરામાં (૧-૨) મૂઢ, ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એમ ચિત્તના પાંચ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. પરંતુ, અહીં યોગાભ્યાસના ક્રમમાં સંભવતાં ચિત્ત જ ગણાવ્યાં હોવાથી, ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તો ગણતરીમાં નથી લીધાં.

તેવી તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા સારું યોગી આહ્યાત્મભાવ દૂર કરી, પરમાત્મચિંતન એકાગ્ર થયેલા અંતરાત્મા વડે પરમાત્માનું સતત ચિંતન કરે. [૧૨/૬]

આત્મચુદ્ધિથી સ્વીકારેલા કાયાદિ આહ્ય પદાર્થો એ બહિરાત્મા છે. અને કાયાદિનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે અંતરાત્મા છે. તે ચિદ્રૂપ, આનંદમય, સમગ્ર ઉપાધિરહિત, શુદ્ધ, અતીન્દ્રિય તથા અનંતગુણવાળો છે; તેને જ્ઞાનીઓ પરમાત્મા કહીને વર્ણવે છે. આત્માને શરીરથી પૃથક્ જાણવો અને આત્માથી શરીરને પૃથક્ જાણવું. એ બંનેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે, તે યોગી આત્મનિશ્ચયમાં સ્ખલન પામતો નથી. જેનું આંતર તેજ ઢંકાઈ ગયેલું છે, એવો મૂઢ પુરુષ જ આત્મા કરતાં અન્ય વસ્તુ વડે સંતુષ્ટ થાય છે; પરંતુ જેનો આહ્ય ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો જ્ઞાની આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. માણસો જે આત્મજ્ઞાન માત્રની જ આકાંક્ષા રાખે, તે પરમાત્મરૂપતારૂપી અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરવું બહુ સહેલું છે. જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોહું સુવર્ણપાણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પરમાત્માના ધ્યાનથી આત્મા પરમાત્માપણું પામે છે. [૧૨/૫-૧૨]

જેમ ઊંઘીને ઊઠેલાને પહેલાં જાણેલી બધી વસ્તુઓ કોઈએ કહ્યા વિના આપોઆપ યાદ આવી જાય છે, તેમ ગુરુની કેટલાકને પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી કોઈના ઉપદેશ વ્યાવશ્યકતા વિના પોતાની મેળે જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ, જેને એવો પૂર્વજન્મનો અભ્યાસ નથી, તે પ્રશાંતભાવે, શુદ્ધ ચિત્તે સહગુરુના ચરણ સેવે, તે તેને પણ ગુરુકૃપાથી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પહેલા દાખલામાં મેળે જાણેલા તત્ત્વજ્ઞાનની આગતમાં ગુરુ ખાતરી કરાવનાર તીવડે છે; બીજા દાખલામાં તે ગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાડનાર જ હોય છે. માટે ગુરુની જ સોખત હંમેશ કરવી. સૂર્ય જેમ ગાઠ અંધારામાં પડેલી વસ્તુનો પ્રકાશક બને છે, તેમ ગુરુ પણ અજ્ઞાનાંધકારમાં પડેલા તત્ત્વનો પ્રકાશક બને છે. માટે

યોગીપુરુષ પ્રાણાયામ વગેરે શરીરકલેશ કરવો છોડી દૂર્ઘ, ગુરુનો ઉપદેશ મેળવી, આત્માનું રટણ કરવામાં જ પ્રીતિ કરે. [૧૨/૧૩-૭]

તેવો સાધક મન વાણી અને કાયાનો ક્ષોભ પ્રયત્નપૂર્વક તજીને શાંત રહે; તથા રસથી છલોછલ ભરેલું પાત્ર હોય ઉદાસીનતા તેમ આત્માને હંમેશાં નિશ્ચલ રીતે ધારણ કરે. અધી વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરીને તે કશાનું ચિંતન ન કરે; કારણ કે, સંકલ્પોથી આકુલ અનેલું ચિત્ત સ્થિર થઈ શકતું નથી. જ્યાં સુધી પ્રયત્નની ઊણપ છે, તેમજ જરા પણ સંકલ્પવિકલ્પ છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય જ થઈ શકતો નથી; તો તત્ત્વદર્શનની તો વાત જ શી? જે તત્ત્વને સાક્ષાત્ ગુરુ પોતે પણ 'આ છે' એમ કહી શકતા નથી, તે તત્ત્વ ઉદાસીનતા ધારણ કરનારને પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે. જેનો ઇન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધી મોહ દૂર થઈ ગયો છે, અને તેથી જે રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીન વૃત્તિવાળો અન્યો છે, તેવો યોગી એકાંત એવા અતિ પવિત્ર તથા રમ્ય સ્થળમાં સદા સુખપૂર્વક બેસે, અને શિખાથી ચરણ સુધીના અધા અવયવો શિથિલ કરી દે. પછી સુંદર રૂપ નજરે પડે, કે મનોહર વાણી સાંભળવામાં આવે, સુગંધ કે સ્વાદુ રસો અનુભવમાં આવે, મૃદુ પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય તેમ જ ચિત્તની વૃત્તિ ચલાયમાન થાય, તો પણ તેને વાર્યા વિના, અંદર અને બહાર ચિંતા અને ઝેષ્ટા વિનાનો અની આત્મામાં તન્મય બને. એ રીતે અન્ય સકલ પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીન અનેલો અને તન્મયભાવ પામેલો યોગી અત્યંત ઉન્મત્તીભાવ પામે છે. [૧૨/૧૮-૨૫]

ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરેલા યોગીએ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રહણ કરે, તેમાં તેમને રોકવી નહિ; તેમ જ તેમને તે તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરવી નહિ. ચિત્ત પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યાં લ્યાંથી તેને વારવું નહિ; કારણ કે જેમ તેને વારવા જાઓ તેમ તે પ્રબળ થાય છે; પરંતુ તેને વારો નહિ તો તે શાંત થઈ જાય છે. મત્તહાથીને યત્નપૂર્વક રોકવા જાઓ, તો તે વધારે જોર કરે છે; પરંતુ તેને રોકો

નહિ, તો તે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ જાય છે. તેવું જ મનનું પણ છે. વળી, અમુક જ રીતે કે અમુક જ સ્થળે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખવો. પરંતુ, જ્યાં, જોવી રીતે, જોના વડે ચંચળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યાં, ત્યારે, ત્યાંથી તેને જરા પણ ચલિત કરવું નહિ.^૧ આ યુક્તિ વડે અભ્યાસ કરનારનું અતિ ચંચળ ચિત્ત પણ આંગળીને ટેરવે રાખેલા દાંડની પેઠે સ્થિર થઈ જાય છે. દષ્ટિ જે કોઈ ધ્યેય સ્થાનમાં લીન થાય, ત્યાં સ્થિરતા પામીને ધીરે ધીરે વિલય પામે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રસરેલી પરંતુ ધીમે ધીમે અંદર વળેલી દષ્ટિ પરમતત્ત્વરૂપી નિર્મળ અરીસામાં આત્મા વડે આત્માને જુએ છે. [૧૨/૨૬-૩૨]

ઉદાસીનતામાં નિમગ્ન, પોતાની ઉપર કશા જોરજુલમ વિનાનો, તેમ જ સતત પરમાનંદની ભાવનાવાળો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ કદી મનને કશામાં યોજતો નથી. આત્મા વડે એ પ્રમાણે ઉપેક્ષા કરાયેલું ચિત્ત પણ ઈદ્રિયો ઉપર અધિષ્ઠિત થતું નથી; અને તેથી ઈદ્રિયો પણ પોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તેલી નથી. ન આત્મા મનને પ્રેરે અને ન મન ઈદ્રિયોને પ્રેરે; એમ ઉભયબ્રહ્મ થયેલું મન પછી સ્વયં વિનાશ પામે છે. [૧૨/૩૩-૫]

એ પ્રમાણે પોતાની વિવિધ કલાઓ સહિત સંપૂર્ણ મન બધી આજુથી નષ્ટ થઈ સર્વતઃ વિલય પામે, ત્યારે પવન આત્મજ્ઞાનની વિનાના સ્થાનમાં દીવાની જેમ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રાપ્તિ અને ફળ પરમ તત્ત્વ ઉદય પામે છે.^૨ આત્મજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અંગ સ્વેદન-મર્દન વિના પણ મૃદુતા પ્રાપ્ત કરે છે; તથા તેલ વિના પણ સ્નિગ્ધતા ધારણ કરે છે.

૧. જુઓ યોગસૂત્ર ૧-૩૬. ત્યાં પણ અભિમતધ્યાનાદ્વા 'પોતાને ઇષ્ટ એવે સ્થળે ધ્યાનથી પણ' એમ કહીને આ જ વસ્તુ સ્વીકારી છે.

૨. સરખાવો ઉપનિષદનું મંતવ્ય પણ : 'યદા પંચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । બુદ્ધિસ્ત્વ ન વિચેષ્ટેત તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ -કઠ૦ ૨, ૬, ૧૦.

મનરૂપી ખીલો દૂર થઈ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં જ શરીર છત્રની પેઠે સ્નહ્યતા છોડીને શિથિલ અને છે. સતત ક્લેશ આપતા અંતઃકરણરૂપી ખીલાને દૂર કરવા માટે અમનસ્કતા વિના ખીણું કાંઈ ઔષધ નથી. કદલી જેમ ફલ આપ્યા બાદ સર્વ પ્રકારે નાશ પામી જાય છે, તેમ મનરૂપી કંદવાળી અને ચપળ ઈંદ્રિયોરૂપી પત્રવાળી અવિદ્યા, અમનસ્કતારૂપી ફળ આવતાં નાશ પામી જાય છે. [૧૨/૩૬-૪૦]

ચિત્ત અતિ ચંચળ છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને વેગવાન હોવાથી દુર્લક્ષ્ય છે; તેને પ્રમાદરહિતપણે, થાક્યા વિના, અમનસ્કતારૂપી શસ્ત્ર વડે ભેદી નાખવું. અમનસ્કતા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે યોગીને પોતાનું શરીર પોતાથી છૂટું પડી ગયું હોય તેવું, બળી ગયું હોય તેવું, ઊડી ગયું હોય તેવું, વિલય પામી ગયું હોય તેવું, અને જાણે હોય જ નહિ તેવું લાગે છે. મદોન્મત્ત ઈંદ્રિયોરૂપી સર્પો વિનાના અમનસ્કતારૂપી નવા સુધાકુંડમાં મગ્ન થયેલો યોગી અનુત્તમ પરામૃતનો આસ્વાદ અનુભવે છે. અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં રેચક, પૂરક કે કુંભકના અભ્યાસક્રમ વિના જ વાયુ વિના પ્રયત્ને સ્વયં વિનાશ પામી જાય છે. લાંબો વખત પ્રયત્ન કર્યા છતાં જે વાયુ કાપ્પૂમાં લાવી શકાતો નથી, તે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં તત્ક્ષણ સ્થિર થઈ જાય છે. અભ્યાસથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં, તેમ જ નિર્મળ તત્ત્વ પ્રકાશિત થતાં, શ્વાસોચ્છ્વાસ રહિત થયેલો યોગી મુક્ત જેવો દેખાય છે. જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જે સ્વસ્થ તેમ જ લીન હોવાથી સુપ્ત જેવો દેખાય છે, તેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ વિનાનો યોગી મુક્ત જીવ કરતાં જરાય ઊંચરતો રહેતો નથી. પૃથ્વીના તળ ઉપર જે લોકો છે, તે હંમેશાં ઊંઘવું અને જાગવું એ બે સ્થિતિઓમાં હોય છે; પરંતુ લયાવસ્થા પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી હોતા કે ઊંઘતા પણ નથી હોતા. ઊંઘમાં શન્યભાવ હોય છે, અને જાગૃતિમાં અધા વિષયોનું ગ્રહણ હોય છે; પરંતુ આનંદમય તત્ત્વ એ બંને અવસ્થાઓથી પર રહેલું છે. [૧૨/૪૧-૪૯]

આમ, કર્મો જો દુઃખનું જ કારણ હોય, અને શુદ્ધાત્મજ્ઞાન જ સુખનો એકમાત્ર હેતુ હોય, તો પછી એ જાણ્યા અંતિમ ઉપદેશ વ્યાદ કર્યો માણસ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મારૂપી સુલભ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અરે મોક્ષ તો મળો કે ન મળો; પરંતુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયે જે પરમાનંદ અનુભવાય છે, તેની આગળ સંસારનાં બધાં સુખો તુચ્છ જેવાં દેખાય છે. એ પરમાનંદ આગળ મધુ પણ મધુર નથી; ચંદ્રનાં કિરણો પણ શીતલ નથી; અને 'અમૃત' તો નામનું જ અમૃત છે. માટે હે મન! સુખપ્રાપ્તિના આ બધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો તજીને, તું પોતે જ શાંતિ ધારણ કર; કારણ કે, તું શાંત થતાં જ તે અવિકળ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. મન જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુ દૂર હોય તેમ છતાં ગ્રહણ કરાય છે; પરંતુ મન નષ્ટ થાય છે એટલે તે વસ્તુ નજીક હોવા છતાં ગ્રહણ કરાતી નથી. આવું જેઓ સમજ્યા છે, તેઓ મનને ઉન્મૂલ કરવા માટે સદ્ગુરુની ઉપાસનાની ઇચ્છા કેમ ન કરે? માટે હે આત્મભગવાન! પરમેશ્વર સુધીના વિવિધ પર પદાર્થોને અનેક ઉપાયો વડે પ્રસન્ન (એટલે કે ખુશ) કરવાની ખટપટ કરવાનું છોડી, તું તારી જાતને જ થોડીક વાર પ્રસન્ન (એટલે કે નિર્મલ — શાંત) કર, એટલે તને આ બધું સ્થૂલ ઐશ્વર્ય તો શું, પરંતુ પરમ-જ્ઞેયોતિરૂપ પ્રકાશનું પ્રચુર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે! [૧૨/૫૦-૪]

શ્રી ચૌલુક્ય કુમારપાલરાજના અત્યંત આગ્રહથી, શ્રીહિમાચાર્યે શાસ્ત્ર, ગુરુમુખ, અને સ્વાનુભવથી આ ગૂઠ યોગોપનિષદ પોતાની ભુક્ષિ અનુસાર જેટલે અંશે જાણી હતી, તેટલે અંશે વાણીમાં ઉતારી છે. તે વિવેકીજનોનાં મનને આનંદ આપનારી થાઓ! [૧૨/૫૫]

ટિપ્પણી

૪૨ ભિક્ષાદોષો

[પા. ૯ માટે]

નીચેના ૧૬ દોષો 'ઉદ્દગમદોષો' એટલે કે ભિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થને લગતા દોષો છે :

૧. આધાકર્મ : એટલે કે સાધુને ખ્યાલમાં રાખી આહાર તૈયાર કરવો તે.

૨. ઉદ્દેશ : પહેલેથી તૈયાર કરેલ આહારને સાધુને ઉદ્દેશી દહીં ગોળ વગેરેથી સ્વાદુ કરવો.

૩. સંમિશ્ર : શુદ્ધ હોવા છતાં આધાકર્મિક વગેરે અંશોથી મિશ્રિત.

૪. મિશ્ર : પહેલેથી જ પોતાને તેમજ સાધુને માટે જ ભેગું રાંધવામાં આવે તે.

૫. સ્થાપના : સાધુએ માગેલા દૂધ વગેરેને જુદું રાખી મૂકવું તે.

૬. પ્રાભૃતિકા : પોતાને ત્યાં વિવાહ વગેરે પ્રસંગો થોડા વખત આદ આવવાના હોય, પરંતુ સાધુઓ હમણાં જ આવી પહોંચ્યા હોય તો તેમને પણ કામ આવે એમ માની, એ પ્રસંગો નજીક આણવા તે; અથવા સાધુઓ મોડા આવવાના હોય તો તે માટે નજીક આવેલા પ્રસંગો દૂર ધકેલવા તે.

૭. પ્રાદુષ્કરણ : અંધારામાં મૂકેલા દ્રવ્યને પ્રકાશ વગેરે કરી કે અહાર લાવી પ્રગટ કરવું તે.

૮. ક્રીત : સાધુને માટે ખરીદેલું.

૯. પ્રામિત્યક : સાધુને અર્થે ઊછીનું આણીને આપેલું.

૧૦. પરિવર્તિત : પોતાનું આપી અદલામાં નવું લાવીને આપેલું.

૧૧. અભ્યાહૃત : ઘર અથવા ગામથી સાધુને માટે આણેલું.

૧૨. ઉદ્ભિન્ન : ઘાડવા વગેરેમાં અંધ કરલું હોય, તેને સાધુને અર્થે દાટો વગેરે ઉખાડીને આપેલું.

૧૩. માલાપહત : ખીજે માળ કે શાકેથી કે ભોંયરામાંથી કાઠીને આપેલું.

૧૪. આચ્છેષ્ઠ : ખીજાનું ઝૂંટવીને આપેલું.

૧૫. અનિસ્ટુ : ઘણાનું સહિયારું હોય તેને તેઓમાંનો એક જ અધાની રજા વિના આપે તે.

૧૬. અધ્યવપૂરક : પોતાને માટે રાંધવા માંડ્યું હોય, તેમાં સાધુને આપ્યો જાણી નવું ઉમેરવું તે.

નીચેના સોળ દોષો ભિક્ષા લેનાર સાધુને લગતા હોઈ, 'ઉત્પાદનદોષો' કહેવાય છે.

૧. ધાત્રીપિંડ : ગૃહસ્થનાં છોકરાં રમાડી કરીને મેળવેલો પિંડ.

૨. દૂતીપિંડ : દૂતકર્મ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૩. નિમિત્તપિંડ : ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં થનાર લાભહાનિ કહી બતાવીને મેળવેલો પિંડ.

૪. આજીવપિંડ : પોતે દાન આપનારનાં જાતિ, કુલ ધંધા વગેરેમાં સરખો છે એમ કહી મેળવેલો પિંડ.

૫. વનીપકપિંડ : જે જેનો ભક્ત હોય, તેની આગળ પોતે પણ તેનો ભક્ત છે, એમ કહીને મેળવેલો પિંડ.

૬. ચિકિત્સાપિંડ : વૈદ્ય કરીને મેળવેલો પિંડ.

૭. ક્રોધપિંડ : પોતાની વિદ્યા તથા તપ વગેરેનો પ્રભાવ બતાવી મેળવેલો પિંડ.

૮. માનપિંડ : પોતે બકેલી હોડ વગેરેનું અભિમાન ગૃહસ્થમાં ઉપજાવી મેળવેલો પિંડ.

૯. માયાપિંડ : વિવિધ ભાષા વેષ વગેરેનું પરિવર્તન કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૦. લોભપિંડ : અર્તિ લોભપૂર્વક ભિક્ષા માટે રખડીને મેળવેલો પિંડ.

૧૧. સંસ્તવપિંડ : પોતાનું આગલું પાછલું ઓળખાણુ બતાવીને મેળવેલો પિંડ.

૧૨. વિઘ્નાપિંડ : કોઈ દેવતાની વિઘ્નાનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૩. મંત્રપિંડ : મંત્રનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૪. ચૂર્ણપિંડ : આંખોમાં આંજી અંતર્ધાન થઈ શકાય તેવાં ધૃ ચૂર્ણોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૫. યોગપિંડ : પગે ઓપડવા વગેરેથી સૌભાગ્ય, દૌભાગ્ય ઉપજવી શકે તેવા યોગોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૬. મૂલકર્મપિંડ : ગર્ભસ્તંભ, ગર્ભાધાન, પ્રસવ, રક્ષાઅંધન વગેરે કરીને મેળવેલો પિંડ.

નીચેના ૧૦ 'ઐપણુદોષો' છે, તે ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુ બંનેને લગતા છે :

૧. શંકિત : આધાકર્મિક આદિ દોષોની શંકાવાળું અન્નાદિ.

૨. અક્ષિત : પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ આદિ સચિત્ત તથા મધ વગેરે અચિત્ત પણુ ગર્હિત પદાર્થોથી લિમ.

૩. નિક્ષિપ્ત : અચિત્ત હોવા છતાં સચિત્ત પદાર્થ ઉપર મૂકેલું.

૪. પિહિત : સચિત્ત પદાર્થથી ઢંકાયેલું.

૫. સંહત : આપવાના વાસણમાંનું અયોગ્ય અન્નાદિ સચિત્ત પૃથ્વી આદિ ઉપર નાખી, તે વાસણ વડે આપેલું.

૬. દાયક : બાલ, વૃદ્ધ, બીમાર, ઉન્મત્ત, વગેરે અયોગ્ય દાતાની પાસેથી લીધેલું.

૭. ઉન્મિશ્ર : સચિત્ત પદાર્થથી મિશ્ર.

૮. અપરિણ્વત : બરાબર અચિત્ત ન થયેલું.

૯. લિપ્ત : વસા વગેરેથી ખરડાયેલા હાથ યા પાત્રથી આપેલું.

૧૦. છર્દિત : ઘી વગેરે ઢોળાતું હોય એ રીતે આપેલું.

સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા

[પાના ૧૬ માટે]

વસંતપુર ગામમાં મા-આપના પત્તા વિનાનો અગ્નિ નામનો કોઈ અનાથ છોકરો હતો. એક વખતે કોઈ સંઘ સાથે બીજે ગામ જવા નીકળતાં, જંગલમાં ભૂલો પડવાથી જમ નામના તાપસે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે રાખી લીધો. પછી તે તપસ્વી થઈ જમદગ્નિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેના સાંભળવામાં એક વાર આવ્યું કે, 'પુત્ર વિનાના માણસની ગતિ થતી નથી.' તેથી તે નેમિકકોણક ગામમાં જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયો અને તેની પાસે તેની કન્યાની માગણી કરી. રાજાએ તેને પોતાની રેણુકા નામની કન્યા પરણાવી. તે કન્યા યૌવનમાં આવતાં જમદગ્નિએ તેને કહ્યું કે, હું એક ચરુ તારે માટે તૈયાર કરું છું, તે તું ખાઈશ તો તને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો પુત્ર થશે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હસ્તિનાપુરના અનંતવીર્ય નામના રાજાને મારી અહીં પરણાવી છે, તેને માટે પણ તમે ચરુ તૈયાર કરો. જમદગ્નિએ તેને માટે ઉત્તમ ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો ચરુ તૈયાર કર્યો. પરંતુ, રેણુકાએ માન્યું કે, મારી પેઠે મારો પુત્ર પણ જંગલના જનવર જેવો થાય તે ઠીક નહિ; તેથી તેણે પોતાની અહીંને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ ખાધો, અને પોતાને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ અહીંને મોકલાવ્યો. રેણુકાને રામ નામે પુત્ર થયો અને અને તેની અહીંને કૃતવીર્ય થયો. રામે કોઈ વિદ્યાધરને વાગ્યું હતું ત્યારે મદદ કરી હતી તેના અહીંમાં તેણે તેને પરશુવિદ્યા શીખવી હતી. ત્યારથી તે પરશુરામ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એક વખત રેણુકા પોતાની અહીંને મળવા હસ્તિનાપુર ગઈ. ત્યાં તેનો અનેવી અનંત-વીર્ય તેના પ્રેમમાં પડી ગયો. તેના સંબંધથી રેણુકા ફરી ગર્ભવતી

થઈ; તથા તેને ખીજે પુત્ર થયો. જન્મદશિ તેમ છતાં તેને પોતાને આશ્રમે પાછી લાવ્યા; પરંતુ પરશુરામે ક્રોધથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. આ વાત રેણુકાની બહેને સાંભળતાં, તેણે પોતાના પતિ અનંતવીર્યને તેનો બદલો લેવાનું કહ્યું. તેથી તેણે આવી આશ્રમમાં ઉપદ્રવ મચાવવા માંડ્યો, પરંતુ અંતે તે પરશુરામને હાથે માર્યો ગયો. તેના પુત્ર કૃતવીર્યને તેની માએ તેના પિતાના મરણનું કારણ જણાવ્યું, આથી ગુસ્સે ભરાઈ તેણે જન્મદશિને મારી નાખ્યો. તેથી ગુસ્સે થઈ પરશુરામે કૃતવીર્યને મારી નાખ્યો. કૃતવીર્યની રાણી તે વખતે ગર્ભિણી હતી. તે ત્યાંથી નાઠી અને તાપસોના આશ્રમમાં તેણે સુભૂમ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. પરશુરામ ક્ષત્રિયો ઉપર ખૂબ ચિડાયેલો હતો, તેથી તેણે સાત વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખી; પરંતુ તાપસોને આશ્રમે સુભૂમ છૂપી રીતે મોટો થવા લાગ્યો. મોટો થતાં તેણે પરશુરામને મારી પિતાનું વેર લીધું, અને બદલામાં ૨૧ વાર પૃથ્વી બ્રાહ્મણ વિનાની કરી.

બ્રહ્મદત્તની કથા

[પાન ૧૬ માટે]

ચાર ગોવાળિયાઓએ એક વાર જંગલમાં 'માર્ગ' ભૂલેલા કોઈ મુનિની ખાતપાન વગેરેથી સેવા કરી હતી. તેના બદલામાં મુનિએ તેમને ધર્મોપદેશ આપી દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ તેમાંના બે અંતે સાધુજીવનથી કંટાળ્યા. તેથી તેઓ મર્યા બાદ સ્વર્ગે જઈ, ત્યાંથી ચ્યુત થઈ દશપુર નગરમાં દાસીને પેટે જન્મ્યા. તે જન્મમાં સાપ કરડવાથી મરણ પામીને તે બંને કાલિંજર પર્વતમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાં પણ પાર્શ્વથી હણાઈ તેઓ વારાણસીમાં ભૂતદત્ત નામના ચંડાલપતિને ત્યાં ચિત્ર અને સંભૂત નામના બે પુત્રો તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંના રાગ્નનો પ્રધાન રાગ્નના ગુનામાં આવતાં તેણે તેને ભૂતદત્તને મારી નાખવા સોપી દીધો. પરંતુ ભૂતદત્તે તેને પોતાના પુત્રોને વિદ્યા શીખવવાની શરતે ધરમાં છુપાવી રાખ્યા. તેની પાસે પેલા બે ભાઈઓ સંગીત શીખ્યા. પરંતુ તેઓ ચંડાળ હોવાથી સંગીતની મિઝલસમાં વારંવાર લોકોને હાથે તિરસ્કાર પામતા; આથી કંટાળી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ કોઈ મુનિએ તેમને પોતાનાં પૂર્વકર્મોને તપથી ધોવાની સલાહ આપીને દીક્ષા આપી. પછી તે બંને ઉચ્ચ તપસ્વી બન્યા. એક વખત સનત્કુમાર ચક્રવર્તી સંભૂતને દર્શને આવેલો, તે વખતે તે રાગ્નની રાણી સુનંદાના વાળની લટોનો પગને સ્પર્શ થતાં સંભૂત મોહિત થઈ ગયો અને બંને જન્મે પોતે તેવા સ્ત્રીરત્નનો પતિ ચક્રવર્તી રાગ્ન થાય એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો. બંને જન્મે તે કાંપિલ્ય નગરમાં બ્રહ્મરાગ્નની રાણીને પેટે પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. તેનું નામ બ્રહ્મદત્ત પાડવામાં આવ્યું. તેનો ભાઈ ચિત્ર પુરિમતાલમાં નગરશેઠને ત્યાં જન્મ્યો અને સાધુ થયો. તેના અને બ્રહ્મદત્તના મેળાપનું

વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આવે છે. (જુઓ આ માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૬૯ ઇ. આરૂતિ ત્રીજી.) અહ્મદત્તનો પિતા તેના અયપણમાં જ મરણ પામતાં, અહ્મદત્તના પિતાનો મિત્ર દીર્ઘરાજ તેની સંભાળ રાખવા લાગ્યો; પણ પછી અહ્મદત્તની માતા સાથે મોહમાં પડી મતે રાગ થઈ બેઠો. અહ્મદત્તને મારી નાખવા તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેના પિતાના વક્ષાદાર પ્રધાનની મદદથી તે નાસી છૂટ્યો અને પછી બળ ભેગું થતાં દીર્ઘને મારીને ચક્રવર્તી રાગ થયો.

એક દિવસ તેના શરૂઆતના દુઃખના દિવસોનો પરિચિત ઠાઈ બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, તું પોતે રોજ જે ભોજન કરે છે, તે જ પ્રકારનું ભોજન મને પણ રોજ આપ. અહ્મદત્તે તેને સમજાવીને કહ્યું કે, મારું અન્ન બહુ ઉન્માદક હોય છે; એટલે તારા જેવા માટે તે હિતકર નથી. પરંતુ તેણે ન માન્યું. એટલે આખરે રાગએ તેનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું. પરંતુ ચક્રવર્તીનું અન્ન તે બ્રાહ્મણકુટુંબના પેટમાં જતાં જ, રાત્રે તે કુટુંબને તીવ્ર કામોન્માદ થયો અને આખું કુટુંબ મા-બહેન-દીકરી-પિતા-પુત્ર ઇત્યાદિનો ભેદભાવ ભૂલી કામક્રીડા કરવા લાગ્યું. ખીજે દિવસે ઉન્માદ શમતાં તે આખું કુટુંબ શરમનું મારું મૃતપ્રાય થઈ ગયું. પેલો બ્રાહ્મણ શરમાઈ જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે એક ભરવાડને કાંકરી વડે ઝાડનાં પાન તાકતાં જોયો. પછી તે ભરવાડ દ્વારા તે બ્રાહ્મણે ગામમાં સવારીએ નીકળેલા અહ્મદત્તની આંખો કાંકરીઓ મરાવીને ફેડાવી નાંખી. તે ભરવાડને રાગના માણસોએ પકડતાં તેણે પોતાને પ્રેરનાર બ્રાહ્મણનું નામ ઈઈ દીધું એ સાંભળી રાગને આખી બ્રાહ્મણ્યતિ ઉપર અત્યંત રોષ આવ્યો અને તેના આવેશમાં તેણે એક થાળ ભરીને બ્રાહ્મણોની આંખો પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ આપ્યો. તેવા થાળનો સ્પર્શ તે રોજ કરતો ત્યારે જ તેને શાંતિ થતી. આ પ્રમાણે છેવટના દિવસોમાં દુધ્યાન થવાથી તેની દુર્ગતિ થઈ.

વસુરાજની કથા

[પાન ૨૧ માટે]

વસુરાજની વાર્તા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ક્ષીરકંઠ મુનિને ત્યાં તેમનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને નારદ એ ત્રણ ભણતા હતા. ભણી રહ્યા બાદ ત્રણે છૂટા પડી ગયા. પર્વત પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની જગાએ આચાર્ય થયો. એક વખત નારદ તેને ત્યાં આવ્યા. તે વખતે શિષ્યોને ભણાવતાં પર્વતે, ‘યજ્ઞમાં અજનો હોમ કરવો જોઈએ,’ એ વાક્યમાં ‘અજનો’ અર્થ બકરો કર્યો. નારદે કહ્યું કે, ગુરુએ તો તેનો અર્થ ‘ત્રણ વર્ષ’ બાદ ખીજશક્તિ નાશ પામવાથી ન ઊગે તેવું ધાન્ય’ કર્યો છે. પરંતુ પર્વતે તે કપૂલ ન કર્યું. બંનેમાં વિવાદ વધતાં એમ નક્કી થયું કે, આપણે વસુરાજને પૂછવું અને જે હારે તેની જીભ કાપી નાખવી. ગુરુપત્ની આ બધું સાંભળતાં હતાં. તેમને ખાતરી હતી કે, ‘અજ’નો અર્થ ઉપર જણાવેલું ‘ધાન્ય’ જ કરવો જોઈએ. તેથી તે વસુરાજ પાસે ગયાં અને બંને જણ આવે ત્યારે જૂઠું બોલી પર્વતનો અર્થ ખરો છે એમ કહેવાતું તેના ઉપર દયાળુ કર્યું. ન છૂટકે રાજ કપૂલ થયો, પણ તેથી તેની દુર્ગતિ થઈ.

મંડિક અને રૌહિણ્યની કથા

[પાન ૨૩ માટે]

મંડિકની વાર્તા આ પ્રમાણે છે : મૂલદેવ રાજના રાજ્યમાં રોજ ચોરી થતી છતાં ચોર પકડાતો નહિ. આથી એક દિવસ મૂલદેવ જાતે જ વેશપલટો કરી નગરમાં રાત્રે ફરવા નીકળ્યો. ચારે બાજુ રખડીને ઢાકી જવાથી અંતે તે કોઈ મંદિરના ખંડેરમાં સૂઈ ગયો. મોડી રાતે ત્યાં થઈને જતાં મંડિક ચોરની હાત વાગતાં તે જાગી ઊઠ્યો. પેલાએ પૂછ્યું 'તું કોણ છે?' રાજ્યે કહ્યું, 'ભિખારી.' ચોરે તેને કહ્યું કે, 'ચાલ મારી સાથે, તને આજ શ્રીમંત બનાવી દઉં.' પછી તેને સાથે લઈ તેણે ગામમાં ખાતર પાડ્યું અને અંધો ભાર મૂળદેવને માથે મૂકી તે તેને ગામ બહાર પોતાની ઢૂંપી ગુફામાં લઈ ગયો. ત્યાં માલ ઊતરાવી, તેણે પોતાની અહનેને રાજના પગ ફૂવા પાસે લઈ જઈ ધોવાનું કહ્યું. રોજના નિયમ પ્રમાણે પગ ધોતી વખતે તેને ફૂવામાં ગળડાવી પાડવાને અદલે તેની અહને રાજનું રૂપ જોઈ મોહિત થઈ ગઈ અને તેને ઢૂંપી રીતે ભગાડી દીધો. ખીજે દિવસે રાજ્યે તે ચોરને નગરમાં આવેલો જોઈ પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને શંકા ન આવે તે રીતે તેની અહને સાથે પરણવાની માગણી કરી. પેલાએ તે કબૂલ કર્યું અને રાજ્યે તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો. પછી તે જાણે નહીં તેમ ધીમે ધીમે તેનું અધુ ધન મંગાવી લીધા બાદ અંતે રાજ્યે તેનો વધ કર્યો.

રૌહિણ્યની વાત આ પ્રમાણે છે : તેનો આપ અઠંગ ચોર હતો. તેણે મરતી વખતે છોકરાને પોતાની વિદ્યાનો વારસો આપતી વખતે મહાવીર ઉપદેશ આપતા હોય ત્યાં કદી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી. રૌહિણ્ય ચોરવિદ્યામાં તેના આપ કરતાં પણ કુશળ નીકળ્યો. એક દિવસ પોતાના જવાના રસ્તામાં તેણે મહાવીરને ઉપદેશ આપતા જોયા.

તેમનો ઉપદેશ કાનમાં ન પેસી જ્ય તે માટે તેણે કાનમાં આંગળીઓ ખોસી દીધી. પરંતુ પગમાં કાંટો વાગવાથી, તે કાઢવા હાથ કાન ઉપરથી ઉઠાવતાં તેને આટલા શબ્દો સંભળાઈ ગયા, કે, 'દેવોના પગ જમીનને ન અડકે, તેમની આંખો ન મીંચાય, તેમની માળાઓ ન કરમાય, તેમને પરસેવો ન થાય, અને તેમને દિલે મેલ ન હોય !' ગામમાંથી રોજ ચોર ચોરી કરી નાસી છૂટતો હોવાથી રાજના પુત્ર અભયકુમારે એક વખત જાતે આપ્પા ગામને છૂપી રીતે ઘેરો ઘાલ્યો, અને અંદર ચોરની પાછળ દોડાદોડ મચાવી. રૌહિણેય જહાર નીકળવા જતાં જ લશકરના હાથમાં સપડાયો. પરંતુ તેની પાસે ચોરીનો કાંઈ મુદ્દો ન હોવાથી તેને કાંઈ શિક્ષા કરી શકાય તેમ નહોતું. તેથી અભયકુમારે તેને મોંઝે તેના પાપની કબૂલાત કરાવવા નીચેની યુક્તિ રચી : તે ચોરને તેણે ખૂબ રંગરાગમાં ચડાવી, દારૂ પાઈ, તેનું ભાન ભુલાવી દીધું. ત્યારબાદ તેણે તેની આસપાસ સ્વર્ગનો દેખાવ રચી દીધો. ચોરે ધેનમાં એમ માન્યું કે પોતે સ્વર્ગમાં છે. ત્યાં તેને દેવદૂતો અપ્સરાઓ પાસે લઈ જવા આવ્યા. તે ઉત્સાહમાં આવી તેમની પાસે જવા લાગ્યો; તેટલામાં એક દેવદૂતે આવી તેને રોક્યો અને કહ્યું કે, અહીંથી આગળ જતા પહેલાં જીવને, પોતાનાં બધાં સારાં માહાં કર્મ કહી બતાવવાં પડે છે. પેલો ચોર અપ્સરાઓના મોહમાં પોતાનું બધું કહેવા તૈયાર થયો; એટલામાં તેને મહાવીરનો પેલો ઉપદેશ યાદ આવ્યો કે, દેવોના પગ જમીનને ન અડકે ઇ. એટલે તે એકદમ થંભી ગયો અને તે દેવદૂતોના પગ વગેરે જોવા લાગ્યો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, આ સ્વર્ગ અને દેવદૂતો વગેરે બધું બનાવટી છે. એટલે તેણે પોતાનાં સત્કર્મ જ વખાણી બતાવ્યાં. અંતે થાકીને અભયકુમારે તેને છોડી દીધો. છૂટ્યા પછી તે ચોરને વિચાર આવ્યો કે, કાંટો કાઢતા સુધીમાં જ જેમનાં વચનો સંભળાઈ જવાથી હું રાજની શિક્ષામાંથી બચી ગયો, તેમનું સાચેસાચ શરણ લેવાથી મારું કેવું બનું થશે? પછી તેણે મહાવીર પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, અને આજીવન ધર્મરત રહી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું.

રામાયણની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

લંકાના રાજા રાવણના ગણામાં વડીલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય નવરત્નોની એક માળા હતી. તેમાં તેનું મુખ્ય પ્રતિબિંબિત થવાથી તેને દશ મુખ હોય તેમ દેખાતું હતું. તેણે અનેક વિદ્યાઓ સાધેલી હતી, અને તેમના પ્રતાપે તે દુર્ધર્ષ તથા મહા બળવાન બનેલો હતો. તેના પુત્ર મેઘનાદે પણ ઈંદ્ર નામના વિદ્યાધરોના રાજાને રણમાં હરાવી કેદ પકડ્યો હતો. રાવણે પાતાલલંકા છૂટીને તેનું રાજ્ય ખરને સોંપ્યું હતું તથા તેને પોતાની બહેન પરણાવી હતી. મરુત નામના રાજાને યજ્ઞ કરતો જોઈ, તેણે તેને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી યજ્ઞ અંધ કરાવ્યો હતો.

અયોધ્યાના રાજા દશરથને કૌશલ્યાદિ રાણીઓથી રામાદિ પુત્રો થયા હતા. એક વખત રોષે ભરાયેલી સુમિત્રાને મનાવવા જતાં તે રાજાએ પોતાના અંતઃપુરના વૃદ્ધ કંચુકીને જોયો. તેને જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી તેમણે રામને રાજગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પહેલાં કોઈ વખત કૈકેયીને બે વરદાન આપેલાં તે અનુસાર કૈકેયીએ રામનો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક માગ્યાં. પરિણામે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે રામ દંડકવનમાં પંચવટી આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં કોઈ વાર બે મુનિ આવી ચડ્યા. તેમને કારણે દેવોએ કરેલી પુષ્પવૃષ્ટિથી ખેંચાઈ જટાયુ નામનો ગીધ ત્યાં આવ્યો; તથા મુનિઓનો ઉપદેશ સાંભળતાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થવાથી રામની પાસે રહ્યો. એક વખત લક્ષ્મણ જંગલમાં ફળાદિ માટે બહાર ગયા

હતા; ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય તલવાર જોઈ. તેની ધારની પરીક્ષા કરવા તેમણે વાંસના એક ઝુંડ ઉપર તેને ચલાવી. તેથી તે જળાની સાથે અંદર બેઠેલા એક માણસનું માથું પણ કપાઈ ગયું. લક્ષ્મણે આવી રામને તે અધી વાત કહેતાં રામે કહ્યું કે, આ તો સૂર્યહાસ નામની દિવ્ય તરવાર છે; પેલો પુરુષ તેની સાધના કરતો હશે. એટલામાં રાવણની અહેન અને ખરની પત્ની ચંદ્રણખા પોતાના પુત્રને મારનારની શોધમાં ત્યાં આવી; પરંતુ રામનું રૂપ જોતાં પુત્રશોક જૂલી રામ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. રામે તેને કહ્યું કે, મારી પાસે તો મારી પત્ની છે; માટે તું પત્ની વિનાના લક્ષ્મણ પાસે જ. તે તદનુસાર લક્ષ્મણ પાસે ગઈ; પરંતુ લક્ષ્મણે તેને કહ્યું કે, એક વાર તું મારા વડીલ-મોટાભાઈને મનથી અર્પિત થઈ ચૂકી છે, એટલે હવે તો તું મારી મા સમાન થઈ. આમ નિરાશ થયેલી, તથા પુત્રશોકથી વ્યાકુળ બનેલી ચંદ્રણખાએ જઈને ખર વગેરેને પુત્રવધની વાત કરી, અને તેનો બદલો લેવા તેમને ઉશ્કેર્યાં. લક્ષ્મણ તેમની સાથે લડવા લાગ્યા; તેટલામાં ચંદ્રણખાએ લંકા જઈને રાવણને પણ રામની સુંદર પત્ની સીતાને હરી લાવવા ઉશ્કેર્યાં. રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં ત્યાં આવ્યો. રામને સીતા પાસેથી દૂર ખસેડવા તેણે માયાથી, લક્ષ્મણ રણક્ષેત્રમાં મદદ માટે બોલાવતા હોય તેવો અવાજ કર્યો. રામ જતાં રાવણ સીતાને લઈ, જટાયુને ધાયલ કરીને નાઠો. રામ અને લક્ષ્મણ પાછા આવતાં જટાયુ પાસે અધો વૃત્તાંત જાણી, સીતાની શોધમાં નીકળ્યા.

કિષ્કિંધા નગરનો રાજ સુગ્રીવ એક વખત ગામ બહાર ફીડ કરવા ગયો હતો. તે વખતે આકાશમાં ફરતા સાહસર્ગીત નામના વિદ્યાધરે તેના અંતઃપુરમાં તેની પત્ની તારાને જોઈ. તેથી મોહિત થઈને તે સુગ્રીવનું રૂપ લઈને ત્યાં આવ્યો. પરંતુ તે અંતઃપુરમાં પહોંચે ત્યાર પહેલાં સાચો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો અને તે બંને વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. સાચો સુગ્રીવ થાકીને નગર બહાર કોઈ બળિયાની મદદની શોધમાં આવ્યો ગયો. (તેનો મોટો ભાઈ બળવાન વાલી તો તે અગાઉ રાજ્ય

તજી, મોક્ષ પામ્યો હતો.)એ અરસામાં સુગ્રીવે સાંભળ્યું કે, રામે ખરને મારી તેની જગ્યાએ પાતાલ-લંકાના સાચા રાજના પુત્રને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો છે. તેથી તેની મદદ માગવા તે ગયો. રામે કિષ્કિન્ધા આતીને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, તેથી પેલા બનાવટી સુગ્રીવની માયા દૂર થઈ ગઈ. પછી રામે તેને એક જ આણથી પૂરો કરી, સુગ્રીવને રાજ્ય આપ્યું.

આણી બાણુ રાવણે સીતાને પોતાને વશ થવા સમજવવા પોતાની રાણી મંદોદરીને મોકલી હતી. પોતાના પતિનું જ દૂતીકર્મ કરતી તે સ્ત્રીને જોઈ સીતાને ધણો ગુસ્સો આવ્યો. તે જ અરસામાં સુગ્રીવે મોકલેલા હનુમાને સીતાને રામની વીંટી આપી અને દિલાસો આપ્યો; તથા પછીથી લંકાને પગ વડે છિન્નલિન્ન કરી નાખી, તે પાછા આવ્યા. અહીં, રામે સેતુ બાંધી લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. લડાઈમાં રાવણે લક્ષ્મણને ધામલ કર્યાં. કોઈ વિદ્યાધરે તે વખતે ખબર આપી કે, અયોધ્યાથી ૧૨ યોજન દૂર આવેલા કૌતુકમંગલ નગરના રાજા, તથા કૈકેયીના ભાઈ દ્રોણુધનની વિશલ્યા નામની કન્યાના નાહેલા પાણીનો સ્પર્શ કરાવો તો જ લક્ષ્મણ જીવશે. તેથી હનુમાન વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા ગયા અને ભરતને સાથે લઈ દ્રોણુધન પાસે વિશલ્યાની માગણી કરી. રાજાએ તે ખૂશીથી કબૂલ રાખી. પછી પેલી કન્યાએ આવી લક્ષ્મણને નિઃશય કર્યાં, તથા બીજા બધા લડવૈયાઓને પણ પોતાના નાહેલા પાણીથી જીવતા કર્યાં. કુંભકર્ણુ વગેરેને પણ રામે જીવતા કરાવ્યા, અને તેઓ તરત જ પ્રવળ્યા લઈ ચાલતા થયા. પછી રામે લક્ષ્મણને તે વિશલ્યા સાથે જ પરણાવ્યા. ત્યારબાદ ફરી યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં લક્ષ્મણે રાવણનું માથું કાપી નાખ્યું. પછી વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય સોંપી, રામ સીતા સાથે અયોધ્યા પાછા આવ્યા.

સુદર્શન શેઠની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

અંગદેશમાં ચંપાનગરીમાં દધિવાહન નામનો રાજા હતો. તેને અભયા નામની પરમ સુંદર રાણી હતી. તે નગરમાં વૃષભદાસ નામનો જૈન શેઠ રહેતો હતો. તેને સુદર્શન નામનો પુત્ર હતો. તેને યોગ્ય વયનો થતાં મનોરમા નામની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. સુદર્શનને રાજના પુરોહિત કપિલ સાથે પરમ મૈત્રી હતી. તેની સ્ત્રી કપિલા સુદર્શન ઉપર મોહિત થઈ હતી. એક વખત કપિલ બહારગામ ગયેલો તે અરસામાં કપિલાએ સુદર્શનને કહેવરાવ્યું કે, તમારા મિત્ર રાજપુરોહિત કપિલ બહારગામથી ધણી ખીમાર થઈને પાછા આવ્યા છે, અને તમને બોલાવે છે. સુદર્શન ઘરમાં આવતાં કપિલાએ ખારણાં અંધ કરી પોતાનો મનોભાવ તેની આગળ પ્રગટ કર્યો. પરંતુ સુદર્શને કહ્યું કે, હું તો નપુંસક છું.* એટલે કપિલાએ તેને જવા દીધો. એક વખત કપિલા અભયારાણી સાથે અગીચામાં ફરતી હતી. ત્યાં તેણે સુદર્શનની સ્ત્રી મનોરમાને જ પુત્રો સાથે જોઈ. તે જોઈ તેણે રાણીને કહ્યું કે, સુદર્શન તો નપુંસક છે, અને આને તો જ પુત્ર છે! રાણીએ પૂછ્યું, 'તે કેવી રીતે જાણ્યું કે સુદર્શન નપુંસક છે?' ત્યારે કપિલાએ પોતાનો વૃતાંત તેને કહી સંભલાવ્યો. ત્યારે રાણી બોલી કે, 'તું મૂર્ખ, એટલે એ રીતે તને સુદર્શન છેતરી ગયો.' ત્યારે કપિલાએ ટાણો માર્યો કે, 'હું ભલે મૂર્ખ રહી; પણ તમે કુશળ છો તો સુદર્શનને ફસાવો તો ખરાં!' રાણીએ સુદર્શનને ફસાવવાનું માથે લીધું. એક વખત રાજા

* પરસ્ત્રી પ્રત્યે તે નપુંસક જેવા જ હતો; એટલે તે બહુ બાહ્યો એમ પણ ન કહેવાય.—કથા.

અહાર ગયેલો તે વખતે તેણે ધ્યાનમાં એઠેલા સુદર્શનને ધૂપી રીતે વીનવવા માંડ્યો. પરંતુ સુદર્શન ધ્યાનથી ચલિત થયો નહીં. ત્યારે રાણીએ પોતાને શરીરે લવરાં ભરીને ખૂમ પાડી કે, ‘અચાવો, અચાવો, આ દુષ્ટ મારા ઉપર અજ્ઞાતકાર કરે છે.’ એટલે સુદર્શનને તરત પકડવામાં આવ્યો અને તેને વધની શિક્ષા કરવામાં આવી. પરંતુ તેના ઉપર ઉગામેલી તરવાર ફૂલનો હાર અને જતી. રાજ્યએ જાતે આવીને પણ આ જોયું. આથી નવાઈ પામી તેણે સુદર્શનને અધી વાત પૂછી, તો સુદર્શનને તેને અધું કહી સંભળાવ્યું. રાજ્યએ તરત તેને પોતાને હૃદયે ચાંપ્યો, અને હાથી ઉપર બેસાડી સાથે લીધો. અભયા આ સાંભળી ઢાંસો ખાઈ મરી ગઈ. ત્યારબાદ સુદર્શન સાધુ થયો. એક વખત પાટલિપુત્ર નગરમાં ફરતાં ફરતાં દેવદત્તા નામની ગણિકાએ તેને જોયો. તેણે પણ મોહિત થઈ જઈ મનાવવા અહુ પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ સુદર્શન જરા પણ ચલિત ન થયો, એટલે દેવદત્તાએ તેને જવા દીધો.

સગર રાજની કથા

[પાન ૨૬ માટે]

અયોધ્યાના ચક્રવર્તી રાજા સગરને ૬૦,૦૦૦ પુત્રો હતા. તેમાંનો મોટો જહ્નુકુમાર એક વખત પિતાનો દિવ્ય દંડ લઈ, ભાઈઓ સાથે પૃથ્વીપર્ષટન કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે કરાવેલું ચૈત્ય જોઈ, તેને વિચાર આવ્યો કે, ભરત જેમ આ ચૈત્યથી અમર થઈ ગયા છે, તેમ આપણે તેની આજીવન અપૂર્વ ખાઈ બનાવીને અમર થઈએ. તેથી તેણે પિતાનો દિવ્ય દંડ છૂટો મૂક્યો. તે દંડે પૃથ્વીને નાગોનાં ભુવન જેટલી ઊંડી ખોદી નાખી. આથી બધા નાગો જ્વલનપ્રભ નામના પોતાના રાજને શરણે ગયા. તેણે આવી સગરના પુત્રોને ખૂબ ધમકાવ્યા. પેલાઓએ ભૂલથી થયેલા અપરાધની ક્ષમા માગી, તેથી તેણે તેમને જવા દીધા. હવે તેમણે વિચાર કર્યો કે, આટલી ઊંડી ખાઈ ઉઘાડી રહેશે તો કાલક્રમે પુરુષ જશે. તેથી તેમણે પેલા દંડ વડે ગંગા નદીને ખેંચી આણીને તે ખાઈમાં વાળી દીધી. તેથી નાગલોકનાં ભુવનોમાં પાણી પેસી ગયું. આ જોઈ નાગરાજ જ્વલનપ્રભે ગુસ્સે થઈ તે ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને આળી નાખ્યા. સગરરાજને તે ખત્તર મળતાં, દુઃખથી અભિભૂત થઈ, તેણે જહ્નુના પુત્ર ભગીરથને ગાદીએ બેસાડી અજિતનાથ પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

સંગમકની કથા

[પાન ૪૦ માટે]

અનાથ સંગમક લોકોનાં વાછરડાં વગેરે ચારીને તથા તેની માતા ધન્યા લોકોને ઘેર કામકાજ કરીને જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. એક દિવસ કોઈ ઉત્સવ નિમિત્તે ઘેર ઘેર ખીર થતી જોઈ, સંગમક પણ ઘેર જઈ મા પાસે ખીર માગવા લાગ્યો. પરંતુ ગરીબ માથી તે ન આપી શકતાં રડવા લાગ્યો. તેનું દુઃખ જોઈ મા પણ વિલાપ કરવા લાગી. પાડોશીઓને તેની ખબર પડતાં તેઓએ દયા લાવી ધન્યાને દૂધ વગેરે સામગ્રી આપી. તેની તેણે ખીર ખનાવી અને એક થાળીમાં થોડીક પીરસીને સંગમકને જમવા બેસાડ્યો; તથા પોતે અંદર કશું લેવા ગઈ. તેટલામાં એક મહિનાનો ઉપવાસી કોઈ સાધુ ત્યાં આવી ચડ્યો અને ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. તેને જોઈ સંગમકે પોતાની થાળીમાં પીરસેલી ખીર તેના વાસણમાં ઠાલવી દીધી. તે લઈને સાધુ ચાલ્યા ગયા પછી તેની મા બહાર આવી. તેની થાળી ખાલી થયેલી દેખી તેણે ખીણ ખીર તેમાં પીરસી. તે દિવસે અકરાંતિયા-પણે ખીર ખાવાથી સંગમક આફરે ચડતાં મરી ગયો. મરતા પહેલાં ભૂખ્યા સાધુને દાન કર્યું હોવાથી તે રાજગૃહમાં ગોભદ્ર શેઠને ત્યાં ભદ્રા શેઠાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ શાલીભદ્ર પાડવામાં આવ્યું. ગોભદ્ર શેઠને ત્યાં અતિ વિપુલ વૈભવ હતો; અને શાલીભદ્ર પણ માતાપિતાએ પરણાવેલી ૩૨ પત્નીઓ સાથે વિહાર કરતો હવેલીને સાતમે માળે જ રહેવા લાગ્યો. તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ અધો આર્થિક તેમજ કૌટુંબિક વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો અને શાલીભદ્રને તેના સુખોપભોગમાં જરા પણ મળ્યા ન આવવા દીધી. એક વખત

કોઈ વેપારી રાજગૃહમાં શ્રેણિકરાગ્ન પાસે 'રત્નકંબલ' લઈને આવ્યા; પરંતુ તેમની કિંમત વધારે હોવાથી રાજ્યએ તે ન લીધા. પછી ભદ્રા શેઠાણીને તે ખતાવતાં તેણે તે બધા રત્નકંબલો ખરીદી લીધા. ત્યાર બાદ ચેલ્લણા રાણીએ પોતાને માટે ગમે તે મૂલ્યે પણ એક રત્નકંબલ ખરીદવાનો રાગ્નને આગ્રહ કર્યો. રાગ્નએ તે વેપારીઓને પાછા બોલાવતાં તેમણે કહ્યું કે, તે બધા કંબલો તો ભદ્રાશેઠાણીએ ખરીદી લીધા છે. એટલે રાગ્નએ કિંમત આપી એક કંબલ ખરીદવા માટે પોતાના માથુસને ભદ્રા પાસે મોકલ્યો. ત્યારે ભદ્રાએ કહ્યું કે, મારા પુત્રની સ્ત્રીઓનાં પગલૂછણિયાં કરવા માટે તે કંબલોના તો મેં નાના ટુકડા કરાવી દીધા છે! આવાં ઘનાઢય માથુસો પોતાના રાજ્યમાં છે એ જાણી, શ્રેણિકરાગ્નને અતિ આનંદ થયો; અને ભદ્રાના ઘરનો વૈભવ જાતે જોવા તે એક દિવસ તેને મહેલે ગયો. ભદ્રાએ ચોથા માળ ઉપર તેને બેસાડી તેની બહુ બરદાસ કરી. પછી, રાગ્ન ઘેર મળવા આવ્યો છે, એમ કહી ભદ્રાએ શાલીભદ્રને નીચે તેડાવ્યો. ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે, મારે આ પરાધીનતા શી? મારે તો એવું સુખ જોઈએ, કે જેમાં કોઈની તાબેદારી ઉઠાવવાની ન હોય. તે ના-મને રાગ્ન પાસે આવ્યો અને આવીને તરત જ ઉપર પાછો ચાલ્યો ગયો. પણ તેના મનમાં એ વાતનો ડંખ રહી ગયો. એક દિવસ ધર્મધોષ નામના મુનિ રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યા. તેમની વાત સાંભળી શાલીભદ્ર તેમને મળવા ગયો; અને તેમને પૂછ્યું કે, એવું શું કરીએ તો પોતાનો કોઈ ઉપરી ન રહે? ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે, દીક્ષા લઈને સાધુ થનારનો કોઈ ઉપરી નથી રહેતો. એટલે શાલીભદ્રે પોતાની માને આવીને તે વાત કરી. ત્યારે તેની માએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે, તારો વિચાર સારો છે; પરંતુ બંધી વસ્તુનો ત્યાગ એકદમ કરવા જઈશ તો તું દુઃખી થઈશ; માટે રોજ થોડી થોડી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી તું ટેવાતો જા. એટલે શાલીભદ્રે રોજ રોજ એક એક પથારી અને એક એક સ્ત્રી તજવાનો નિશ્ચય કર્યો. શાલીભદ્રની નાની બહેન તે જ ગામમાં પરણાવેલી

હતી. તે આ ખબરથી દુઃખી થઈ પોતાના પતિ ધન્ય આગળ પોતાના ભાઈએ કરેલો કડોર નિર્ણય કહેવા લાગી. ત્યારે તેના પતિએ તેની મશકરી કરીને કહ્યું કે, એમ રોજ એક એક સ્ત્રી અને પથારી છોડનારાથી સાધુ ન થવાય! ત્યારે તેની સ્ત્રી ગુસ્સામાં આવીને બોલી કે, જો સાધુ થવું સહેલું હોય, તો તમે જ કેમ થતા નથી? આ સાંભળતાં તે તરત જ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો અને વીર પ્રભુ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા લીધી. આ વાત સાંભળી શાલીભદ્ર પણ તરત જ બધું છોડી ચાલી નીકળ્યો.

૧૦

સ્થૂલભદ્રની કથા

[પા. ૫૭ માટે]

પાટલિપુત્ર નગરમાં નંદ નામનો રાજા હતો. તેને શકટાલ નામનો વડો પ્રધાન હતો. તે શકટાલને સ્થૂલભદ્ર અને શ્રીયક નામના બે પુત્રો હતા. તેમાંનો નાનો શ્રીયક રાજાના અંગરક્ષકનું કામ કરતો હતો અને રાજાનો વિશ્વાસપાત્ર હતો; પરંતુ સ્થૂલભદ્ર અતિશય બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં કોશા નામની ગણિકામાં આસક્ત થઈ, તેને ત્યાં જ પડી રહેતો હતો. તેના પિતાના મૃત્યુ પછી રાજાએ તેને બોલાવીને પ્રધાનપદ લેવાનું કહ્યું. સ્થૂલભદ્રે વિચાર્યું કે, રાજાનું પ્રધાનપદું સ્વીકારીશ તો પ્રિયા સાથે નિરાંતે રહી શકાશે નહીં; ઉપરાંત, ગમે તેટલું કામ કરીશ, તો પણ તે પદ પામવાની ઇચ્છા રાખનારા અન્ય લોકોની ખટપટ હાંમેશાં ચાહ્યા જ કરવાની; અને પ્રધાનપદું નહિ સ્વીકારું, તો રાજા ગુસ્સે થશે. એટલે તેણે જઈને સંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લીધી અને સંસારનો ત્યાગ કર્યો. એક વખત વર્ષાકાળ આવતાં મુનિઓ સંભૂતિ પાસે ચાતુર્માસના નિયમો લેવા લાગ્યા. એકે કહ્યું કે, હું ચારે મહિના સિંહની ગુફાના

ગો-૯

મેં આગળ ઉપવાસ કરી સ્થિર થઈને રહીશ. ખીજાએ મહા ઝેરી^૧ નાગના દરના મેં આગળ તેવી રીતે ચાર માસ રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્રીજાએ કૂવાના ભારવટ ઉપર ચાર મહિના ઊભા રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્યારે સ્થૂલભદ્રે એવો નિયમ લીધો કે, કોશા ગણિકાની જે ચિત્રશાળા છે, કે જેમાં કામશાસ્ત્ર વિષયક ઉદ્દીપક ચિત્રો ચારે તરફ ચીતરેલાં છે, તેમાં છ રસવાળાં ભોજન ખાઈને ચારે માસ રહીશ. એ પ્રમાણે નિયમો લઈ મુનિઓ ચાલ્યા ગયા. કોશાને સ્થૂલભદ્ર ઉપર હાર્દિક અનુરાગ હતો; અને તેના ચાલ્યા જવાથી તે દુઃખપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. તે સ્થૂલભદ્રને આ વેશે આવેલો જોઈ દુઃખી થઈ, પરંતુ તેને પોતાને ત્યાં થોડા વખત, માટેય આવેલો જોઈ હર્ષિત પણ થઈ. તેણે તેના કહ્યા મુજબ પોતાની ચિત્રશાળામાં તેનો ઉતારો કરી આપ્યો. તે હંમેશાં તેને પડ રસવાળાં ઉત્તમ ભોજનો કરાવતી, અને પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી અકૂંકત થઈને તેની પાસે બેસતી; પરંતુ સ્થૂલભદ્ર જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના પોતાના ધ્યાનમાં લીન રહેતો. કોશાને ધીમે ધીમે તેના ઈન્દ્રિયજયની ખાતરી થતાં તેના તરફ લક્ષ્મણાવ ઉત્પન્ન થયો, અને પોતાના દુરાચારી જીવનનો અનુત્તપ પણ થયો. રાખના હુકમથી કોઈ પુરુષને પરણવું પડે, તો તે સિવાય ખીજા કોઈ પુરુષ સાથે શરીરસંબંધ ત્યાગવાનો તેણે તે વખતે જ નિયમ લીધો. ત્યારબાદ અતિ લક્ષ્મણપૂર્વક ચારે માસ તેણે સ્થૂલભદ્રની શુશ્રૂષા કરી. ચાતુર્માસ પૂરો થતાં અંજા મુનિઓ ગુરુ પાસે પાછા આવ્યા. ગુરુએ તે દરેકનું યોગ્ય શબ્દોમાં અભિવાદન કર્યું; પરંતુ સ્થૂલભદ્રને દેખીને તો ઊભા થઈ તેને 'દુષ્કરથી પણ દુષ્કરનો કરનાર,' તથા 'મહાત્મન' કહીને તેનો

૧: મૂળ, 'દુઃખિષાહિ.' તેની નજર પડવા માત્રથી ઝેર ચડી નબ છે; અથવા તે સાપ સામા માણસની આંખમાં ઝેર થૂંકે છે; જેથી અસહ્ય દાહ ઉત્પન્ન થતાં તે ભાગને વધરવાથી તે ઝેર તે માણસના શરીરમાં દાખલ થઈ તેનો પ્રાણ લે છે.

સકાર કર્યો. તેથી બધા શિષ્યોને અદેખાઈ આવી; અને ‘અમે આવું ઉપવાસ જેવું કહણુ વ્રત અને તે પણ સિંહની ગુફા જેવા ભયાનક સ્થાને આચર્યું’; ત્યારે સ્થૂલભદ્ર તે ગણિકાના મહેલમાં પરસ ખાઈને રહ્યો, છતાં તેનો આવા શબ્દોમાં ગુરુએ સકાર કર્યો, તેનું તેઓ દુઃખ માનવા લાગ્યા. બીજે વર્ષે ફરી ચાતુર્માસનો વખત આવતાં પેલા સિંહગુફાવાસીએ કોશાની ચિત્રશાળામાં જઈને રહેવાની માગણી કરી. ગુરુએ તેને કહ્યું કે, એ વસ્તુ તારાથી નહીં થાય, માટે અશક્ય વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા છોડી દે. પરંતુ તેથી તે પોતાના નિશ્ચયમાં વધુ મક્કમ બની, તે ત્યાં જ ગયો. પરંતુ ત્યાં તે પહેલી જ રાત્રે તે વિષ્ણુ થઈ ગયો અને કોશા પાસે કામભોગની માગણી કરવા લાગ્યો. તેને વ્રત-ભંગમાંથી બચાવવા માટે કોશાએ તેને કહ્યું કે, નેપાલના રાજ્ય પાસેથી રત્નકંબલ તું લાવી આપે, તે હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરું. તે સાંભળી, સાધુએ ચોમાસામાં મુસાફરી ન કરવી જોઈએ છતાં તે નેપાલ સુધી જઈને ત્યાંથી તે રત્નકંબલ લઈ આવ્યો. રસ્તામાં લૂંટારુઓએ તેને પકડ્યો; ત્યારે તેમને પણ કરગરિને તે સાન્નેસમો તે કંબલ લઈને કોશા પાસે આવ્યો. કોશાએ તે રત્નકંબલ લઈને તરત જ દુર્ગંધી ખાગમાં નાખી દીધો. તે જોઈ પેલો કહેવા લાગ્યો કે, મેં આટલી મહેનતે આણેલી આવી કીમતી વસ્તુ તું આવી ગંદકીમાં કેમ નાખી દે છે? ત્યારે કોશાએ કહ્યું કે, આટલાં વર્ષોથી કઠોર તપ વગેરે આચરિને મેળવેલું ચારિત્ર તમે ગંદકીભર્યા મારા શરીરમાં રગદોળવા તૈયાર થયા છો, તેના કરતાં તે મેં કાંઈ જ વધારે નથી કર્યું. આ સાંભળી પેલાને ભાન આવ્યું અને ત્યાંથી ગુરુ પાસે પાછો આવી તે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો અને પોતે કરેલા અતિચારો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવા લાગ્યો. પછી વખત જતાં કોશાને રાત્રીએ પોતાના રથિકને આપી. પરંતુ, કોશાની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈ, તથા તેને મેંએ સ્થૂલભદ્રના ઇન્દ્રિયજયતી વાતથી મુગ્ધ થઈ, તેણે ગુરુ પાસે જઈ દીક્ષા લીધી.

એક વખત મગધમાં ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો. તે દરમ્યાન સાધુઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન ભૂલી જવા લાગ્યા. તેથી પાટલિપુત્રમાં તેમનો સંઘ ભેગો થયો અને ત્યાં તેમણે અગિયાર અંગો તો એકઠાં કર્યાં; પરંતુ આરમું દષ્ટિવાદ અંગ કોઈ જાણતું ન હોવાથી આકી રહ્યું. ભદ્રબાહુ જ તે આરમું અંગ જાણતા હતા. પરંતુ તે તો નેપાળમાં મહાપ્રાણુ ધ્યાન સિદ્ધ કરતા હતા; એટલે પાટલિપુત્ર આવી શકે તેમ નહોતું. તેથી સંઘે તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર વગેરે પાંચસો સાધુઓને દષ્ટિવાદ શીખી લાવવા મોકલ્યા. ભદ્રબાહુને વખત બહુ થોડો રહેતો, તેથી તે ઘણું ભણાવી શકતા નહીં. તેથી ખીજા સાધુઓ તો કંટાળીને પાછા ચાલ્યા ગયા; પરંતુ સ્થૂલભદ્ર કાયમ રહ્યા. પોતાનું વ્રત પૂરું થયા બાદ ભદ્રબાહુએ સ્થૂલભદ્રને ૧૪ પૂર્વોમાંથી ૧૦ તો શીખવી દીધાં. તે અરસામાં ભદ્રબાહુ ફરતા ફરતા પાટલિપુત્ર આવી પહોંચ્યા. સ્થૂલભદ્રને પણ આવ્યો જાણી તેની બહેન તેને વંદન કરવા આવી અને સ્થૂલભદ્ર ક્યાં છે એમ ભદ્રબાહુને પૂછવા લાગી. સ્થૂલભદ્ર પાસેના ઓરડામાં હતા, ત્યાં તેને જવાનું ભદ્રબાહુએ કહ્યું. સ્થૂલભદ્રે પોતે નવી શીખેલી વિદ્યાથી બહેનને આશ્ચર્ય પમાડવા તે વખતે સિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું. ઓરડામાં સ્થૂલભદ્રને બદલે સિંહ જોઈ, પેલી બહેન ભદ્રબાહુ પાસે પાછી આવી. ત્યારે ભદ્રબાહુએ સાચી વાત જાણી લઈ તેને કહ્યું કે, તે તારો ભાઈ જ છે. એટલે તે પાછી આવી અને પાછું મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલા સ્થૂલભદ્ર સાથે વાતો કરવા લાગી. બહેન પાછી ગયા પછી સ્થૂલભદ્ર ભદ્રબાહુ પાસે આગળ શીખવા માટે ગયા. ત્યારે ભદ્રબાહુએ કહ્યું કે, તે તારી વિદ્યાનો આ રીતે ઉપયોગ કર્યો, માટે હવે હું તને ભણાવીશ નહીં. કારણકે, પછીના સમયમાં સાધુઓ બહુ જ હીનસત્ત્વ થશે; તે વખતે તેમના હાથમાં આ બધી વિદ્યાઓ જન્ય તે કીક નહીં. પછીથી, પોતાના હાથે પૂર્વજ્ઞાન લુપ્ત ન થાય તે ધરાદાથી, આકીનાં ચાર પૂર્વ તેમણે સ્થૂલભદ્રને શીખવ્યાં તો ખરાં, પરંતુ તે ખીજા કોઈને શીખવવાની મના કરી.

ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિમાઓ

[પાન ૫૮ માટે]

૧. દર્શનપ્રતિમા : એટલે કે સમ્યક્ત્વવ્રતનું એક માસ સુધી સંપૂર્ણ પાલન કરવું. ૨. વ્રતપ્રતિમા : એટલે કે એ માસ સુધી આહુ-વ્રતોનું અરાખર પાલન કરવું. ૩. સામાયિક પ્રતિમા : એટલે કે ત્રણ માસ સુધી સામાયિક અરાખર કરવું. ૪. પૌષધપ્રતિમા : એટલે કે આદમ, ચૌદશ, અમાસ, અને પૂર્ણિમાને દિવસે સંપૂર્ણ પૌષધવ્રત લેવું અને તેમ ચાર માસ સુધી કરવું. ૫. કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા : એટલે કે પાંચ મહિના સુધી સ્થિરપણે જિનનું ધ્યાન કરવું, સ્નાન ન કરવું, રાત્રે ભોજન ન કરવું, દિવસે સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, રાત્રે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પોતાના દોષનું નિરીક્ષણ કરવું અને કાઢી ન ખોસવી. ૬. અબ્રહ્મવર્જન પ્રતિમા : એટલે કે ૭ મહિના સુધી શૃંગારનો ત્યાગ કરવો, સ્ત્રીસંબંધનો ત્યાગ કરવો, તથા સ્ત્રી સાથે અતિપ્રસંગ ન કરવો. ૭. સાચિત-આહાર-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે, સજીવ વસ્તુ સાત મહિના સુધી ન ખાવી. ૮. સ્વયં-આરંભ-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે આઠ મહિના સુધી કશી સપાપ પ્રવૃત્તિ જાતે ન કરવી. ૯. ભૂત્ય-ત્રેપ્ય-આરંભ-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે નવ મહિના સુધી નોકર-ચાકર દ્વારા પણ કોઈ જાતની સપાપ પ્રવૃત્તિ ન કરાવવી. ૧૦. ઉદ્દિષ્ટ-ભક્ત-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે પોતાને ઉદ્દેશને કરેલા ખાનપાન વગેરે પદાર્થનો દશ મહિના સુધી ઉપયોગ ન કરવો તથા મુંડ રહેવું અથવા ચોટલી રાખવી. ૧૧. શ્રમભૂત પ્રતિમા : એટલે કે અગિયાર મહિના સુધી શ્રમણ-સાધુ જેવી પ્રવૃત્તિ રાખવી. પછીની દરેક પ્રતિમા વખતે આગળની દરેક પ્રતિમા ચાલુ રહેલી જ ગણવી.

ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો

[પાન ૫૯ તથા ૮૩ માટે]

મૂળમાં ધ્યાનાદિના આભ્યાસ માટે તીર્થ કરનાં જન્માદિ સ્થાનો પસંદ કરવાં એમ કહ્યું છે. તે સ્થાનોની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

જિન	જન્મસ્થાન	દીક્ષાસ્થાન	જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાન	મોક્ષસ્થાન
૧ ઋષભદેવ (આદિનાથ)	અયોધ્યા (વિનીતા)	અયોધ્યા સિદ્ધાર્થવન	પુરિમતાલ *	અષ્ટાપદ (કૈલાસ)
૨ અગ્નિનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સંમેતપર્વત
૩ સંભવનાથ	શ્રાવસ્તી	શ્રાવસ્તી	શ્રાવસ્તી	„
૪ અભિનંદન	વિનીતા (અયોધ્યા)	વિનીતા (અયોધ્યા)	વિનીતા (અયોધ્યા)	„
૫ સુમતિનાથ	કોશલપુર (અયોધ્યા)	કોશલપુર (અયોધ્યા)	કોશલપુર (અયોધ્યા)	„
૬ પદ્મપ્રભ	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	„
૭ સુપાર્શ્વનાથ	વારાણસી	વારાણસી	વારાણસી	સંમેતપર્વત
૮ ચંદ્રપ્રભ	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	„
૯ સુવિધિનાથ	કાકંદી	કાકંદી	કાકંદી	„
૧૦ શીતલનાથ	ભદ્રિલપુર	ભદ્રિલપુર	ભદ્રિલપુર	„
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	સિંહપુર	સિંહપુર	સિંહપુર	„
૧૨ વાસુપુત્ર્ય	ચંપા	ચંપા	ચંપા	ચંપા
		(વિહારગૃહ)		
૧૩ વિમલનાથ	કંપિલપુર	કંપિલપુર	કંપિલપુર	સંમેતપર્વત

* આજના અલ્હાબાદનો એક ભાગ.

૧૪ અનંતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સંમેત પર્વત
૧૫ ધર્મનાથ	રત્નપુર	રત્નપુર *	રત્નપુર	„
૧૬ શાંતિનાથ	હસ્તિનાપુર	હસ્તિનાપુર	હસ્તિનાપુર	„
૧૭ કુન્થુનાથ	„	„	„	„
૧૮ અરનાથ	„	„	„	„
૧૯ મલ્લિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	„
૨૦ મુનિસુવત	રાજગૃહ	રાજગૃહ	રાજગૃહ	„
		(નીલગૃહ)		
૨૧ નમિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	„
૨૨ નેમિનાથ	શૈયપુર	દ્વારિકા	દ્વારિકા	ઉજ્જયંત
	(અરિષ્ટનેમિ)			(ગિરનાર)
૨૩ પાશ્વનાથ	વારાણસી	વારાણસી	વારાણસી	સંમેતપર્વત
			(આશ્રમપદ)	
૨૪ વર્ધમાન	કુંડપુર	કુંડપુર	ઋણુવાલુકા	પાપાપુરી
	(મહાવીર)	(જ્ઞાતખંડ)	નદીને કિનારે	

દીક્ષાસ્થાન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાનમાં જ્યાં ખાસ જુદું ન જણાવ્યું હોય ત્યાં સહસ્રાબ્રવણુ સમજી લેવું.

આ અર્થમાં સ્થળોની ભૌગોલિક માહિતી આ પ્રમાણે છે :

આવસ્તી : એ કોશલ દેશની રાજધાની હતી. અંલ્હાખાદથી ૩૦ માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું કોસમ, એ તેનું અવશેષ મનાય છે.

કંપિલપુર : એ દક્ષિણ પંચાલની રાજધાની હતી. અદાઓન અને કૃષ્ણખાદ કૃષ્ણે આવેલું અત્યારનું કંપિલ એ તેનું અવશેષ મનાય છે.

* આઉચ એન્ડ રેહિલખંડ રેલવેના સોહાવલ સ્ટેશનથી દોઢ-બે માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું “રનાઈ.”

ચંપા : એ અંગ દેશની રાજધાની હતી. ભાગલપુર નજીક ગંગા નદી ઉપર આવેલું અત્યારનું ચંપાપુર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

કાકંદી : ગોરખપુર પાસે નોનવાર સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલું અત્યારનું ખુખંદા, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

રાજગૃહ : એ મગધ દેશની રાજધાની હતી. બિહારથી લગભગ ૧૩ માઈલ દક્ષિણે આવેલું અત્યારનું રાજગિર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

મિથિલા : પટણાથી ઉત્તરે ૫૦ ગાઉ ઉપર આવેલા અત્યારના સીતામઢીને કેટલાક મિથિલા કહે છે; અને કેટલાક જનકપુરરોડ સ્ટેશનની પૂર્વોત્તર ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલા જનકપુરને મિથિલા કહે છે,

કુંડપુર : એ જૂના વૈશાલી શહેરના જ એક જિલ્લાનું નામ હતું. પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે આવેલ બસારને જૂના વૈશાલીનો અવશેષ માનવામાં આવે છે.

સિંહપુર : કાશીથી ત્રણ કોશ દૂર સિંહપુરી છે. હમણાં તે નગરી નથી, પણ તદ્દન નાનું ગામકું છે. સારનાથ અને સિંહપુરી અને પાસે પાસે આવેલાં છે.

ચંદ્રપુર : સિંહપુરીથી ચંદ્રપુરી ચાર ગાઉ દૂર છે. એ પણ અત્યારે નાનું ગામ છે.

ભદિલપુર : પટણાથી દક્ષિણમાં પચાસ ગાઉ ઉપર આ તીર્થ છે. હાલમાં તેને દંતારા (દુતારા) કહે છે.

શૌર્યપુર : આ સ્થાન શિકોહાબાદથી ૭ કોશ ઉપર જમના નદીના કાંઠે આવેલું છે. 'શૌરિ' એ કૃષ્ણનું નામ છે. મથુરા છોડ્યા બાદ કૃષ્ણે દારિકા વસાવ્યું હતું. તેમનાથનાં પણ બીજાં કલ્યાણક દારિકામાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

સંમેતશિખર : હજીનીબાગ જિલ્લામાં આવેલી અત્યારની પાર્શ્વનાથ-હીલ.

પાવાપુરી : બિહારથી દક્ષિણમાં ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલું છે.

ઋશુવાલુકા : ઉપર જળાવેલી પાશ્વનાથ-હીલથી દક્ષિણપૂર્વમાં આજી નામની નદીને કેટલાક આ નદી માને છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ઋશુવાલુકા નદી સાથે જૈનીયગ્રામનો ઉલ્લેખ છે; તથા તેને પાવાપુરીથી ૧૨ યોગન દૂર બતાવેલું છે. અત્યારે પણ આજી નદી પાસે જમગામ નામનું ગામ છે; તે પાવાપુરીથી લગભગ તેટલું જ દૂર છે.

યોગના અન્ય ગ્રંથોમાં ધ્યાનાદિ માટે પસંદ કરવાનાં સ્થળોનીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે,

સ્વેતાશ્વતરૌપનિપદ્ધ : સમે શુચૌ શર્કરાવલ્લિવાલુકાદિર્વાજિતે શબ્દજલાશયાદિભિઃ । મનોનુકૂલે ન તુ ચન્નુ:પીડને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥

‘જંચુ’ તથા નીચું નહિ એવું ગોમય મૃત્તિકાદિથી શુદ્ધ કરેલું, કાંકરા, વહ્નિ, રેતી, કલ્પદાદિધ્વનિ અને જલાશયથી રહિત; મનને આનંદ આપે તેવું; નેત્રને પીડન ન કરનારું; એકાંત, તથા બહુ પવનવાળું નહિ એવું શુદ્ધ વગેરે સ્થાન પસંદ કરી, તેમાં યોગ કરવો.’

હૃદયોગપ્રદીપિકા (૧-૧૨) માં પણ :

સુરાજ્યે ધાર્મિકદેશે સુમિત્રે નિરુપદ્રવં ।

ધનુ:પ્રમાણપર્યન્તં શિલાગ્નિજલર્વાજિતે ।

एकांते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना ॥

‘સારા રાખવાળા, ધાર્મિક પુરુષોવાળા, સારી ભિક્ષા મળી શકે તેવા, ઉપદ્રવરહિત, એકાંત, તથા ધનુષ્યમાંથી આણુ જન્ય તેટલે સુધી શિલા, અગ્નિ અને જલ ન હોય તેવા દેશમાં મઠ આંધીને હૃદયોગીએ રહેવું,’ — એમ જણાવ્યું છે.

જુદાં જુદાં કર્મોના આસ્રવો

[પાન ૬૮ તથા ૭૩ માટે]

જીવન દરમ્યાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવાત્મા જે કર્મો આંધે છે, તે આઠ પ્રકારનાં છે : ૧. જ્ઞાનાવરણીય, એટલે કે જીવના સ્વાભાવિક જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં; ૨. દર્શનાવરણીય, એટલે જીવની દર્શન-શક્તિને આવરણ કરનારાં; ૩. વેદનીય, એટલે કે જીવને સુખદુઃખ અનુભવાવનારાં; ૪. મોહનીય, એટલે કે જીવને મોહ પમાડનારાં— મૂઠ પનાવનારાં; ૫. આયુષ, એટલે જીવને ભવ ધારણ કરાવનારાં; ૬. નામ એટલે કે જીવને વિશિષ્ટ ગતિ, જ્ઞતિ આદિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં; ૭. ગોત્ર, એટલે કે જીવને ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાડનારાં; અને ૮. અંતરાય, એટલે કે દેવા-લેવા-ભોગવત્તા આદિમાં વિધન કરનારાં. એ જુદાં જુદાં કર્મ જુદી જુદી પાપપ્રવૃત્તિને લીધે અંધાય છે. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ્ઞાનાવરણીય : જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો; પોતાની પાસે જ્ઞાન કે જ્ઞાનનું સાધન હોવા છતાં ખીજને માગે ત્યારે તેને છુપાવવું; યોગ્ય અધિકારી મળે તોપણ તેને માત્સર્ય-શુદ્ધિથી ન આપવું; કોઈ ને જ્ઞાન મેળવવામાં અંતરાય નાખવો; ખીજને કોઈ જ્ઞાન આપતો હોય ત્યારે તેનો શરીર કે વાણીથી નિષેધ કરવો; તથા કોઈએ વાંજખી કહ્યું હોય, છતાં તેમાં દોષ અતાવવો — એ અંધાં કરણોથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અંધાય છે.

૨. દર્શનાવરણીય : [જ્ઞાનાવરણીય મુજબ, દર્શન ગણીને.]

૩. વેદનીય : ખીજનાં કે પોતાનાં દુઃખ શોક, તાપ, આક્રંદ, વંધ, અને પરિદેવન વગેરેનાં નિમિત્તો ઉત્પન્ન કરવાથી અસાતાવેદનીય

એટલે કે દુઃખ ભોગવાવાનાર કર્મ અંધાય છે. અને ખીજ ઉપર અનુકંપા, દાન, તપ સંયમાદિનો અધૂરો કે બુદ્ધિરહિત સ્વીકાર, ક્ષાંતિ અને (લોભાદિ વિકારોથી રહિતપણાક્રમી) શૌચથી સાતાવેદનીય કર્મ અંધાય છે.

૪. મોહનીય: જ્ઞાની પુરુષોની નિંદા, શાસ્ત્રની નિંદા, સાધુ વગેરેની નિંદા, ધર્મની નિંદા, અને દેવોની નિંદા વગેરેથી દર્શન-મોહનીય કર્મ અંધાય છે. અને ક્રોધ-લોભાદિ જાતે આચરવાં કે ખીજમાં ઉત્પન્ન કરવાં; સત્ય ધર્મ કે દાન મનુષ્ય વગેરેનો ઉપહાસ કરવાની વૃત્તિ કે ટેવ રાખવી; વિવિધ ક્રીડાઓમાં પરાયણ રહી, વ્રત-નિયમાદિ વ્રત્યે અલુગમો રાખવો; ખીજઓને ખેચેની ઉપજાવવી; હલકાઓની સોખત કરવી; કોઈના આરામમાં ખલેલ કરવી; પોતે શોકાતુર રહેવું અને ખીજને શોકમગ્ન કરવા; પોતે ડરવું અને ખીજને ડરાવવા; હિતકર ક્રિયા કે આચારની ધૂણા કરી, સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષજાતિને યોગ્ય અને નપુંસકજાતિને યોગ્ય સંસ્કાર કેળવવા — એ અંધાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ અંધાવાનાં કારણ છે.

૫. આયુષ: પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવા આરંભ, પરિગ્રહ, ચૌર્ય અને અતિ કામભોગ — એ નરકઆયુષ કર્મ અંધાવાનાં કારણ છે. છાજ, પ્રપંચ, માયા, વગેરે તિર્યચ(પશુપક્ષી)આયુષનાં કારણ છે. આરંભપરિગ્રહ ઓછાં રાખવાં, મૃદુતા અને સરળતા એ અંધાં મનુષ્ય-આયુષનાં કારણ છે. આ ત્રણેનાં સામાન્ય કારણ નિર્વૃત્તપણું અને નિ:શીલપણું પણ છે. કાંઈક અંશે અધૂરાં, તેમજ પરાધીનપણે કે અનુકરણબુદ્ધિથી બુદ્ધિરહિત તપ-સંયમાદિનું આચરણ તે દેવઆયુષ્યનું કારણ છે.

૬. નામ: મન વચન અને કાયાની કુટિલતા (એટલે કે બોલવું કંઈક, કરવું કંઈક, અને ચિંતવવું કંઈક), ખીજને આડે રસ્તે દોરવો, વગેરે અશુભ નામકર્મનાં કારણ છે; અને તેથી ઊલટું એ શુભ નામકર્મનું કારણ છે. વીતરાગ પુરુષોએ કહેલાં તત્ત્વો ઉપર

નિર્મળ અને દૃઢ રુચિ, મોક્ષમાર્ગ અને તેનાં સાધન પ્રત્યે બહુમાન રાખવું, વ્રતો અને તેમના પાલનમાં ઉપયોગી શીલોમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો, તત્ત્વ વિષે સદા જાગૃતપણું, સાંસારિક ભોગોની લાલચમાં કદી ન પડવું, જરા પણ શક્તિ ચોર્યા વિના દાનાદિ કરવાં, તેમજ તપાદિ સહન કરવાં, સાધુસંઘને સ્વસ્થતા પહોંચાડવી, કોઈને મુશ્કેલીમાં મદદ કરવી, અહંત-આચાર્ય-બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર એ ચારમાં શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અનુરાગ, સામાયિકાદિ છ આવશ્યક ક્રિયાઓને* કદી ન છોડવી, મોક્ષમાર્ગનું પાલન તથા ઉપદેશ કરી તેનો પ્રભાવ વધારવો, તેમજ સમાનધર્મી ઉપર વાત્સલ્ય — એ તીર્થ કર નામકર્મનાં કારણો છે.

૭. ગોત્ર : પરનિંદા અને આત્મપ્રશંસા એ નીચ ગોત્રકર્મનાં કારણ છે; અને તેથી ઊલટું કરવું તે ઉચ્ચગોત્રકર્મનું કારણ છે.

૮. અંતરાય : કોઈને દાન, ભોગ, ઉપભોગ આદિમાં અડચણ નાખવી કે તેની વૃત્તિ રાખવી તે અંતરાયકર્મનું કારણ છે.

આમ દરેક કર્મ અંધાવાનાં જુદાં જુદાં કારણ યતાવ્યાં છે; પણ તેમાં યાદ રાખવું કે, તે તે પાપપ્રવૃત્તિને પ્રસંગે મુખ્યત્વે તે કર્મ અંધાય છે એટલું જ; આકી તે જ પાપપ્રવૃત્તિથી ખીજાં પણ કર્મ ઓછેવત્તે અંશે અંધાય છે જ.

* જુઓ પાનું ૫૪.

આભ્યંતર તપની વિગતો

[પાન ૭૬ માટે]

૭ પ્રકારના આભ્યંતર તપની વિશેષ વિગતો આ પ્રમાણે છે:

(૧) પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર છે :

૧. કરેલા અપરાધનું ગુરુ આગળ પ્રકટીકરણ તે ‘આલોચન’. ૨. થયેલ મૂલનો અનુતાપ કરી, તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે ‘પ્રતિક્રમણ’. ૩. ઉક્ત અને સાથે કરવાં તે ‘મિશ્ર’. ૪. ખાનપાન આદિમાં કોઈ વસ્તુ અકલ્પનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે ‘વિવેક’. ૫. એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા તે ‘વ્યુત્સર્ગ’. ૬. અનશન આદિ આણ તપ કરવું તે ‘તપ’. ૭. દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવૃત્તિ ઘટાડવી તે ‘છેદ’. ૮. અહિંસાદિ મહાવ્રતોનો ભંગ થવાને લીધે ફરી પ્રથમથી જ જે આરોપણ કરવું તે ‘મૂલ’. ૯. અહુ ભારે અપરાધ હોવાને લીધે અમુક ખાસ તપ (કે જેને ઊભા થવા કે એસવાને માટે પણ અશક્ત થઈ જાય ત્યાં સુધી કરવાનું હોય છે, તે) ન કરે ત્યાં સુધી ફરી તેને વ્રતભદ્ર ન આપવામાં આવે, તે ‘અનવસ્થાપ્ય’. ૧૦ ‘પારાયિક’ : એટલે ગણ, સંઘ વગેરેમાંથી તેનો છેક જ અહિંકાર કરવો તે.

(૨) વૈયાવૃત્ય, એ સેવારૂપ હોવાથી, સેવાયોગ્ય પાત્રોના દશ પ્રકાર પ્રમાણે તેના દશ ભેદ થાય છે. ૧. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનું હોય તે ‘આચાર્ય’. ૨. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય તે ‘ઉપાધ્યાય’. ૩. વય, દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન

વગેરેમાં વડીલ હોય તે 'સ્થવિર'. ૪. મોટા અને ઉચ્ચ તપ કરનાર હોય તે 'તપસ્વી'. ૫. જે નવો જ દીક્ષિત થયો હોય અને શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય તે 'શૈક્ષ'. ૬. રોગ વગેરેથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તે 'જ્ઞાન'. ૭. સમાનધર્મી હોય તે 'સાધર્મિક'. ૮. એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે 'કુલ'. ૯. જુદા જુદા આચાર્યોના શિષ્યરૂપ સાધુઓ, જે પુરસ્કાર સહાધ્યાયી હોવાથી સમાન વાચનાવાળા હોય, તે 'ગણ'. ૧૦. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર પ્રકાર મળીને થતો સમુદાય તે 'સંઘ'.

(૩) સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ છે : ૧. શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાક લેવો તે 'વાચના'. ૨. શંકા દૂર કરવા કે વિશેષ ખાતરી કરવા પડપૂછ કરવી તે 'પ્રશ્નના'. ૩. શબ્દ, પાક કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે 'અનુપ્રેક્ષા'. ૪. શિષ્યેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે 'આત્માય-પરાવર્તન'. ૫. જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું તે 'ધર્મોપદેશ'.

(૪) વિનયના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એવા ચાર ભેદ છે. ૧. જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો અને તેને જીવવું નહીં, તે જ્ઞાનવિનય. ૨. તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, અને તેમાં આવતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકપણે કેળવવું, તે દર્શનવિનય. ૩. ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું, તે ચારિત્રવિનય. ૪. પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષની સામે જવું, તે આવે ત્યારે જીકીને જીભા થવું, વગેરે ઉપચારવિનય.

(૫) વ્યુત્સર્ગના આજ્ઞ અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકાર છે. ધન ધાન્યાદિ આજ્ઞ વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉઠાવી લેવી, તે આજ્ઞોપધિવ્યુત્સર્ગ; અને શરીર ઉપરથી મમતા ઉઠાવવી તેમજ કાપાયિક વિકારોમાંથી તનમયપણાનો ત્યાગ કરવો, તે આભ્યંતરોપધિવ્યુત્સર્ગ.

(૬) ઘ્યાનના આત્, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એવા ચાર ભેદો છે. આહીં પશ્ચીના બે જ વિવક્ષિત છે. વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પુરુષની આજ્ઞા શી છે, કેવી હોવી જોઈએ, દોષનું સ્વરૂપ શું છે, તેમાંથી કેમ છુટાવ, કયું દુઃખ કયા કર્મને આભારી છે, વગેરે આખતોના વિચાર ઉપર

એકાગ્ર થવું તે ધર્મધ્યાન કહેવાય. શુક્લધ્યાનમાં આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવાથી શરૂઆત કરવાની હોય છે. પછી એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં ધીમે ધીમે મન તદ્દન શાંત થઈ નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે, અને જ્ઞાનનાં બધાં અવરણો વિલય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. પછી શ્વાસપ્રશ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે છે. ત્યારે આસ્ત્રવો અને અંધનો નિરોધ થઈ, તેમજ શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ પાન ૬૫ ઇ.

૧૫

મધ્યલોક

[પાન ૭૮ માટે]

મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેઓ દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. જંજુદ્વીપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. તેની આજુબાજુ લવણસમુદ્ર આવેલો છે. તેનો વિસ્તાર એનાથી અમણો છે. તેની આજુબાજુ ધાતકીખંડ છે. તેનો વિસ્તાર લવણસમુદ્રથી અમણો છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ છે; તેનો વિસ્તાર ધાતકીખંડથી અમણો છે. તેની આજુબાજુ પુષ્પકરવરદ્વીપ છે, તેનો વિસ્તાર કાલોદધિથી અમણો છે; એમ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણનો વિસ્તાર અમણો છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાની સમાન છે.

જંજુદ્વીપ સૌથી વચમાં છે. એની વચમાં મેરુપર્વત છે. મેરુની જાંચાઈ લાખ યોજન જેટલી છે. તેમાં હજાર યોજન જેટલો ભાગ

જમીનમાં છે. જંબુદ્વીપમાં મુખ્ય સાત ક્ષેત્રો છે. તેમને 'વંશ' કે 'વર્ષ' પણ કહે છે. તેમાં પહેલું ભરત છે. તે દક્ષિણ તરફ છે. તેની ઉત્તરે હૈમવત, તેની ઉત્તરે હરિ, તેની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત છે. સાતે ક્ષેત્રોને એકબીજાથી જુદા પાડનાર છ પર્વતો છે; તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે અધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. ભરત અને હૈમવતની વચ્ચે હિમવાન છે. આકીનાનાં નામ મહાહિમવાન, નિપથ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી છે.

જંબુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકી ખંડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા અમણી છે, પરંતુ તેમનાં નામ એક સરખાં જ છે. ધાતકી-ખંડનો આકાર ચૂડી જેવો છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એમ બે ભાગ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેરુ, સાત સાત 'વર્ષ' અને છ છ વર્ષધર છે. પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં પણ ધાતકીખંડ જેટલા જ — એ મેરુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે. આ રીતે કુલ અઠી દ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીસ વર્ષધર અને ૩૫ ક્ષેત્રો છે. પુષ્કરદ્વીપમાં એક માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે. તે તેની અરાબર મધ્યમાં શહેરના કિલ્લાની જેમ ફરતો ગોળાકાર આવેલો છે.*

જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ, તથા લવણ અને કાસોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો નથી કે મરતો નથી. માત્ર લવણસમુદ્રમાં પદ અંતરદ્વીપ છે.

મનુષ્ય જાતિના મુખ્ય બે ભાગ છે : આર્ય અને અનાર્ય. નીચેના સાડીપચીશ જન્મપદો-દેશો-માં ઉત્પન્ન થતા લોકો આર્ય છે. તે દેશોનાં

* જંબુદ્વીપ, વર્ષધર પર્વતો વગેરેનું આગું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ (૨-૧), ભાગવત પુરાણ (૫-૨૦) વગેરે ગ્રંથોમાં તેમજ મહાભારત ભીષ્મપર્વ ૩૧૭-૩૭૮ માં વિસ્તારથી જેવા મળે છે. તેમાં નામો જુદાં જુદાં છે; પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે અહીં જણાવેલા નામો પણ દેખાઈ આવે છે.

નદમ-રાજધાની સાથે નીચે પ્રમાણે છે : મગધ-રાજગૃહ, અંગ-અંબા, વંગ-તામ્રલિપ્તિ, કલિંગ-કંચનપુર, કાશી-વારાણસી, કોશલ-સાકેત, કુરુ-હસ્તિનાપુર, કુશાત-શૌર્યપુર, પંચાલ-કાંપિલ્ય, જંગલ-અહિચ્છત્રા, સુરાષ્ટ્ર-દ્વારવતી, વિદેહ-મિથિલા, વત્સ-કૌશામ્બી, શાંડિલ્ય-નંદીપુર, મલ્લ-ભદ્રિલપુર, મત્સ્ય-વિરાટ, અચ્છ-વરુણા, દશાર્ણ્ય-મૃત્તિકાવતી, ચેદિ-શુક્રિતમતી, સિંધુસૌવીર-વીતભય, શરસેન-મથુરા, ભંગ-પાપા, વર્ત-માપપુરી, કુણ્ડાલ-શ્રાવસ્તિ, લાહ-કોટિવર્ષ, કૈકય દેશ અર્ધા-પ્રવેત-મિષકા. આ દેશોમાં જિનો, ચક્રવર્તીઓ, અને રામકૃષ્ણ વગેરે શલાકાપુરુષો^૧ થાય છે.

શક, વચન, શમર, અર્ષર, હણ, રોમશ, પારસ, પુલિંદ્ર, કૌંચ, ચીન, દ્રવિડ, કૈકય, કિરાત, હયમુખ, ખરમુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ વગેરે સ્ત્રેચ્છો છે. “ તે અથા પાપી, કૂરકમી, નિર્ધૃણ, અને નિરનુતાપ એવા અનાર્યો છે. તેઓમાં ‘ધર્મ’ નામનો શબ્દ સ્વપ્ને પણ જાણીતો હોતો નથી.”

૧૬

સાત નરકભૂમિઓ

[પાન ૭૯ માટે]

આ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે છે, પણ એકબીજાને અડીને આવેલી નથી. અર્થાત એકબીજાની વચમાં મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ધનોદધિ, ધનવાત, તનુવાત અને આકાશ આવેલાં છે. અર્થાત પહેલી નરકભૂમિની નીચે ધનોદધિ છે, ધનોદધિની નીચે ધનવાત છે, ધનવાતની નીચે તનુવાત છે અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. એ આકાશની નીચે પંચી-ત્રીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચમાં પણ ધનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે.

૧. શલાકા એટલે માપવાની સળી-ગજ-જેવા પુરુષો.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. ખીજા કાંકરાની અહુલતાને લીધે શર્કરાપ્રભા, ત્રીજી રેતીની મુખ્યતાને લીધે વાલુકાપ્રભા, તથા પછીની ભૂમિઓ પણ તે પ્રમાણે પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે. તે સાતેનાં ક્રમપૂર્વક ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી એવાં નામ છે. રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ છે. પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે. તેની જાડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી છે. એની નીચેનો ખીજો કાંડ કાદવથી ભરેલો છે. તેની જાડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલપહુલ છે. તેની જાડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજન છે. આમ ત્રણે કાંડોની મળીને જાડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે. રત્નપ્રભા સિવાયની ભૂમિઓમાં એવા ત્રણ વિભાગ નથી. ખીજા ભૂમિની જાડાઈ ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજન; ત્રીજીની ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન; ચોથીની ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન; પાંચમીની ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન; છઠ્ઠીની ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન અને સાતમીની ૧ લાખ ૮ હજાર યોજન છે. એ સાતે ભૂમિની નીચે જે સાત ધનોદધિ છે, તેમની જાડાઈ દરેકની વીશ-વીશ હજાર યોજન છે. પરંતુ જે ધનવાત અને તનુવાત છે, તેમની જાડાઈ દરેકની અસંખ્ય યોજન જેટલી છે, પણ સમાન ન હોઈ, એક એકથી વધતી જતી છે. આ સાતે ભૂમિની જેટલી જાડાઈ ઉપર કહી, તેમાંથી ઉપર તથા નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડી દઈને આક્રીતા મધ્ય ભાગમાં નરકાવાસ છે. એ બધા નરકાવાસો નીચે નીચેની ભૂમિમાં અશુભ, અશુભતર, અશુભતમ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ છે. રત્નપ્રભા સિવાયની આક્રીતા છ ભૂમિઓમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, ગામ, શહેર, વનસ્પતિ, જીવજંતુ, મનુષ્ય કે દેવ કાંઈ નથી. રત્નપ્રભાનો ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોકમાં સંમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, મનુષ્ય, દેવ આદિ મળી આવે છે. આક્રીતા છમાં તો માત્ર નારક જીવો અને કેટલાક એકેદ્રિય જીવો જ છે. આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે. કેટલાક દેવો પોતાના

પૂર્વજન્મના મિત્ર નારકોની પાસે એમને દુઃખમુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જન્મ્ય છે. એ રીતે જનારા દેવો પણ કૃત ત્રણ ભૂમિઓ સુધી જઈ શકે છે. પરમ અધાર્મિક વર્ગના દેવો કે જેઓ નરકપાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે.

૧૭

પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો

[પાન ૮૫ માટે]

નોંધ : મૂળમાં [પા. ૮૪ ઉપર] પ્રાણાયામની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે ખરાખર યોગસૂત્ર [૨-૪૬] જેવી છે. ત્યાં પણ પ્રાણાયામ એટલે 'શ્વાસપ્રશ્વાસવેર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ' એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પ્રાણાયામના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે : બાહ્યવૃત્તિ (રેચક), આભ્યંતરવૃત્તિ (પૂરક), સ્તંભવૃત્તિ (એટલે કે રેચકપૂરક સાથેનો મધ્યમાં કુંભકવાળો), અને કેવલકુંભક (એટલે કે રેચકપૂરક વિનાનો, અધિક અભ્યાસના બદથી કરાતો માત્ર કુંભક). હેમચંદ્રાચાર્યજીએ રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ જ મુખ્ય પ્રકારો જણાવ્યા છે; અને ઉપરાંતમાં 'બીજા આચાર્યના મત પ્રમાણે' એમ કહીને પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર એવા બીજા ચાર ભેદો ઉમેર્યા છે. તે ચારેનું વર્ણન જોતાં તે કુંભકના જ અમુક પ્રકારો લાગે છે; કારણ કે તેમાં અમુક સ્થાનોમાંથી પવનને ખસેડીને અમુક સ્થાને લઈ જવાનો કે ત્યાં સ્થિર કરવાનો કલો છે. હૃદયોગપદ્ધતિપિકા [૨-૪૪], ઘેરંડસંહિતા [૫-૪૭] વગેરે ગ્રંથોમાં કુંભકના સૂચ્છેદન, ઉજ્જયી વગેરે જે પ્રકારો જણાવ્યા છે, તેમની સાથે આ ચારેનું કાંઈ જ સામ્ય નથી. ત્રિશિખ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૨૯), દર્શનોપનિષદ (૭-૫) તથા શાંડિલ્યોપનિષદ (અં ૧, ખં ૭) માં 'પ્રત્યાહાર'ની વ્યાખ્યા ખરાખર મૂળમાં વર્ણવેલા 'પ્રત્યાહાર-પ્રાણાયામ' જેવી આપી છે. તથા પગનો અંગૂઠો, ધૂટી, સાયળનું મધ્ય, નાંધનું મધ્ય તેમજ મૂળ, માથું, હૃદય, નાસિ, કંઠપ્રદેશ, તાલુપ્રદેશ, નાક, આંખ, ભમર વગેરે મર્મસ્થાનોમાં એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં વાયુને ખેંચીને ધારણ કરવો, તેનું નામ

‘પ્રત્યાહાર’ છે,” એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ, એટલું-ચાહ રાખવું જોઈએ કે, ત્યાં પ્રાણાયામનો પ્રકાર નથી વર્ણવ્યો, પણ ‘પ્રત્યાહાર’નો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે.

તે સ્થળેએ તો પ્રત્યાહારની ‘ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચવી’ એવી વ્યાખ્યા ઉપરાંત, ઉપર જણાવેલી, તેમજ બ્રહ્મારાધનસુદ્ધિથી નિત્ય અને કામ્ય કર્મ કરવાં વગેરે વ્યાખ્યાઓ પણ વિકલ્પ તરીકે આપી છે.

મૂળમાં પ્રાણાયામ વિષે પાંચમા પ્રકાશમાં આપેલી વિશેષ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રાણાયામથી માત્ર પ્રાણનો જ્ય નથી થતો; પરંતુ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદ્દાન અને વ્યાન એ પાંચે વાયુનો જ્ય થઈ શકે છે. પરંતુ તે માટે તે પાંચેનાં સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજા જાણવાં જોઈએ. નાસાત્ર, હૃદય, નાભિ તથા પગના અંગૂઠાના છેડા, એ ‘પ્રાણ’નાં સ્થાન છે. પ્રાણનો વર્ણ લીલો છે. નાસાદિ સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારં-વાર કરવાથી (‘ગમાગમપ્રયોગ’) કે કુંભક (‘ધારણ’) કરવાથી તેનો જ્ય થઈ શકે છે. ‘અપાન’ વાયુનો વર્ણ કાળો છે. ત્રીવાની પાછળની એ નાડીઓ, પીઠ, પીઠનો છેડો, અને એ પાનીઓ એ તેનાં સ્થાન છે; તથા તે સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારંવાર કરવાથી તેનો જ્ય થઈ શકે છે. ‘સમાન’ વાયુનો વર્ણ શ્વેત છે. હૃદય, નાભિ અને સર્વ સંધિઓ તેનાં સ્થાન છે; તે સ્થાનો વિષે વારંવાર રેચક—પૂરક કરવાથી તેનો જ્ય થાય છે. ‘ઉદ્દાન’ વાયુનો વર્ણ લાલ છે. હૃદય, કંઠ, તાલુ, ભમરોની વચ્ચેનો ભાગ અને માથું (મૂર્ધા) એ તેનાં સ્થાન છે. નાક વડે બહારથી પવન ખેંચી, હૃદયાદિ સ્થાનમાં તેને સ્થાપી, તેને ઊંચો આવતો અગપૂર્વક રોકવાથી (‘ગત્યાગતિનિયોગ’) તેનો જ્ય થઈ શકે છે. ‘વ્યાન’ નો વર્ણ મેઘમનુષ્ય જેવો જ છે.^૧ તેનું સ્થાન સર્વ ત્વચા છે; તથા રેચક અને પૂરકના ક્રમથી કુંભકનો અભ્યાસ કરવાનો તેનો જ્ય થઈ શકે

૧. અમૃતનાદોપનિષદ (૩૫-૭) માં પ્રાણાદિના વર્ણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે : પ્રાણ-લાલ; અપાન-ઈંદ્રગોપ જેવો; સામાન-ગાયના દૂધ જેવો; ઉદ્દાન-પાંડુર; અને વ્યાન-અર્ચિ(ત્વાલા) જેવો.

છે.^૧ પ્રાણનું વ્યાનમીજ વૈ છે; અપાનનું પૈ છે; સમાનનું વૈ છે; ઉદાનનું રૌ છે, અને વ્યાનનું લૌ છે. પ્રાણનો જ્ય કરવાથી જઠરાગ્નિની પ્રખળતા, દોર્ધ્ન શ્વાસ, વાયુનો જ્ય, અને શરીરની લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ સમાન અને અપાનનો જ્ય કરવાથી ધા જલદી રુચાય છે, હાડકાં વગેરે ભાગ્યાં હોય તો જલદી સધાય છે, ઉદરાગ્નિ પ્રખળ થાય છે, મળમૂત્ર ઓછાં થાય છે, અને વ્યાધિઓ દૂર થાય છે. ઉદાનનો જ્ય કરવાથી મૃત્યુકાળે પોતાની મરજી મુજબ ઉત્ક્રાંતિ કરી શકાય છે; તથા, કાદવ, કાંટા વગેરેથી બાધા થતી નથી.^૩ વ્યાનનો જ્ય કરવાથી ટાદતડકાની પીડા થતી નથી, કાંતિ વધે છે અને અરોગિતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે સ્થાને રોગ

૧. શિવસંહિતા (૩-૭), ઘેરડસંહિતા (૫,૬૧-૨) વગેરેમાં પ્રાણાદિનાં સ્થાનો નીચે પ્રમાણે એક એક વર્ણવ્યાં છે : પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગુદામાં, સમાન નાભિમેંડળમાં, ઉદાન કંઠકેશમાં અને વ્યાન સર્વશરીરવ્યાપી. પરંતુ ત્રિશિખ્રાક્ષણોપનિષદ (૭૯-૮૦), દશનોપનિષદ (૨૩-૯), શાંડિલ્યોપનિષદ (અં ૧, ખં ૪) વગેરેમાં પ્રાણાદિનાં સ્થાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા કાંઈક ફેરફાર સાથે અનેક પણ ગણાવ્યાં છે.

૨. શ્રતાશ્વતરોપનિષદમાં લઘુત્વ, આરોગ્ય, અલોહુપ્ત્વ, પ્રસન્ન વર્ણ, મધુર સ્વર, શુભ ગંધ, મલમૂત્રની અલ્પતા — એટલાં જણાવ્યાં છે. શિવસંહિતા ૩-૪૩ માં અલ્પ નિદ્રા, અલ્પ મળમૂત્ર, અરોગિત્વ, અદીનત્વ તથા પરસેવો, લાળ અને કૃમિનો અભાવ — એટલાં જણાવ્યાં છે. યોગસૂત્ર ૨-૫૨ વગેરેમાં જ્ઞાન અને યોગના પ્રતિબંધક પાપરૂપી મળનો નાશ, અને ધારણા કરવાની મનની યોગ્યતા — એટલાં જણાવ્યાં છે. યોગશિષોપનિષદમાં (૬૦ ઇ૦) તે હાથની થપાટથી વાદ, હાથી ઇત્યાદિને મારી નાખે, કામદેવ જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે, સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય થાય, અને સુગંધી શરીરવાળો થાય, એટલાં વધારે છે.

૩. જુઓ યોગસૂત્ર ૩-૩૮. ત્યાં પણ ઉદાનજયનું એ જ ક્ષ્મ એ જ શબ્દોમાં બતાવ્યું છે. ત્યાં (૩-૩૯માં) સમાન વાયુના જયનું ક્ષ્મ 'મ્વલન' 'એટલે કે શરીર બળતું દેખાવું' એવું જુદું જણાવ્યું છે.

પીડા કરતો હોય, તે તે સ્થાને પ્રાણાદિ વાયુ ધારણ કરવાથી, તે રોગ દૂર થાય છે.^૧ [૫/૧૩-૨૫]

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિના વિજય માટે અભ્યાસ કર્યા બાદ, મનની સ્થિરતા માટે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના અભ્યાસ કરવો. પ્રથમ, કોઈ આસને સ્થિર બેસી, ધીમે ધીમે વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો. ત્યાર બાદ ડાબી આંગુઠેથી તેને બેંચી પગના અંગૂઠા સુધી લઈ જવો. પછી મનને પણ પગને અંગૂઠે સ્થિર કરવું. ત્યાર બાદ પવન અને મન બંનેને પગને તળિયે સ્થિર કરવાં; ત્યાર બાદ પાનીએ, ત્યાર બાદ ઘુંટીએ, ત્યાર બાદ જાંઘે, ત્યાર બાદ ઠીંચણે, ત્યાર બાદ સાયળે, ત્યાર બાદ ગુદાએ, ત્યાર બાદ લિંગે, ત્યાર બાદ નાભિએ, ત્યાર બાદ પેટે, ત્યાર બાદ હૃદયે, ત્યાર બાદ કંઠે, ત્યાર બાદ જીભે, ત્યાર બાદ તાલુએ, ત્યાર બાદ નાસાએ, ત્યાર બાદ નેત્રે, ત્યાર બાદ ભમરે, ત્યાર બાદ કપાળે, ત્યાર બાદ માથે, અને ત્યાર બાદ બ્રહ્મપુરમાં સ્થિર કરવાં. પછીથી એવા જ ઊલટા ક્રમથી પગના અંગૂઠા સુધી તેમને પાછાં લઈ જવાં. પછી નાભિ-પદ્મમાં તેમને લઈ જઈ, વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો. આમ, પગના અંગૂઠાથી માંડી લિંગ સુધી ક્રમપૂર્વક વાયુને ધારણ કરવાથી શીઘ્ર ગતિ અને અગ્ર પ્રાપ્ત થાય છે; નાભિમાં ધારણ કરવાથી જ્વરાદિ દૂર થાય છે; જ્વરમાં ધારણ કરવાથી કાયશુદ્ધિ થાય છે; હૃદયમાં ધારણ કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; કૂર્મનાડીમાં^૨ ધારણ કરવાથી રોગ અને જ્વર દૂર થાય છે; કંઠમાં ધારણ કરવાથી ભ્રૂખતરસ દૂર થાય છે; જીભને ટેરવે ધારણ કરવાથી રસજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; નાસાએ ધારણ કરવાથી ગંધજ્ઞાન, આંખમાં ધારણ કરવાથી રૂપજ્ઞાન, કપાળમાં ધારણ કરવાથી રોગનાશ

૧. આજ જ હકીકત એ જ શબ્દોમાં ત્રિશિખ્રાબ્રહ્મણોપનિષદમાં (૧૧૩) તથા દર્શનોપનિષદ ૬-૨૧ ૪૦માં પણ જણાવી છે.

૨ કઠકૃપ કે જેમાં થઈને નાસિકા કે મુખમાંથી લીધેલા વાયુ અંદર ન્તય છે, તેની નીચેના ભાગમાં આવેલી કુંડલિત સર્પના આકારની નાડી કે નાડીચક્ર.

અને ક્રોધોપશમ, તથા અહરંધ્રમાં ધારણ કરવાથી સિદ્ધોનું સાક્ષાત્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૨૬-૩૫]

નોંધ : અહીં અમુક અમુક સ્થળોએ વાયુ અને મન સ્થિર કરવાથી જે ફલપ્રાપ્તિ જાણાવી છે, તે યોગસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં અમુક અમુક સ્થળે ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ કરવાથી થતી ફલપ્રાપ્તિના જેવી જ છે. જેમકે, (૩-૨૯) ‘કંઠકૂપમાં ધારણાદિ કરવાથી ક્ષુધાપિપાસાની નિવૃત્તિ થાય છે;’ (૩-૩૦) ‘દૂર્મનાડીમાં કરવાથી રથૈર્થ પ્રાપ્ત થાય છે;’ (૩-૩૧) ‘મૂર્ધ્ (એટલે કે અહરંધ્ર) માં રહેલા જ્યોતિમાં કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે;’ (૩-૩૩) ‘હૃદયમાં કરવાથી ચિત્તનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે,’ ઇત્યાદિ. ૧-૩૫માં પણ ‘વિષયવતી પ્રવૃત્તિ’ના ઉલ્લેખ વખતે, નાસાત્રે ધારણા કરવાથી દિવ્ય ગંધની, જિહ્વાગ્રમાં કરવાથી દિવ્યરસની વગેરેની પ્રાપ્તિ જાણાવી છે. પરંતુ, ત્યાં માત્ર વાયુ કે મનને ધારણ કરવાની વાત નથી; પરંતુ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ કરવાની વાત છે. અહીંયાં આચાર્યશ્રીએ જુદે જુદે સ્થળે ધારણાદિ કરવાનું જાણાવ્યું છે, તે જુદા પ્રસંગમાં છે, અને જુદા હેતુસર — એટલે કે તેમ કરવાથી જે કાલજ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા થાય છે તેટલા પૂરતું — જાણાવ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. અલખત, હૃદયાદિ યોગ્ય સ્થળે નિષ્કામભુક્ષિથી ધારણાદિ કરવાથી અવિદ્યાનો લય, વિષયેચ્છાનો નાશ વગેરે અભિપ્રેત ફોલોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનો ઉલ્લેખ તે સાથે સાથે કરતા જાય છે; પરંતુ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, તે બધી ધારણાઓથી જે અવાંતર ફોલો પ્રાપ્ત થાય છે — કે જે મેળવવાં તેમને મતે ઉપયોગી નથી — તેમનું જ વર્ણન કરવાનો છે. યોગ-સૂત્રમાં પણ એ રીતે અભિપ્રેત તેમજ અવાંતર ફોલોની પ્રાપ્તિ પ્રકરણવશાત્ એકસાથે જ વર્ણવ્યા કરવી પડી છે; અને સાથે સાથે જાણાવવું પડ્યું છે કે, ‘તે સમાધૌ ઉપસર્ગા વ્યુત્થાનેં સિદ્ધયઃ । ’ ‘એ બધી સિદ્ધિઓ, જેનાથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય

છે તે સમાધિની પ્રતિબંધક છે' (૩-૩૬); તેથી તેવી બધી ધારણાઓ આદિ ન કરતાં, જેનાથી 'તારનારું વિવેકજ્ઞાન' થાય એવાં ધારણાદિક જ કરવાં: "તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમ્ અક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્" ॥ (૩-૫૩)

ત્રિશિખપ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૦૯ ઇ)માં જણાવ્યા પ્રમાણે નાભિકંદ, નાસાગ્ર અને પાદાંગુલ એ ત્રણ સ્થાનોએ મનને પ્રાણો સાથે સર્વ સંધ્યાઓ વખતે ધારણ કરવાથી યોગી સર્વ રોગોથી મુક્ત થઈ, થાકની લાગણી અનુભવ્યા વિના દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં વધારામાં જણાવ્યું છે કે, નાભિકંદમાં ધારણ કરવાથી કૃદ્ધિ-રોગનો નાશ થાય છે અને નાસાગ્રમાં ધારણ કરવાથી દીર્ઘાયુ અને દેહલાઘવ પ્રાપ્ત થાય છે.

શાંડિયોપનિષતમાં (અં ૧, ખં ૭)માં જણાવ્યા પ્રમાણે નાસાગ્રે વાયુ ધારણ કરવાથી વાયુવિજય પ્રાપ્ત થાય છે. નાભિ મધ્યે ધારણ કરવાથી સર્વ રોગનો વિનાશ થાય છે, અત્તે પાદાંગુલે ધારણ કરવાથી શરીરની લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે.

શિવસંહિતા (૫-૪૩ ઇ)ને મતે કંકડૂપમાં વાયુ ધારણ કરવાથી ક્ષુત્પિપાસા-નિવૃત્તિ, ડૂમ્નાડીમાં કરવાથી ચિત્તરચ્ચૈર્ય, કપાલની મધ્યમાં દેખાતા જ્યોતિ ઉપર કરવાથી પાપક્ષય, પરમ-પદની પ્રાપ્તિ અને સિદ્ધોનું દર્શન તથા તેમની સાથે સંભાષણ, અને નાસાગ્ર ઉપર કરવાથી મનોનાશ તથા ખેચરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે સિદ્ધિના પરમ કારણરૂપ ધારણાનો અભ્યાસ કરવાથી નિઃસંશયપણે પવનની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. નાભિમાંથી નીકળતા પવનની ક્રિયા 'ચાર' કહેવાય છે; હૃદયમાં જતા પવનની ક્રિયા 'ગતિ' કહેવાય છે; અને બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિત થતા પવનની ક્રિયા 'સ્થાન' કહેવાય છે. અભ્યાસયોગથી એ 'ચાર', 'ગતિ' અને 'સ્થાન'નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી માણુસ મૃત્યુ, આયુષ્ય અને શુભાશુભ ફળનો ઉદય, એટલી વ્યાપ્તો જાણી શકે છે. [૫/૩૬-૮]

પંચી ધીમે ધીમે પવનની સાથે મનને બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ખસેડી, હૃદયપદ્મની અંદર સ્થિરતાથી ધારણ કરવું. તેમ કરવાથી અવિદ્યાનો લય થઈ જાય છે, વિષયેચ્છા નાશ પામી જાય છે, વિકલ્પો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અંતરમાં જ્ઞાન વિસ્તાર પામે છે. હૃદયમાં મન સ્થિર થવાથી વાયુની ગતિ ક્યા મંડળમાં છે, તેનો સંક્રમ-પ્રવેશ ક્યાં છે, તેનો વિશ્રામ ક્યાં છે તથા કઈ નાડી ચાલે છે, તે જાણી શકાય છે. નાસિકાના આકાશમાં ચાર મંડળ છે : પ્રથમ પૃથ્વીનું મંડળ છે, પછી વરુણનું મંડળ છે; પછી વાયુનું મંડળ છે, અને પછી અગ્નિનું મંડળ છે. પૃથ્વીમંડળ મધ્યમાં પૃથિવીબીજ 'ક્ષ'વાળું છે. તેનો આકાર ચોરસ છે, ખૂણાઓમાં તેને વળ્લનાં ચિહ્ન છે, તથા તપાવેલા સુવર્ણ જેવો તેનો વર્ણ છે. વરુણમંડળ આક્રમના અર્ધચંદ્ર જેવા આકારનું છે. તેમાં વર્કરનું ચિહ્ન છે, તેનો વર્ણ ચંદ્ર જેવો શ્વેત છે, અને તે અમૃતનાં ઝરણોથી વ્યાપ્ત થયેલું છે. વાયુમંડળ કાળી મેશ કે કાળાં વાદળ જેવું છે. તે બરાબર ગોળા આકૃતિનું છે, મધ્યમાં મિંદુવાળું છે, દુર્લક્ષ્ય છે, પવનથી વીંટાયેલું છે અને ચંચળ છે. અગ્નિમંડળ ઊંચે નીકળતી જ્વાળાઓવાળું, લયંકર, ત્રિકોણ, ખૂણાઓમાં સ્વસ્તિકાનાં ચિહ્નવાળું, તણુખાના રંગનું, તથા રકાર બીજવાળું છે. આ ચારે મંડળો અભ્યાસથી સ્વાનુભવમાં આવે છે. [૫/૩૯-૪૭]

નોંધ : પૃથ્વી વગેરેનાં મંડળ ધ્યાનાદિ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. અહીં તો તે અધાં નાસિકાના વિવરમાં જ ગણાવ્યાં છે; પરંતુ અન્ય યોગગ્રંથોમાં પાર્થિવી વગેરે ધારણાઓ માટે શરીરમાં જુદે જુદે ડેકાણે પૃથ્વી વગેરેનાં સ્થાનો કે મંડળ ગણાવ્યાં છે. તે માટે જુઓ ટિ. નં. ૧૮. પરંતુ ત્યાં તે તત્ત્વના ધ્યાન માટે જે રંગ આકૃતિ વગેરે ગણાવ્યાં છે, તેમાં થોડાઘણા ભેદ છે. યોગતત્ત્વોપનિષદ ૮૪ છં. માં પૃથ્વીનું મંડળ ચોરસ આકારનું, પીતલવર્ણ અને લ અક્ષરવાળું ગણાવ્યું છે; વરુણમંડળ

અર્ધચંદ્ર આકારનું, શુક્લ રંગનું અને વખીજમંત્રવાળું જણાવ્યું છે. વહ્નિનું મંડળ ત્રિકોણ, લાલરંગનું અને રખીજવાળું જણાવ્યું છે. વાયુનું મંડળ છપ્પૂણી આકારનું, કૃષ્ણ રંગનું અને યખીજવાળું જણાવ્યું છે. તથા આકાશનું મંડળ ગોળ આકારનું, ધૂમ્ર રંગનું, અને હકાર ખીજવાળું જણાવ્યું છે. ત્રિશિખત્રાક્ષણો-પતિપદમાં પણ (૧૩૫ ઇ) અર્ધું એવું જ છે.

તે ચારે મંડળોમાં ક્રમથી સંચરતો વાયુ પણ ચાર પ્રકારનો છે. નાસિકાનું રંધ્ર ભરીને ધીમે ધીમે વહેતો, પીત રંગનો, કાંઈક ઊનો, આઠ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો, અને સ્વચ્છ (પાર્થિવ) વાયુ 'પુરંદર' કહેવાય છે. ઘોળા રંગનો, શીતળ, જલદી જલદી નીચેની આબુએ વહેતો, તથા આર આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'વરુણ' કહેવાય છે. કદીક ઉજ્યુ તો કદીક શીત એવો, કૃષ્ણ રંગનો, તીરછી આબુએ સતત વહેતો તથા છ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'પવન' કહેવાય છે. ઊગતા સૂર્ય જેવા વર્ણવાળો, અતિશય ઉજ્યુ ધૂમરીઓ ખાતો, ઉપરની આબુએ વહેતો, તથા ચાર આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'દહન' કહેવાય છે. [૫/૪૮-૫૧]

'પુરંદર' વાયુ વહેતો હોય ત્યારે, સ્તંભનાદિ કાર્ય કરવાં; 'વરુણ' વાયુ વખતે પ્રશસ્ત કાર્યો કરવાં; 'વાયુ' વખતે મલિન અને ચંચળ કાર્યો કરવાં; અને 'દહન' વખતે વશીકરણાદિ કાર્ય કરવાં. 'પુરંદર' વાયુ^૨ જન્મ, ચામર, હસ્તી, અશ્વ, સ્ત્રી, રાજ્ય વગેરે સંપત્તિરૂપી મન ગમતાં કૃણ આપે છે. 'વરુણ' વાયુ ક્ષણમાત્રમાં સ્ત્રી, રાજ્યાદિ, પુત્ર,

૧. ઘેરડસંહિતા ૫-૮૬ ઇ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે બહાર કઠાતા વાયુની લંબાઈ ૧૨ આંગળ હોય છે. ખાતી વખતે તેનું પ્રમાણ ૨૦ આંગળ, ચાલતી વખતે ૨૪ આંગળ, ઊંઘમાં ૩૦ આંગળ અને મૈથુન વખતે ૩૬ આંગળ હોય છે.

૨. 'પ્રમ વખતે કે કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે હોય તો' એટલું બધે અધ્યાહુત કરી લેવું.

સ્વગ્ન, અંધુ તેમજ બીજી સારવાન વસ્તુઓનો મેળાપ કરાવી આપે છે; 'પવન' વાયુ ખેતી, નોકરી વગેરે મળેલાં હોય તેનો નાશ કરે છે; તથા મૃત્યુભય, કલહ, વેર અને ત્રાસ પ્રવર્તાવે છે. 'દહન' વાયુ ભય, શોક, રોગ, દુઃખ અને વિદ્ર વગેરેની પરંપરા લાવે છે, તથા વિનાશ સૂચવે છે. [૫/૫૨-૬]

ચંદ્રમાર્ગ (ડાબો) અને સૂર્યમાર્ગ (જમણા) અને માર્ગથી વાયુઓ મંડલમાં દાખલ થાય, ત્યારે હંમેશાં શુભકારક હોય છે; પરંતુ અહાર નીકળતા હોય ત્યારે અશુભકારક હોય છે. કારણ કે, પ્રવેશ સમયે વાયુ જીવનરૂપ ગણાય છે; અને અહાર નીકળે એટલે મૃત્યુરૂપ ગણાય છે; માટે જ્ઞાનીઓએ તેમના પ્રવેશ અને નિર્ગમનનું ઈળ પશુ તેવું કહ્યું છે. 'ઈદ્ર' અને 'વરુણ' એ અને વાયુ ચંદ્રમાર્ગે પ્રવેશ કરતા હોય^૧ ત્યારે સર્વ સિદ્ધિને આપનારા થાય છે; પરંતુ સૂર્યમાર્ગે અહાર નીકળે કે પ્રવેશ કરે, ત્યારે મધ્યમ કહેવાય છે. 'વાયુ' અને 'અગ્નિ' એ બે વાયુ જમણા માર્ગે અહાર નીકળતા હોય તો વિનાશ સૂચવે છે; પરંતુ ડાબે માર્ગે નીકળે કે પેસે, તો મધ્યમ ગણાય છે. [૫/૫૭-૬૦]

નાડી ત્રણ છે : ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા. ડાબી આજુની ઈડા નાડી ચંદ્રનું સ્થાન છે; જમણી આજુની પિંગલા સૂર્યનું સ્થાન છે; અને મધ્યમાં આવેલી સુષુમ્ણા નાડી શિવનું સ્થાન છે.^૨ ઈડા નાડી સર્વ ગાત્રોમાં જાણે અમૃત વરસાતી હોય તેવી અમૃતમયી છે; તેમાં વાયુ સંચાર કરતો હોય ત્યારે તે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચન કરે

૧. અહીં પણ, 'પ્રથમ વખતે કે કાર્યારંભ વખતે' એમ સમજવું.

૨. શિવસંહિતા ૨-૧૮માં સુષુમ્ણાના મધ્યમાં આવેલી ચિત્રાને 'શિવને પ્રિય' કહી છે; બાકી, તે ત્રણેને ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપિણી કહી છે. હક-યોગપ્રદીપિકા ૩-૪માં સુષુમ્ણાનું બીજું નામ 'શાંભવી' આપ્યું છે. દર્શનાપ-નિષદમાં (૪-૩૫) સુષુમ્ણાનો દેવ શિવ કહ્યો છે, ઈડાનો હરિ કહ્યો છે, અને પિંગલાનો બ્રહ્મા કહ્યો છે. ઉપરાંત જણાવ્યું છે કે (૩૯), ઈડામાં ચંદ્ર સંચાર કરે છે, અને પિંગલામાં રવિ.

છે; જમણી પિંગલા નાડી અનિષ્ટ સૂચન કરે છે અને સંહારક છે; તથા સુષુમ્ના નાડી સિદ્ધિ અને નિર્વાણરૂપી કૃણ આપનારી છે. ડાબી નાડી અબ્યુદય વગેરે ઇષ્ટ તેમ જ પ્રશસ્ત કાર્યોમાં સ્વીકારાર્હ છે; અને જમણી નાડી મૈથુન, ભોજન, યુદ્ધ વગેરે દીપ્ત કાર્યો માટે સંમત ગણાઈ છે. શુક્રપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે ડાબી નાડીનો ઉદય હોય, તે તે શુભ છે. કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે જમણી નાડીનો ઉદય શુભ છે. તે અંતેનો ઉદય ત્રણ ત્રણ દિવસ શુભ ફલદાયી હોય છે. ચંદ્રનાડીથી વાયુનો ઉદય હોય, તે દિવસે સૂર્યનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે; અને જ્યારે સૂર્યનાડી વડે ઉદય હોય, ત્યારે ચંદ્રનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે. [૫/૬૧-૬]

શુક્રપક્ષમાં પડવાને દિવસે દિવસની શરૂઆતમાં જ પવનના સંચાર શુભ છે કે અશુભ છે તે નક્કી કરવું. પહેલાં પવન ચંદ્રનાડીમાં ત્રણ દિવસ ઉદય પામે; પછી ત્રણ દિવસ સૂર્યનાડીમાં જાય; પછી પાંચે ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં આવે, એ પ્રમાણે એ ક્રમથી પૃથ્વરપર્વ (પૂનમ) સુધી ચાલ્યા કરે. ત્યારબાદ કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યનાડીમાં ઉદય પામે અને ત્રણ દિવસ તેમાં રહે; પછી પાંચે ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં, એમ અંધું ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું. જો ત્રણે પખવાડિયાં સુધી ઉપર જણાવેલા ક્રમનો ભંગ થયા કરે, તો જ મહિનામાં મરણ થવાનું છે એમ માનવું; એ પખવાડિયાં સુધી થાય, તો ઇષ્ટ અંધુને વિપત્તિ આવે; એક પખવાડિયા સુધી થાય તો દાનુષ વ્યાધિ થાય; અને એ-ત્રણ દિવસ વિપર્યાસ થાય, તો કલહાદિ થાય. એક રાતદિવસ સૂર્યનાડીમાં જ પવન રહે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય; એ રાતદિવસ રહે, તો એ વર્ષે થાય; અને ત્રણ રાતદિવસ રહે, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. તે જ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમાં રહે, તો રોગ થાય. ત્રણે માર્ગે સાથે વાયુ ચાલતો હોય, તો મધ્યાહ્ન પછી મૃત્યુ થાય. દશ દિવસ સંક્રાંત થયા વિના એ માર્ગે જ વાયુ ચાલ્યા કરે, અને પછી સંક્રાંત થાય, તો મરણ સૂચવે. ચંદ્રનાડીમાં જ દશ દિવસ વાયુ વહે,

તો ઉદ્વેગ અને રોગ થાય; દોઢ કલાક સુધી ડાખામાંથી જન્મણીમાં કે જન્મણામાંથી ડાખામાં એમ અદલાયા કરે, તો લાલ, પૂજા આદિ મળે. જ્યારે દિવસ અને રાત સરખાં હોય તે કાળે જેની આંખો ફરકે, તેનું એક દિવસ અને રાતમાં મૃત્યુ થવાનું છે એમ જાણવું. એક નાડીમાંથી ખીંછે નાડીમાં પવન જાય તેને 'સંક્રાંતિ' કહે છે. તેવી પાંચ સંક્રાંતિઓ આદિ છઠ્ઠી સંક્રાંતિ વખતે મોં વાટે વાયુ ચાલતો હોય, તો મિત્રહાનિ, અર્થહાનિ, નિસ્તેજતા વગેરે મરણુ સિવાયના અધા અનર્થો થાય. તેર સંક્રાંતિઓ આદિ ચૌદમી સંક્રાંતિએ ડાખી નાસિકામાં વાયુ વહેતો હોય, તો રોગ, ઉદ્વેગાદિ પ્રાપ્ત થાય. માગશર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી માંડીને પાંચ રાત્રીઓ સુધી એક જ નાડીમાં પવન વહ્યા કરે. તો ૧૮ વર્ષે મૃત્યુ થાય. આસો મહિનાના પહેલા દિવસથી માંડીને પાંચ દિવસ એક નાડીમાં જ પવન રહે, તો પંદર વર્ષે આદિ મરણુ આવે. તે પ્રમાણે શ્રાવણ મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ એક નાડીમાં પવન રહે, તો આર વર્ષે મરણુ થાય; જેક મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે, તો નવ વર્ષે; ચૈત્ર મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે તો ૭ વર્ષે; અને માઘ મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે મરણુ થાય. એ અધામાં એ સમજવાનું કે, પાંચને અદલે બે, ત્રણ કે ચાર દિવસ વાયુ રહે, તો તે પ્રમાણે વર્ષની સંખ્યા ઘટાડવી-વધારવી. [૫/૬૭-૮૫]

હવે સૂર્યનાડીને આશરીને કાંઈક કાલનિર્ણય કહું. જ્યારે જન્મ-નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય અને આપણી રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય, અને જેટલી જન્મરાશિ ચંદ્રમાએ ભોગવી હોય, તેટલી જ સૂર્ય સાતમી રાશિ ભોગવી હોય, ત્યારે તે કાળને 'પૌષ્ણુ' કહે છે.* તે કાળ દરમ્યાન અર્ધો દિવસ સૂર્યનાડીમાં પવન રહે તો ૧૪ વર્ષે, અને આખો દિવસ રહે તો આર વર્ષે મૃત્યુ થાય. તે જ પ્રમાણે એક રાતદિવસ,

* સામાન્ય રીતે રેવતી નક્ષત્રના સમયને પૌષ્ણુ કહે છે.

એ દિવસ અને ત્રણ દિવસ રહે, તો અનુક્રમે દશ, આઠ અને છ વર્ષે મૃત્યુ થાય. ચાર દિવસ રહે તો ચોથે વર્ષે; પાંચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે; અને છ દિવસ રહે તો ૧૦૫૬ દિવસે મૃત્યુ થાય. સાત દિવસ રહે તો ૧૦૦૮ દિવસે; આઠ દિવસ રહે તો ૯૩૬ દિવસે; નવ દિવસ રહે તો ૮૪૦ દિવસે; દશ દિવસ રહે તો ૭૨૦ દિવસે; ૧૧ દિવસ રહે તો ૬૯૬ દિવસે; ૧૨ દિવસ રહે તો ૬૪૮ દિવસે; ૧૩ દિવસ રહે તો ૫૭૬ દિવસે; ૧૪ દિવસ રહે તો ૪૮૦ દિવસે; પંદર દિવસ રહે તો ૩૬૦ દિવસે; ૧૬ દિવસ રહે તો ૩૪૮ દિવસે; ૧૭ દિવસ રહે તો ૩૨૪ દિવસે; ૧૮ દિવસ રહે તો ૨૮૮ દિવસે; ૧૯ દિવસ રહે તો ૨૪૦ દિવસે; ૨૦ દિવસ રહે તો ૧૮૦ દિવસે; ૨૧ દિવસ રહે તો ૧૭૪ દિવસે; ૨૨ દિવસ રહે તો ૧૬૨ દિવસે; ૨૩ દિવસ રહે તો ૧૪૪ દિવસે; ૨૪ દિવસ રહે તો ૧૨૦ દિવસે; ૨૫ દિવસ રહે તો ત્રણ મહિને; ૨૬ દિવસ રહે તો એ મહિને; ૨૭ દિવસ રહે તો એક મહિને; ૨૮ દિવસ રહે તો અર્ધે મહિને; ૨૯ દિવસ રહે તો દશમે દિવસે; ૩૦ દિવસ રહે તો પાંચમે દિવસે; ૩૧ દિવસ રહે તો ત્રણ દિવસે; ૩૨ દિવસ રહે તો બીજે દિવસે; અને ૩૩ દિવસ રહે તો એક દિવસમાં જ મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમાં થાય તો તે જ ક્રમે વ્યાધિ આદિ થાય. આમ શરીરગત વાયુને આશરીને ચંદ્રનાડી અને સૂર્યનાડીના અભ્યાસયોગ વડે કાલનિર્ણય કરી શકાય છે. [૫/૮૬-૧૧૭]

પરંતુ શરીરગત વાયુનો તો વ્યાધિ વડે પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. તેથી તેના વડે કાલજ્ઞાન સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. તેથી તેને માટે હું કેટલાંક આલ્પ લક્ષણ જણાવું છું. ડાબી આંખમાં ૧૬ પાંખડીનું ચંદ્રકમળ ચિંતવવું; અને જમણી આંખમાં ચાર પાંખડીનું સૂર્યકમળ ચિંતવવું; પછી, ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર અને આંખ ઉપર આંગળી દબાવવાથી પ્રત્યેક કમળની ચાર પાંખડીઓ આગિયાના પ્રકાશ જેવા વર્ણની દેખાશે. હવે ચંદ્રકમળની જે નીચેની પાંખડી ન દેખાય, તો છ મહિને મૃત્યુ જાણવું; ભમર પાસેની ઉપલી પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ

જાણવું; આંખના સામા ખૂણા પાસેની પાંખડી ન દેખાય તો બે મહિને મૃત્યુ જાણવું; અને નાક નજીકની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહિને જાણવું. આ જ ક્રમે સૂર્યકમળની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો દશ. પાંચ, ત્રણ, બે અને એક દિવસે મૃત્યુ જાણવું. અને કમળની એ પાંખડીઓ આંખ દાખ્યા વિના જ દેખે તો ૧૦૦ દિવસે મૃત્યુ થાય. [૫/૧૧૮-૧૨૪]

હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું; પછી કાનને આંગળી વડે અંધ કરવા. બે પાંચ દિવસ સુધી લાગલગત અંદરનો અવાજ^૧ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષે; ૧૦ દિવસ ન સંભળાય, તો ચાર વર્ષે; પંદર દિવસ ન સંભળાય, તો ત્રણ વર્ષે; ૨૦ દિવસ ન સંભળાય, તો બે વર્ષે; અને ૨૫ દિવસ ન સંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. આમાં એ સમજવાનું કે, ઉપર પાંચ દિવસ ન સંભળાય તો પાંચ વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ કહ્યું છે; હવે છ દિવસથી લઈ સોળ દિવસ સુધી બે શબ્દ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષમાંથી દિવસોની એક, બે, ત્રણ એમ ચોવીસીઓ અનુક્રમે ઓછી કરીને કાળગણુના કરવી. [૫/૧૨૫-૭]

ગુરુના કહ્યાથી^૨ અહારંધ્ર આગળ ફેલાતી ધૂમરેખા પાંચ દિવસ સુધી ન દેખે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય. [૫/૧૨૮]

પડવાને દિવસે પવિત્ર થઈ પોતાના જમણા હાથને શુકલપક્ષ કદપવો; અને કનિષ્ઠ આંગળીના નીચલા વેદાને પડવો, વચલા વેદાને છઠ, અને ઉપલા વેદાને અગિયારસ કદપવી. અનામિકામાં એ પ્રમાણે ખીજ, ત્રીજ અને ચોથ કદપવાં; મધ્યમામાં સાતમ, આઠમ અને નોમ કદપવાં; તર્જનીમાં આરશ, તેરશ અને ચૌદશ કદપવાં; અને અંગૂઠામાં પાંચમ, દશમ અને પૂનમ કદપવાં. તે પ્રમાણે ડાબા હાથને કૃણ્યપક્ષ કદપવો અને તેની તિથિઓ પણ તે પ્રમાણે કદપવી. પછી નિર્જન દેશમાં

૧. મૂળ 'અગ્નિનિર્ધાષઃ'

૨. આ બધું દેખાય-સમજાય તે પહેલાં ગુરુના કહ્યા મુજબ એકાગ્રતા-ચેતનાદિ સાધવાનાં હોય છે; પછી અધિકાર જોઈ ગુરુ કહે તો જ એ બધું દેખાય છે, એમ સમજવાનું છે.

પદ્માસન વાળીને, પ્રસન્ન થઈને, સફેદ કપડાં પહેરીને અને હાથ કમળના દોડાની પેઠે જોડીને એસવું તથા તેની અંદર કૃષ્ણ વર્ણનું મીંડું ચિંતવવું. પછી હાથ ખુલ્લા કરતાં જે આંગળીની તિથિ ઉપર પેલું મિંદુ દેખવામાં આવે, તે તિથિએ મૃત્યુ છે એમ જાણવું. [૫/૧૨૯-૩૪]

છીંક, મળત્યાગ, વીર્યપાત, અને મૂત્રત્યાગ એ જે દિવસે એકી સાથે થઈ જાય, તે દિવસ પછી અરાખર એક વર્ષ એ મહિને એ જ દિવસે મૃત્યુ થશે એમ જાણવું. તેમજ રોહિણી નક્ષત્ર, ચંદ્રનું કલંક, અધ્યામાર્ગ (આકાશગંગા), અરુઘતીનો તારો અને ધ્રુવ એ પાંચ કે તેમાંનું એકાદ ન દેખાય, ત્યારે વર્ષ આદ મૃત્યુ થશે એમ જાણવું.* સ્વપ્નમાં પોતાને કૂતરાં, ગીધ, કાગડા કે નિશાયરો ખાઈ જાય છે એમ જુએ, કે ગધેડાં અને જાંટો વડે જાંચકી જવાતો જુએ, ત્યારે વર્ષ આદ મૃત્યુ થાય. સૂર્યને કિરણો (મંડળ) વિનાનો જુએ અને અગ્નિને કિરણો (મંડળ) વાળો જુએ, ત્યારે અગિયાર મહિને મૃત્યુ થાય. ઝાડની ટોચ ઉપર ગાંધર્વ નગર દેખે, કે પ્રેત અને પિશાચને પ્રત્યક્ષ જુએ,^૧ ત્યારે દશમે મહિને મૃત્યુ થાય. સ્વપ્નમાં ઊલટી, મૂત્ર, વિષ્ટા, સોનું કે ચાંદી જુએ, તો નવ મહિના જ જીવે. કોઈ માણસ અકસ્માત જાડો થઈ જાય, અકસ્માત કૃશ થઈ જાય, અકસ્માત અતિ ક્રોધી થઈ

* અરુઘતી, ધ્રુવનો તારો વગેરેના જુદા અર્થો પણ કરવામાં આવે છે. તે માટે ટીકામાં નીચેના જે શ્લોક ટાંક્યા છે :

“ અરુઘતી એટલે કે જીભ; ધ્રુવ એટલે નાકનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુપદ એટલે કે (બીજાની કીકીમાં દેખાતી પોતાની) કીકી, અને માતૃમંડળ એટલે કે ભમર — એ ચાર વસ્તુઓ આયુષ્યનો ક્ષય થવા આવેલો મનુષ્ય ન દેખી શકે.”

૧. વરાહમિહિરની બહુત્સંહિતામાં તો જણાવ્યું છે કે,

‘દૃષ્ટેષુ યાતુષાનેષુ નિર્દિશેન્મરણમાણુ સંપ્રાપ્તમ્’ —

‘યક્ષો વગેરેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય, તો મોત નજીક આવ્યું છે એમ જાણવું.’

ન્ય; કે અકસ્માત અતિ ખીકણુ થઈ ન્ય, તો તે આઠ મહિના જ
 જીવે. ધૂળ કે કાદવમાં આખું પગલું મૂકયું હોય છતાં અધૂરું જ
 પડે, તો તે માણસ સાત માસને અંતે મરી ન્ય. આંખની કીકી
 મેશ જેવી શ્યામ દેખાય; હોઠ અને તાળવું અકસ્માત સુકાઈ ન્ય;
 ઉપર નીચેના જે બે બે રાજદંત, તેમની વચ્ચે પોતાની ત્રણ આંગ-
 ણીઓ ન માય, તથા ગીધ, કાગડો, કપૂતર કે ખીજું કોઈ તેવું માંસા-
 હારી પક્ષી માથા ઉપર આવીને બેસે, તો છ મહિને મૃત્યુ થાય.
 વાદળાં વિનાના દિવસે મોંમાં પાણી ભરી સહેજ બીંચે ફરફર ઉરાડે,
 તો ત્યાં ઈંદ્રધનુષ્ય દેખાય છે. જ્યારે તે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિના
 આદ મૃત્યુ જાણવું; ખીજની કીકીમાં પોતાનું શરીર દેખાતું બંધ થાય,
 ત્યારે પણ તેમજ સમજવું. વાદળાં વિનાના દિવસોએ બે કોણીઓ બે
 ઠીંચણુ પર ટેકવીને બંને હાથ માથા ઉપર એકઠા કરવા. પછી તેની
 અંદર દેખાતી કેળના ડોડા જેવા આકારની છાયા રાજ જેવી. તે
 ડોડાની એક પાંખડી જે દિવસે ખિલેલી દેખાય, ત્યારે છ મહિના
 આદ તે તિથિએ જ મૃત્યુ થશે એમ જાણવું. ઈંદ્રનીલમણિ જેવા રંગના,
 વાંકા, સૂક્ષ્મ આકારના તથા મોતીનાં આબૂપણવાળા હજારો સર્પો
 દિવસે તડકામાં ઊભા રહીએ તો બધાને આકાશમાં સંમુખ આવતા
 દેખાય છે. તે જ્યારે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિને મૃત્યુ થવાનું છે
 એમ જાણવું. સ્વપ્નમાં પોતાને મૂંડાયેલા માથાવાળો, તેલ ચોળેલો,
 લાલ સુગંધી માળાવાળો, લાલ વસ્ત્રવાળો તથા ગધેડા ઉપર બેસીને
 જતો જુએ, તો અધું વરસ જીવે. મૈથુનને અંતે અકસ્માત
 ઘંટનો અવાજ સંભળાય, તો પાંચમે મહિને મૃત્યુ થાય. કાચિંડો
 વેગથી માથા ઉપર ચડીને ત્રણ રંગ ધારણુ કરતો ચાલ્યો જાય, તો
 પાંચમે મહિને મરણુ થાય. નાક વાંકું થાય, આંખ ગોળ થઈ જાય,
 અને કાન સ્વસ્થાનથી ખસે, તો ચાર મહિનાને અંતે મૃત્યુ થાય.
 સ્વપ્નમાં કૃષ્ણ વસ્ત્રવાળો અને લોહાનો દંડ ધારણુ કરનારો પુરુષ
 દેખાય, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય. ચંદ્રને ગરમ જાણુ, સૂર્યને ઠંડો

જાણે, ભૂમિ અને સૂર્યમાં છિદ્ર જુએ, જીભને કાળી જુએ, મોંને લાલ કમળ જેવું જુએ, તાળવું કંપતું હોય એમ લાગે, હૃદય રડતું હોય એમ લાગે, શરીરનો રંગ એકસરખો ન રહે, તથા નાભિ આગળ અકસ્માત હેડકી થાય, તો એ મહિને મરણ થાય. જીભે સ્વાદ ન લાગે, બોલતાં વારંવાર સ્પલન પામે, કાન અવાજ સાંભળે નહિ, નાક ગંધ ન પારખે, હંમેશાં આંખો ફરક્યા કરે, જ્યેષ્ઠી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય, રાત્રે ઈંદ્રધનુષ્ય જુએ, દિવસે (ઉદકા) તારા ખરતા જુએ, દર્પણમાં કે પાણીમાં પોતાનો પડછાયો ન દેખે, વાદળ વિના વીજળી જુએ, અકસ્માત માથું યજવા લાગે, કયાંક હંસ, કાગડા અને મોરનો સમૂહ જુએ, ઠંડો-ઊનો-કોમળ-કર્કશ એવો કાંઈ સ્પર્શ ન અનુભવે, — આ બધામાંથી એક પણ ચિહ્ન હોય, તો મહિને મૃત્યુ થાય તેમાં સંશય નથી. ઉઘાડે મોંએ વાયુ સાથે હકાર બોલે ત્યારે ઠંડી લાગે, અને થોડા ઉઘાડેલા હોઠથી કરેલો ફુટકાર ઊનો લાગે, સ્મૃતિ અને ગતિનો ક્ષય થાય, તથા શરીરનાં પાંચ અંગ ઠંડાં થાય, ત્યારે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય. શરીર અડધું ઠંડું અને અડધું ગરમ લાગે, કે શરીરે અકસ્માત ઝાળ જેવું લાગે, તો સાત દિવસે મૃત્યુ થાય. નાહ્યા બાદ તરત જ હૃદય અને પગ આગળનો ભાગ સુકાઈ જાય, તો છઠ્ઠે દિવસે નિઃસંશય મરણ થાય. દાંત એક બીજા સાથે ઘસાયા કરે, શરીરમાંનો ગંધ મડદા જેવો દુઃસહ થઈ જાય, કે શરીરનો વર્ણુ વિકૃત થઈ જાય, તો ત્રણ દિવસે મરી જાય. પોતાની નાસિકા, પોતાની જીભ, ગ્રહો, નિર્મળ દિશા, તેમજ આકાશમાં સપ્તર્ષિ જ્યારે ન દેખી શકે, ત્યારે (એ દિવસે ?) મરણ પામે. સવારમાં કે સાંજના કે ચાંદની રાતમાં પોતાના હાથ ફેલાવીને પોતાની છાયા જોવી. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે આંખો ઊંચી કરી આકાશ તરફ નજર કરવી. તો પોતાની ઘોળી છાયા ત્યાં દેખાશે. તેનું જ્યારે માથું ન દેખાય ત્યારે તે દિવસે જ મરણ થવાનું છે એમ સમજવું; ડાબો હાથ ન દેખાય, તો પુત્ર અને સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય; જમણો હાથ ન દેખાય, ત્યારે ભાઈનું મરણ થાય;

હૃદય ન દેખાય, તો પોતાનું મૃત્યુ થાય; ઉદર ન દેખાય તો ધનનો ક્ષય થાય; ગુહ્ય ભાગ ન દેખાય, તો આપનું મરણ થાય; બે સાથળ ન દેખાય, તો વ્યાધિ થાય; પગ ન દેખાય, તો પરદેશગમન થાય, અને આપું શરીર ન દેખાય તો તરત જ મરણ થાય.^૧ [૫/૧૩૫-૧૭૨]

વિધિપૂર્વક વિદ્યાઓ વડે દર્પણ, અંગૂઠો, ભીંત, કે તરવારમાં ઉતારેલી દેવતાને પણ પૂછીએ તો મૃત્યુનો સમય કહી બતાવે છે. સૂર્યગ્રહણ કે ચંદ્રગ્રહણ વખતે ‘અંતરવીરઠવ’ એ મંત્રને દશ હજાર ને આઠ વાર જપ કરીને સાધવો. પછી કામ પ્રસંગે એક હજાર ને આઠ જપ થતાં તલવાર વગેરેમાં દેવતા આવીને ભરાય છે. પછી તેમાં કુંવારી કન્યા પાસે જોવરાવીને પૂછવાથી તે કન્યા બધા નિર્ણયો કહે છે; અથવા સસાધકના ગુણથી આકૃષ્ટ થયેલી દેવતા પોતે જ ત્રિકાલ વિષયક નિર્ણયો નિઃસંશય કહે છે. [૫/૧૭૩-૫]

માણસ નીરોગી હોય કે માંદો હોય, ઘરમાં હોય કે ઘરની બહાર હોય, તેમજ પોતાની જાતે કે બીજા દ્વારા શુકનથી પણ ઘણી આખતો જાણી શકે છે. જેમકે : સાપ, વીંછી, કરમિયા, ઉંદર, ઘિલોડી, કીડીઓ, જૂ, માંકણ, કરોળિયા, ઊધઈના રાફડા, ઊધઈ, ઘિમેલો તથા ભમરીઓ જ્યારે એકદમ વધારે નીકળે, ત્યારે ઉદ્દેગ, કલહ, વ્યાધિ કે મરણ નજીક છે એમ જાણવું^૨. જોડા, વાહન, છત્ર, શસ્ત્ર, છાયા, શરીર કે કેશને કાગડો આવી ચાંચ મારે, ત્યારે મરણ નજીક છે એમ જાણવું.^૩ ગાયો અશ્રૂપૂર્ણ નેત્રે ધરણીને જોરથી પગ વડે ખણે, ત્યારે તેમના માલિકને રોગ તેમજ મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. [૫/૧૭૬-૮૧]

૧. અન્ય ગ્રંથોમાં આપેલ આ છાયાપુરુષદર્શન અંગેની વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને છેવટે પૂર્તિ નં. ૮, પા. ૨૦૪-૫.

૨. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (૪૫-૬૯) માં જણાવ્યું છે કે, ઘરમાં મધમાંબો, રાફડા, કે કમળ અચાનક નીકળે, તો મૃત્યુ થવાનું છે એમ જાણવું.

૩. બૃત્સંહિતામાં પણ (૯૪-૧૪) જણાવ્યું છે કે, વાહન, શસ્ત્ર, જોડા, છત્ર, છાયા અને અંગને કાગડો ચાંચ વડે ફટી ભય, તો મરણ થાય.

આ બધા શુકન સાબ્દ માટે માણસ કહ્યા; હવે માંદા માણસને લગતા શુકન કહીએ. શુકન વખતે જમણી બાજુ વળીને ફૂતરું પોતાની ગુદા, ઉરઃસ્થળ, કે પૂંછડી ચાટે, તો અનુક્રમે એક અને ત્રણ દિવસે મરણ થાય. શુકન વખતે ફૂતરું પોતાનું આખું શરીર સંકોચીને સૂએ કે કાન ચડાવી, વાંકું વળી અંગ હલાવે, તો મૃત્યુ થાય. શુકન વખતે ફૂતરું ઉઘાડે મોંએ, લાળ કાઢતું, આંખો મીંચી તથા અંગ સંકોચીને સૂએ તો નિઃસંશય મૃત્યુ થાય. માંદા માણસના ઘર ઉપર કાગડાઓનો સમુદાય ત્રણે સંખ્યાઓ વખતે ભેગો થાય, તો મૃત્યુ નજીક આવેલું જાણવું.^૧ કાગડા રસોડામાં કે સૂવાના ઓરડામાં ચામડું, હાડકાં, દોરી, કે કેશ લાવીને નાખે, તો મરણ નજીક આવેલું જાણવું.^૨ [૫/૧૮૨-૭]

અથવા ઉપશ્રુતિ વડે પણ કાલજ્ઞાન થઈ શકે છે. શુભ દિવસે, રાતને વખતે, શુભ દિશામાં^૩, કાનને પંચનમસ્કારમંત્ર^૪ કે આચાર્યમંત્ર વડે પવિત્ર કરી, ઘેરથી કાનને ઢાંકી દઈ કારીગર લોકોના ચકલામાં જવું. ત્યાં જમીનને ચંદનથી અચીંને તથા તેના ઉપર ગંધ અક્ષત વગેરે વેરીને સાવધાન થઈ અવાજ સાંભળવો. તે અવાજ બે પ્રકારનો હોય છે : એક આડકતરી રીતે કહેલો — વિચાર કરીને સમજવો પડે તેવો; અને બીજો સ્પષ્ટ અર્થવાળો — સીધા શબ્દમાં કહેલો. પહેલાનો દાખલો આ પ્રમાણે છે : જેમકે, ‘આ ઘરનો થાંભલો પાંચ કે છ દિવસ, પક્ષ, મહિના કે વર્ષે ભાગી જશે, વા નહિ ભાગી જાય’; ‘તે બહુ સુંદર હતો પણ હવે ભાગી જશે,’ ઇત્યાદિ. બીજાનો દાખલો આ

૧. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫-૬૯) જણાવ્યા પ્રમાણે ઘર અને ચૈત્યનાં તોરણ (કમાનો) ઉપર પક્ષીઓનો સમુદાય આવીને બેસે, તો મરણ થાય.

૨. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫-૭૦) જણાવ્યું છે કે, ફૂતરાં ઘરમાં હાડકાં કે બીજા મૃત અવયવો લાવીને નાખે, તો મૃત્યુ થાય. તેમજ ૯૪-૧૨ માં જણાવ્યું છે કે ભસ્મ, હાડકાં, કેશ અને પાંદડાં પથારીમાં નાખી નય, તો શય્યાનો માલિક મરી નય.

૩. પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ?

૪. તે મંત્રની વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૯, પાન ૧૮૦-૧.

પ્રમાણે છે : 'આ સ્ત્રી કે આ પુરુષ આ સ્થાનમાંથી નહિ જાય,' 'અમે એને નહિ જવા દઈએ,' તેમજ 'એને જવાનો વિચાર નથી,' અથવા 'એને હવે જવાનું મન છે,' 'મારે પણ તેને મોકલી દેવો છે,' માટે 'તે હવે જલદી અહીંથી જશે' વગેરે. આ પ્રમાણે ઉપશ્રુતિ સાંભળીને કુશળ પુરુષો મૃત્યુ નજીક આવ્યું હોય તે જાણી શકે છે. [૫/૧૮૮-૧૯૬]

શનિપુરુષની આકૃતિ ચીતરી, જે નક્ષત્રમાં શનિ હોય તે નક્ષત્ર મુખે મૂકવું; પછીનાં ચાર નક્ષત્ર જમણે હાથે મૂકવાં; પછીનાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર યે પગમાં મૂકવાં; ચાર ડાબે હાથે મૂકવાં; પછીનાં પાંચ અનુક્રમે છાતીમાં મૂકવાં, પછીનાં ત્રણ માથે, પછીનાં યે યે બંને આંખોએ, અને પછીનું એક ગુણ લાગમાં મૂકવું. પછી નિમિત્ત જેટલી વેળાએ, જન્મનક્ષત્ર કે નામનક્ષત્ર ગુણદેશમાં આવ્યું હોય, તથા દુષ્ટ ગ્રહોની તેના પર દષ્ટિ^૧ પડતી હોય, અથવા તેમનો સંયોગ હોય, તથા સૌમ્ય ગ્રહોની દષ્ટિ કે સંયોગ ન હોય, તો નીરોગી માણસનું પણ મૃત્યુ થાય, તો રોગીની તો વાત જ શી? [૫/૧૯૭-૨૦૦]

પ્રશ્ન વખતે જે તત્કાળ લક્ષ્મ^૨ હોય, તેનાથી સાતમે, ચોથે કે

૧ 'દશમતૃતીયે નવપચ્ચમે ચતુર્થાષ્ટમે કલત્રે ચ વહન્તિ પાદવૃદ્ધયા ફલં તથૈવ પ્રયચ્છન્તિ' એ પ્રમાણે ગ્રહોની 'નજર' કહેવાય છે. ત્યાં જ કૂર ગ્રહ આવતો હોય તો તે 'સંયોગ' કહેવાય.

મંગળ	પૌતાના	સ્થાનથી	૪-૭-૮	ભુવનોને	સંપૂર્ણ	જુએ	છે.
ગુરુ	"	"	૫-૭-૯	"	"	"	
શનિ	"	"	૩-૭-૧૦	"	"	"	
રાહુ	"	"	૫-૭-૯-૧૨	"	"	"	

જે ભુવનમાં ગ્રહ પડ્યો હોય ત્યાંથી દશમે અને ત્રીજે તેની એક પાદ દષ્ટિ, નવમે અને પાંચમે યે પાદ દષ્ટિ, ચોથે અને આઠમે ત્રિપાદ દષ્ટિ અને સાતમે સંપૂર્ણ દષ્ટિ કહેવાય.

૨. લક્ષ એટલે જે રાશિમાં સૂર્ય આવતો હોય તે રાશિ. દિવસમાં બાર રાશિ કે સંક્રાંતિ હોય છે. ધારોકે, સવારે છ વાગ્યે કોઈનો જન્મ થયો હોય, અને તે વખતે વૃશ્ચિક રાશિ હોય, તો લક્ષ વૃશ્ચિકનું કહેવાય. અને તે પ્રથમ સ્થાને મુકાય.

દશમે સ્થાને કૂર ગ્રહો, અથવા ચંદ્ર છટ્ટો કે આહમો હોય, તો મૃત્યુ થાય. પ્રશ્ન વખતે લગ્નનો અધિપતિ ગ્રહ અસ્ત પામ્યો હોય, તો નીરોગી પણ મૃત્યુ પામે. પ્રશ્ન કરતી વખતે લગ્નમાં ચંદ્ર હોય, આરમે શનિ હોય, મંગળ નવમો હોય, આહમો સૂર્ય હોય, તથા ગુરુ બળવાન ન હોય, તો મૃત્યુ થાય. રવિ છટ્ટો હોય અથવા ત્રીજો હોય તથા શશી દશમો હોય, ત્યારે ત્રીજો દિવસે મૃત્યુ થાય. પ્રશ્ન વખતે ઉદયથી ચોથે કે આરમે સ્થાને પાપગ્રહો હોય, તો ત્રીજો દિવસે મૃત્યુ થાય. ઉદયકાળ* કે પાંચમે સ્થાને પાપગ્રહ હોય, તો આહ કે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય. પ્રશ્નકાળે ધનુષ અને મિથુન રાશિથી સાતમે સ્થાને અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય, તો વ્યાધિ કે મૃત્યુ થાય. [૫/૨૦૧-૭]

એક ત્રિકોણ દોરી તેના ઉપર તે જ કદનો બીજો ત્રિકોણ બધી બાજુ સમાન રહે તે પ્રમાણે ઊંધો દોરવો. એટલે વચમાં પટકોણ આકૃતિ થશે અને તેની આબુબાબુ છ નાના ત્રિકોણ પડશે. પછી વચમાં ઝંકાર લખી તેની નીચે તે માણસનું નામ લખવું. પછી તેની ડાબા જમણી જે બખ્ખે ત્રિકોણનાં બે જોડકાં છે, તેમાં ર અક્ષર લખવો. પછી આકૃતિની બહાર જે પહોળા ખૂણા પડે છે, તેમાં અ, આ, ઉ, ઊ, ઇ, ઈ - એ છ સ્વરો અનુસ્વાર સાથે લખવા. તથા છ અણીઓ ઉપર છ સ્વસ્તિક દોરવા, અને તેમની સાથે સ્વ અક્ષર લખવો. પછી એ આખી આકૃતિની આબુબાબુ ચોરસ દોરવો અને દરેક આબુની વચમાં ય: અક્ષર લખવો. ચોરસની અંદરનો ભાગ તે અગ્નિપુર સમજવું અને બહારનો ભાગ વાયુપુર સમજવું. પછી એ યંત્ર અને પગ, હૃદય, માથું અને બધા સાંધા ઉપર સ્થાપિત કરવું. પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્ય તરફ પીઠ કરી પોતાની છાયા તરફ જોયા કરવું. જો પૂરી છાયા દેખાય તો એક વર્ષ સુધી મોત નથી આવનાવું એમ જાણવું. કાન ન દેખાય તો આર વર્ષે મોત આવે; હાથ, આંગળી, ખમ્બો, કેશ, પડખાં, નાક એટલાં ન દેખાય તો અનુક્રમે દશ, આહ,

* લગ્ન વખતે.

સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મોત આવે. માથું કે દાઢી ન દેખાય તો છ મહિને મોત આવે. ગળું ન દેખાય તો એક મહિને, આંખો ન દેખાય તો ૧૧ દિવસે, હૃદયમાં છિદ્ર દેખાય તો સાત દિવસે, અને બે છાયા દેખાય તો યમ સામે જ ઊભો છે એમ જાણવું. (૫/૨૦૮-૧૬)

પ્રથમ ચોટશીએ સ્વ શબ્દ, મસ્તકે ઝંકાર, નેત્રમાં ક્ષ, હૃદયમાં પ અને નાભિકમળમાં હ અક્ષર મૂકવો. પછી 'ઐ જુંસઃ ઐ મૃત્યુંજયાય, ઐ વજ્રપાણિને શૂલપાણિને હર હર દહ દહ સ્વરૂપં દર્શય દર્શય હું ફટ્ ફટ્ આ મંત્ર વડે ૧૦૮ વાર અને આંખો અને પોતાની છાયાને મંતરવી. પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને પીઠ પાછળ રાખી, પોતાને માટે પોતાની અને પારકા માટે પારકાની છાયા વિધિસર પૂજન કરીને સાવધાનતાથી જોવી. જો આખી છાયા દેખાય, તો એક વર્ષ મૃત્યુ નથી એમ જાણવું; પગ, જાંઘ, અને દીંચણુ ન દેખાય તો અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ જાણવું; સાથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કટિ ન દેખાય તો આઠ મહિને કે નવ મહિને, પેટ ન દેખાય તો પાંચ મહિને, ગ્રીવા ન દેખાય તો ચાર, ત્રણ, બે કે એક મહિને, બગલ ન દેખાય તો પખવાડિયે, ભુજ ન દેખાય તો દશ દિવસે, ખભો ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય તો ચાર રાતોએ, માથું ન દેખાય તો બે રાતોએ અને આખી છાયા ન દેખાય તો તત્ક્ષણુ મૃત્યુ છે, એમ જાણવું. (૫/૨૧૭-૨૩)

આ પ્રમાણે કાળનો નિર્ણય કરવાનાં શરીરગત સાધનોને પ્રસંગે આજ સાધનો પણ તર્જુવી યતાવ્યાં. હવે પ્રસંગાનુસાર જ્ય-પરાજ્ય નક્કી કરવાના ઉપાય પણ જાણાવીએ. કોઈ આવીને બે જાણનાં નામ લઈને પૂછે કે, આ બેમાંથી યુદ્ધમાં કોણુ જીતશે? તે વખતે પૂર્ણ નાડી હોય એટલે કે શ્વાસ અંદર લેવાતો હોય, તો જેનું પહેલું નામ દીધું હોય તેનો જ્ય થાય; અને શ્વાસ મુકાતો હોય, તો પછીનાનો

જ્ય થાય. પૂછ્યા આવેલો માણસ જે જાણવાવાળાનું નામ^૧ પહેલું લે, અને રોગીનું નામ પછી લે, તો ધૃષ્ટ વસ્તુ સિદ્ધ થાય; અને તેનાથી ઊદ્ધટું લે, તો પરિણામ પણ ઊદ્ધટું જ આવે. પૂછ્યા આવનાર દૂત જે ડાબે હાથે ઊભો હોય, તો લડનારા બેમાંથી સમ (બેકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે; અને જમણે હાથે ઊભો રહે, તો વિષમ (એકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે. ભૂતનો વળગાડ હોય, કે સાપ કરડ્યો હોય તો પણ માંત્રિકાએ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું; એટલે કે, પૂછ્યા આવનારો ડાબે હાથે ઊભો રહે તો સમ અક્ષરના નામવાળો જીવે; અને જમણે હાથે ઊભો રહે તો વિષમ અક્ષરના નામવાળો જીવે. (૫/૨૨૪-૯)

જ્યારે ડાબી નાડીમાં 'વરુણ'^૨ વાયુ ચાલતો હોય, ત્યારે આરંભેલાં કાર્યો નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે 'પવન' વાયુ જમણી નાડીમાં હોય, ત્યારે જ્ય જીવિત, લાલ આદિ સર્વે આખતોમાં નિષ્ફળતા મળે છે. 'અનિલ' — વાયુને બરાબર જાણીને હાથમાંથી ફૂલ નાખવું; અને તે ઉપરથી મરેલા કે જીવતાનો નિશ્ચય કરવો. પ્રશ્ન કરતી વખતે (ઉત્તર આપનારને) 'વરુણ' નો ઉદય હોય, તો લાલ ત્વરિત થાય છે; 'પુરંદર' હોય તો લાંબે કાળે થાય છે; 'પવન' હોય તો અત્ય પ્રમાણમાં થાય છે; અને 'અગ્નિ' હોય તો સિદ્ધ થયેલો પણ નાશ પામે છે. 'વરુણ' વાયુ વખતે ગયેલા માણસની આખતમાં કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો ગયેલો માણસ પાછો આવે છે; 'લૌમ' વાયુ વખતે ત્યાં જ સુખમાં રહે છે; 'પવન' વખતે ત્યાંથી પણ દૂર જાય છે; અને 'અગ્નિ' વખતે ત્યાં જ મરી જાય છે. યુદ્ધ આખત પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો 'અગ્નિ' વાયુ વખતે દારુણ યુદ્ધલંગ થાય; 'પવન' વખતે મૃત્યુ કે સૈન્યનો વિનાશ થાય; 'પુરંદર' વાયુ વખતે યુદ્ધમાં

૧. એટલે કે જેને પૂછવા આવ્યો છે તેનું નામ સંબોધન તરીકે પહેલું મૂકે.

૨. આ બધા વાયુઓની સમજ માટે જુઓ પા. ૧૫૪.

વિગ્રય થાય; અને 'વરુણુ' વાયુ વખતે ધાર્યા કરતાં પણ અધિક સિદ્ધિ મળે—શત્રુના નાશથી સંધિ થાય, કે પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ થાય. 'ભૌમ' વાયુ વખતે વરસાદ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો વરસાદ વરસે; 'વરુણુ' વખતે મનમાન્યો વરસે; 'પવન' વખતે તોફાન સાથે વરસે; અને 'અગ્નિ' વખતે થોડોધણો વરસે. તે પ્રમાણે ધાન આખતના પ્રશ્નમાં 'વરુણુ' વખતે ધાન પાકે; 'પુરંદર' વખતે પુષ્કળ પાકે; 'પવન' વખતે મધ્યમસરનું પાકે; અને 'અગ્નિ' વખતે થોડું પણ ન પાકે. ગર્ભની આખતમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, ત્યારે 'મહેન્દ્ર' અને 'વરુણુ' વખતે પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે; 'વાયુ' અને 'અગ્નિ' વખતે પુત્રી પ્રાપ્ત થાય છે; અને શૂન્ય જ હોય, તો ગર્ભનો નાશ થાય છે. ઘેર કે રાજકુલ વગેરે ઠેકાણે પેસતાં કે નીકળતાં ડાખી કે જમણી જે નાડીમાં પવન ચાલતો હોય, તે આજીનો પગ પહેલો મૂકવો; તેનાથી ઇચ્છિત વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. જેને કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે ગુરુ, અંધુ, નૃપ, અમાત્ય વગેરેની પાસે ઇચ્છિત માગતી વખતે પોતાની જે નાડીમાં પવન ચાલતો હોય, તે નાડી તરફ તેમને રાખવા. સ્ત્રીઓને પણ જે આજી પવન ચાલતો હોય તે આજી બેસાડી કે સુવાડી હોય, તો તે વશ થઈ જાય છે; તેના જેવો ખીજો વશીકરણમંત્ર કોઈ નથી. શત્રુ, ચોર, લેણુદાર, કે ખીજાં પણ ઉત્પાત અને વિગ્રહનાં કારણોને જય, લાલ અને સુખની ઇચ્છવાળાએ, જે આજી પવન ચાલતો હોય તે આજી રાખવાં. જે આજી પવન ચાલતો હોય તે આજીના અંગનું શત્રુના પ્રહારોથી રક્ષણ કર્યા કરે, તો તેની શક્તિ બળવાન શત્રુઓ વડે પણ નષ્ટ ન કરી શકાય. ડાખી કે જમણી જે નાડી ચાલતી હોય તે આજી ઊભો રહીને કોઈ ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછે, તો પુત્ર થાય; ખાલી તરફ ઊભો રહે તો પુત્રી થાય; સુષુમ્ણામાં પવન ચાલતો હોય તો બે આળક થાય; નાડી ખાલી હોય તો નપુંસક થાય. પવન એક નાડીમાંથી ખીજામાં સક્રાંત થતો હોય, ત્યારે ગર્ભનાશ થાય; અને સમ દશા હોય, તો ક્ષેમકુશળ પ્રવર્તે. કેટલાક એમ કહે છે કે, પ્રશ્નકાળે

ચંદ્રનાડી ચાલતી હોય, તો પુત્રી થાય; સૂર્યનાડી ચાલતી હોય, તો પુરુષ થાય; અને મધ્યભાગે નપુંસક થાય. (૫/૨૩૦-૨૪૭)

પવન કયાં ચાલે છે તે જાણી શકાતું ન હોય, ત્યાં આ પ્રમાણે કરવું: એ અંગૂઠા વડે એ કાન, મધ્ય આંગળીઓ વડે એ નાસિકાઓ, અંત્ય તથા ઉપાંત્ય આંગળીઓ વડે મોં અને પહેલી આંગળીઓ વડે આંખના ખૂણા, એ પ્રમાણે અધું અંધ કરવું. પછી શ્વાસનો રોધ કરી, એકાગ્ર થઈને જોવું. જો પીળું બિંદુ દેખાય તો 'ભૌમ' વાયુ જાણવો; ઘોળું બિંદુ દેખાય તો 'વરુણ' જાણવો; કાળું બિંદુ દેખાય, તો 'પવન' જાણવો; અને લાલ બિંદુ દેખાય તો 'અગ્નિ' જાણવો. ડાબી કે જમણી નાડી ચાલતી હોય, અને તે અદલવી હોય, તો તે આજુનું આખું અંગ (શયન વગેરેથી) દખાવવું; જેથી પવન ખીજી તરફ વહેવા લાગશે. ડાબી આજુએ અગ્નિભાગમાં ચંદ્રનું ક્ષેત્ર છે, અને જમણી આજુએ પાછલા ભાગમાં સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. તેમાં વાયુનો સંચાર જાણીને વિરલ પુરુષો લાલ-અલાલ, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ વગેરે કહી શકે છે. [૫/૨૪૮-૫૪]

જે તીક્ષ્ણ સુદ્ધિવાળો પુરુષ યથાયોગ્ય નાડીશુદ્ધિ કરવાનું જાણે છે, તેને આ અધું વાયુથી થતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. નાભિકમળના ખીજકાશ ઉપર કલા અને બિંદુ (૭) વાળો તેજસ્વી 'હું' ચિંતવવો. તેના ઉપર રેફ કાઢવો. પછી તે જવાળાઓવાળા, વિદ્યુદ્રેગી, તેજસ્વી 'હું' ને સૂર્યનાડીથી અહાર કાઢવો અને આકાશમાં લઈ જવો; પછી અમૃતથી સિંચન કરતા કરતા તેને ધીરે ધીરે નીચે ઉતારી, ચંદ્રમાર્ગે નાભિપદ્મમાં ફરી દાખલ કરવો. તે પ્રમાણે સતત કર્યા કરવાથી ઘણા અભ્યાસને અંતે નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાડીશુદ્ધિની રીત જુદા જુદા યોગગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન જણાવી છે. પરંતુ અહીં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીત તો છેક જ જુદી છે.

શિવસંહિતા (૩-૨૨ ઇ)માં જણાવ્યા પ્રમાણે રેચક પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ એક વખતે ૨૦ વાર એમ દિવસમાં ચાર વખત (પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન, સૂર્યાસ્ત અને અર્ધરાત્રીએ) કરવા. આમ ત્રણ માસ રોજ કરનારને નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘેરંડસંહિતા (૫-૩૯ ઇ)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૂમ્રવર્ણ અને તેજસ્વી વાયુખીજ યંતું ધ્યાન કરતા કરતા તેનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને અંદર ખેંચવો. પછી ૬૪ જપ થાય ત્યાંસુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાંસુધી તેને સૂર્યનાડી વડે રેચન કરવો. પછી નાભિમૂલમાંથી અગ્નિતત્ત્વને ઉઠાવી તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વનું મિલન કરી તે અંતેના તેજનું ધ્યાન કરતા કરતા, અગ્નિખીજે તેનો ૧૬ વાર જપ થાય તેટલા વખતમાં વાયુને જમણી આજુથી ખેંચવો, ૬૪ જપ થાય ત્યાં સુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાં સુધી તેને રેચન કરવો. પછી નાસાગ્ર ઉપર ચંદ્રનું ધ્યાન કરતા કરતા તથા ઠં ધીજનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને ખેંચવો. અને વં ધીજનો ૬૪ વાર જપ થાય ત્યાંસુધી કુંભક કરવો. દરમ્યાન નાસાગ્ર ઉપરના ચંદ્રચિંત્નમાંથી અમૃત નીકળી આખા શરીરમાં વ્યાપી જઈ તેને પવિત્ર કરે છે એવું ધ્યાન કરતા કરતા, ૩૨ વાર લં ધીજનો જપ કરતા કરતા રેચક કરવો. આ ત્રણ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી નાડીશુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ત્રિશિખ્યાહ્નજોપનિષદમાં (૯૫ ઇ) ૧૬-૬૪-૩૨ એ માત્રામાં ૮૦ પૂરક-કુંભક-રેચક, દિવસમાં ચાર વાર ત્રણ વર્ષ સુધી કરવા એમ જણાવ્યું છે. યોગતત્ત્વોપનિષદમાં (૪૦) ત્રણ માસ જણાવ્યા છે.

દર્શનોપનિષદ ૫-૭ માં ઈડાથી પ્રાણ ખેંચી, દેહમધ્યે અગ્નિને જ્વાલાવલી યુક્ત બળતો ચિંતવવો અને રં અગ્નિખીજનું

ધ્યાન કરવું, તથા પછી તેનું ચેચન પિંગલાથી કરવું, એમ જાણવું છે.

એ પ્રમાણે નાદીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારો મરજી મુજબ વાયુને ગમે તે બાજુ પર લઈ જઈ શકે છે. પવન સામાન્ય રીતે ૨ $\frac{૩}{૪}$ ઘડી એક નાસિકામાં રહે છે; પછી બીજી તરફ ચાલ્યો જાય છે. માણસ સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય, તો એક રાત ને દિવસ થઈને ૨૧ હજાર અને ૬૦૦ વખત પ્રાણવાયુ અંદર આવે છે ને જાય છે.^૧ જે મૂઠ શુદ્ધિનો માણસ વાયુની સંક્રાંતિ જાણતો નથી, તે તેના ઉપરથી તત્ત્વનિર્ણય કેવી રીતે કરી શકે? [૫/૨૫૫-૬૩]

નીચે મોંએ રહેલું હૃદયકમળ પૂરક વડે પૂરવાથી ખીલે છે; અને તેને કુંભક વડે જગાડવું હોય તો તે ઊર્ધ્વમુખી^૨ થઈ જાય છે. પછી ચેચક વડે^૩ તેને હલાવીને હૃદયકમળમાંથી વાયુને ઉપર ખેંચવો. અને ‘ઊર્ધ્વશ્રોતોમાર્ગ’ ની ગાંઠ ભેદીને તેને અક્ષરપુરમાં લઈ જવો.^૪ પછી અક્ષરધ્રમાંથી નીકળીને યોગીએ સાવધાનતાપૂર્વક આકાશના તૂલ ઉપર ધીરે ધીરે વેધ કરવો. ત્યાં વારંવાર અભ્યાસ કર્યા પછી માલતીની કળી વગેરે ઉપર સદા પ્રમાદરહિતપણે સ્થિરતાથી વેધ કરવો. એમાં દૈઘ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે પછી ‘વરુણ’ વાયુ વડે કપૂર, અગરુ, કુષ્ઠ આદિ ગંધદ્રવ્યોમાં વેધ કરવો. એમાં કુશળતા આવી જાય, એટલે સૂક્ષ્મ પદ્મીશરીરોમાં

૧. વરાહોપનિષદ્ ૫-૩, તથા ઘેરંડસિંહતા ૫-૮૪ માં પણ એ જ પ્રમાણે જાણવું છે. પરંતુ અમૃતનાદોપનિષદ્માં (૩૩) તેની સંખ્યા ૧ લાખ, ૧૩ હજાર, એકસો, ને ૮૦ જાણવી છે.

૨. મૂળ : ‘ઊર્ધ્વશ્રોતસ’ ।

૩. એ ચેચક બહાર કાઢી નાખવાનો નથી; પરંતુ કુંભકમાં સ્થિર કરેલા વાયુને જ ઊંચે લેવા માંડવો. તેને અહીં ‘ચેચક’ કહ્યો છે.

૪. આને માટે શિવસંહિતામાં (૪-૧૭ ઇ૦) મહાવેધ, શક્તિચાલન ઇત્યાદિ દશ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ વિગતથી વર્ણવ્યો છે. અન્ય યોગશ્રદ્ધિમાં પણ કુંડલિનીને સુપુમ્ણામાં થઈને અક્ષરધ્રમાં લઈ જવા માટે પ્રાણાયામાદિ ઉપાયો વિગતવાર વર્ણવેલા હોય છે.

તત્પરતાથી વેધ કરવો. એ પ્રમાણે પતંગ, ભમરા વગેરેનાં શરીરોમાં તેમ જ મૃગ વગેરે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પણ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે એકાગ્રતાપૂર્વક, ઇન્દ્રિયનિગ્રહી થઈને માણસ, અશ્વ, હાથી વગેરેનાં શરીરોમાં પણ પેસવા નીકળવાનો અભ્યાસ કરવો; એ પ્રમાણે વધતાં વધતાં પછી પથરા વગેરેમાં પણ પ્રવેશાદિ કરવાં. આ પ્રમાણે ડાખા નાક વડે મૃત શરીરોમાં દાખલ થવું. જીવતા શરીરમાં પેસવાનો વિધિ અહીં નથી કહેતા; કારણ કે, તેમાં પાપ રહેલું છે. [૫/૨૬૪-૭૩]

પરંતુ પછી ટીકામાં તે વિધિ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :
 “અહરંધ્રથી અહાર નીકળવું; અને અપાન માર્ગે ખીજના શરીરમાં દાખલ થવું. પછી નાભિકમળમાં થઈને સુષુમ્ણા માર્ગે હૃદયકમળમાં જવું. ત્યાં પોતાના વાયુ વડે તેના પ્રાણનો સંચાર અંધ કરી દેવો, એટલે તેનો જીવ તેના શરીરમાંથી નીકળી જશે. પછી તેના શરીરમાં પોતાના શરીરની પેઠે રહેવું. એ પ્રમાણે ખીજના શરીરમાં અર્ધો દિવસ કે દિવસ ફીડા કરીને, એ જ વિધિથી પોતાના શરીરમાં દાખલ થઈ જવું.” આચાર્ય એટલું ઉમેરે છે કે, ખીજના પ્રાણનો નાશ કર્યા વિના ખીજના શરીરમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી.

યોગસૂત્ર ૩-૩૭માં પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિનું વર્ણન છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે, એમ તેમાં જણાવ્યું છે : (૧) ચિત્તને એક શરીરમાં જ સ્થિતિ કરી અટકાવી રાખનાર જે કારણ હોય તેની શિથિલતા, તથા (૨) એ ચિત્તને જવા-આવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર; એટલે કે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડી દ્વારા ચિત્તનું અહાર ગમન થઈ શકે તે નાડીચક્રનો તેમજ અન્યના શરીરમાં જે નાડી દ્વારા ચિત્તનો પ્રવેશ થઈ શકે, તે નાડીચક્રનું જ્ઞાન. શિવસંહિતામાં (૫-૮૧) નાભિ આગળના મણિપૂર ચક્રનું ધ્યાન કરવાથી પરકાયપ્રવેશસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવ્યું છે.

ધારણાનાં વિવિધ સ્થાનો

[પાન ૮૫ માટે]

ભૂગમાં ધારણા વિષે પ્રાણાયામને પ્રસંગે પણ થોડો ઉલ્લેખ [૫/૨૬-૩૬] કર્યો છે. તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૭, પા. ૧૫૦. આ સ્થળે, ધારણા વિષે અન્ય યોગ્યથોમાં જે વિગતો આપી હોય છે, તેમનું દિગ્દર્શન કરાવવાનું છે. સામાન્ય રીતે બધા હિંદુ યોગ્યથોમાં શરીરગત પંચભૂતોના સ્થાનમાં પંચભૂતોની ધારણા માન્ય રખાઈ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે : પગથી દીંચણ સુધી પૃથ્વીતત્ત્વનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરી મકાર ખીજ સહિત બ્રહ્માની ધારણા નિરંતર બે કલાક કરવાથી સાધક સર્વ વ્યાધિ અને તેનાં કાર્યો- માંથી મુક્ત થાય છે; તથા પૃથ્વીતત્ત્વનો જ્ય કરી શકે છે. દીંચણથી ગુદા પર્યંત જલતત્ત્વનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરી વકાર ખીજ સહિત શ્રી વિષ્ણુની ધારણા નિરંતર બે કલાક કરવાથી સર્વ પાપોથી રહિત થઈ, જલતત્ત્વનો જ્ય થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે ગુદાથી હૃદયેશ પર્યંત અગ્નિનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં રકાર ખીજ સહિત દુર્ગની ધારણા કરવાથી અગ્નિતત્ત્વનો જ્ય થાય છે. હૃદયથી બ્રુકુટિ પર્યંત વાયુનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં યકાર ખીજ સહિત મહે- શ્વરની ધારણા કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જ્ય થાય છે. બ્રુકુટિથી અક્ષરંદ્ર પર્યંત આકાશતત્ત્વનું સ્થાન છે; ત્યાં હકાર ખીજ સહિત ઝંકારની અર્ધ માત્રારૂપ સદાશિવની ધારણા કરવાથી કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શનોપનિષદ ૮-૫ છંમાં બરાબર આ પ્રમાણે જ વર્ણન આવે છે. ત્રિશિખ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૩૫) વગેરેમાં પૃથ્વીસ્થાનમાં પાંચ ઘડી, અપસ્થાનમાં ૧૦ ઘડી, અગ્નિસ્થાનમાં ૧૫ ઘડી, વાયુસ્થાનમાં ૨૦ ઘડી

અને આકાશસ્થાનમાં ૨૫ ઘડી ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. જો કે દરેક સ્થાનમાં દેવની કલ્પના પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની પરંપરા અનુસાર રખાઈ છે. જેમકે ત્રિશિખ્રાક્ષણોપનિષદમાં પૃથ્વી-અપ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશનાં સ્થાનોમાં અનુક્રમે હરિ, નારાયણ, પ્રહુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરાંત દરેક સ્થાનના ધ્યાન માટે જેમ વ વગેરે બીજાં મંત્ર હોય છે, તેમ અનુક્રમે ચૌરસ, અર્ધચંદ્ર, ત્રિકોણ, છપ્પૂણી, અને ગોળ, એવી આકૃતિઓ પણ હોય છે.

ઘેરંડસંહિતા ૩-૭૦ વગેરેમાં આ અર્ધાં તત્ત્વોનાં દેવતા, આકૃતિ વગેરે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ છે; પરંતુ પૃથ્વીનું બીજાં જ જણાવ્યું છે; તથા દરેક તત્ત્વમાં ધારણા કરવાનો સમય પાંચ ઘડીનો અને સ્થાન હૃદય જ જણાવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યજીએ આ અર્ધી પાર્થિવી આદિ ધારણાઓનું વર્ણન વિવિધ ધ્યેયો વર્ણવતી વખતે (પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૯-૨૮માં) જુદી જ રીતે કર્યું છે. તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૯, પાન ૧૭૬ ઇ. ૦.

આ અર્ધી ધારણાઓથી જે જુદા જુદા અનુભવો થાય છે, તે આગળના માર્ગ માટે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ અર્પનારા થાય છે. યોગસૂત્ર ૧-૩૫ માં એ અર્ધી 'વિષયવતી' પ્રતીતિઓને 'મનની સ્થિરતા લાવવામાં ઉપયોગી' કહી છે. હેમચંદ્રાચાર્યજીએ પણ ૬-૮ માં 'ઉત્પચ્ચન્તે સ્વસંવિત્તે બંહવઃ પ્રત્યયાઃ કિલ' એ રીતે એ વસ્તુ જણાવી છે.

વિવિધ ધ્યેયો

[પાન ૮૯ માટે]

મૂળમાં ૭ મા પ્રકાશથી માંડીને ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયોનું દિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

ધ્યાનનું આલંબન જે ધ્યેય, તે વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું જણાવ્યું છે : શરીરમાં રહેલું (‘ શરીરસ્થ ’), વર્ણાક્ષરવાળું (‘ પદસ્થ ’), રૂપવાળું (‘ પદસ્થ ’), અને રૂપ વિનાનું (‘ રૂપાતીત ’). [૭/૮]

૧. શરીરસ્થ ધ્યેય નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું છે :

(૧) મધ્યલોક જેટલો વિશાળ ક્ષીરસાગર કલ્પવો. તેમાં હજાર પાંખડીનું, સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળું તથા જંબુદ્વીપ જેટલું મોટું કમળ કલ્પવું. તેના કેસરતંતુઓની વચ્ચે મેરુપર્વત જેટલો તથા કેસરવર્ણી ખીજકોષ કલ્પવો. તેના ઉપર શ્વેત સિંહાસન ઉપર એટલા તથા કર્મનો ક્ષય કરવાને તત્પર થયેલા આત્માને ચિંતવવો. આને ‘પાર્થિવી ધારણા’ કહે છે. [૭/૮-૧૨]

(૨) નાભિમાં ૧૬ પાંખડીનું કમળ કલ્પવું. તેના ખીજકોષ ઉપર અર્ધ એવો મહામંત્ર તથા તેની દરેક પાંખડી ઉપર સ્વરમાળા ચિંતવવી. પછી હૃદયમાં આઠ કર્મરૂપી* આઠ પાંખડીઓવાળું એક ખીજુ કમળ ચિંતવવું. પછી નાભિકમળવાળા કમળના ખીજકોષમાં જે મહામંત્ર અર્ધ છે, તેના હૈ અક્ષર ઉપરના રેફમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધુમાડાની રેખા ચિંતવવી. પછી તેમાંથી સતત તણુખા નીકળે છે તેમ ચિંતવવું. અને પછી તેમાંથી સેંકડો જ્વાળાઓ નીકળે છે એમ ચિંતવવું. તે જ્વાળાઓ પેલા

* જુઓ પાન ૧૩૮.

અષ્ટદલ હૃદયકમળને આળવા માંડે છે એમ ચિંતવવું. ત્યારબાદ શરીરથી બહાર ત્રિકોણ આકારનું પ્રજ્વલિત વહ્નિપુર કલ્પવું. તેની મધ્યમાં સ્વસ્તિક અને વહ્નિખીજ (રકાર) છે એમ ચિંતવવું. પછી અંદરનો મંત્રાગ્નિ અને બહારનો વહ્નિપુરનો અગ્નિ, દેહ તથા કર્મદળવાળા હૃદયકમળને અશેષ આળી નાખી શાંત થઈ જાય છે, એમ ચિંતવવું. આનું નામ 'આગ્નેયી' ધારણા છે. [૭/૧૩-૮]

(૩) પછી ત્રિભુવનના વિસ્તારને પૂરી કાઢતો, ગિરિઓને ચલાયમાન કરતો અને સમુદ્રોને ખળભળાવતો વાયુ ચિંતવવો. તે વાયુ પેલી ભસ્મને જલદી ઉરાડી દે છે એમ ચિંતવવું, અને પછી તે વાયુને પણ શાંત થતો ચિંતવવો. એ 'મારુતી' ધારણા કહેવાય છે. [૭/૧૯-૨૦]

(૪) પછી અમૃતની ધારાઓ વરસતું તથા વાદળાંથી ઘેરાયેલું આકાશ ચિંતવવું. ત્યારબાદ અર્ધચંદ્રની આકૃતિવાળું તથા વરુણખીજ (વૈ)ના ચિહ્નવાળું વરુણમંડલ ચિંતવવું. તે મંડળ આકાશને સુધાજલથી છલકાવી મૂકે છે, અને પેલી કાયભસ્મને ધોઈ નાખે છે, એમ ચિંતવવું. [૭/૨૧-૨]

૨. પદસ્થ ધ્યેય : પવિત્ર પદોને અવલંબીને કરાતું ધ્યાન પદસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે. તેના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :— ૧૬ પાંખડીવાળા નાલિકમલમાં દરેક પાંખડીએ સ્વરમાંલા ભ્રમણ કરતી ચિંતવવી. પછી, ૨૪ પાંખડીનું તથા ખીજકોશવાળું હૃદયકમળ કલ્પી, તેમાં ક્રમાનુસાર ૨૫ વર્ણો^૨ ચિંતવવા. પછી આઠ પાંખડીવાળું મુખકમલ કલ્પી તેમાં આકીના આઠ વર્ણો^૩ ચિંતવવા. આ પ્રમાણે વર્ણોનું ચિંતન કરનાર શાસ્ત્ર-જ્ઞાનમાં પારંગત થાય છે. આ બધા અનાદિસિદ્ધિ વર્ણોને યથાવિધિ ચિંતવનારો ખોવાયેલી કે ભુલાયેલી વસ્તુનું જ્ઞાન તત્ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૮/૧-૫]

૧. પાંચમી 'તત્ત્વભૂધારણા' માટે જુઓ પાન ૮૬.

૨. ક થી મ સુધીના ૨૫. મ ખીજકોષમાં આવે.

૩. ય થી હ સુધીના.

ચો-૧૨

અથવા નાલિકંદથી હેકળ આઠ પાંખડીનું કમળ કલ્પવું. તેમાં અર્ધી માંડીને અઃ સુધીના ૧૬ સ્વરોરૂપી ૧૬ કેસરતંતુ કલ્પવા તથા તેની દરેક પાંખડીમાં અક્ષરોના આઠ વર્ગોમાંનો^૧ એક એક વર્ગ સ્થાપિત કરવો. તે પાંખડીઓના આંતરાઓમાં સિદ્ધસ્તુતિ એટલે કે હ્રોંકાર સ્થાપિત કરવો; અને પાંખડીઓના અગ્રભાગમાં ઐઠ્ઠી^૨ સ્થાપન કરવા. પછી તે કમળની વચમાં અહ્ શબ્દ સ્થાપિત કરવો. એ પાવન અહ્ શબ્દ પ્રાણવાયુની સાથે પ્રથમ હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી દીર્ઘ ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી તેનાથી પણ વધુ પ્લુત ઉચ્ચારવાળો થઈ, તથા પછી સૂક્ષ્મ થતો થતો અતિ સૂક્ષ્મ થઈ, નાલિકંદ અને હૃદયધાટિકા વગેરે ગ્રંથીઓને ભેદતો મધ્યમાર્ગે થઈને જાય છે, એમ ચિંતવવું. પછી તે નાદના બિંદુથી તપ્ત થયેલી કલામાંથી ઝરતા દૂધ જેવા સફેદ અમૃતમાં આત્માને સિંચાતો કલ્પવો. પછી અમૃતના સરોવરમાં જોલા સોળ પાંખડીવાળા કમળમાં પોતાના આત્માને સ્થાપિત કરી, તે સોળ પાંખડીઓમાં વિદ્યાદેવીઓ અને ચિંતવવી. પછી તેજસ્વી સ્ફટિકના કુંભોમાંથી રેડાતા દૂધ જેવા શ્વેત અમૃતમાં આત્માને લાંબા કાળ સુધી સિંચાતો ચિંતવવો. પછી આ મંત્રરાજના વાચ્ય પરમેષ્ઠી અહ્તને મસ્તક વિષે ચિંતવવા. પછી ધ્યાનના આવેશમાં 'સોહં' 'સોહં' એમ વારંવાર ઓલતાં પરમાત્મા સાથે પોતાના આત્માની એકતા નિઃશંક ચિંતવવી. પછી નીરાગી, અદ્વેષી, અમોહી, સર્વદર્શી દેવો વડે પૂજિત તથા સભામાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા પરમાત્મા સાથે આત્માને અભિન્ન

૧. અ થી અઃ સુધીનો એક વર્ગ : ક, ચ, ટ, ત, પ, એ પાંચ વર્ગો; તથા ય, ર, લ, વ, અને શ, ષ, સ, હ, એ બે મળીને આઠ.

૨. મૂળ : ' માયાપ્રણવ.'

૩. ઝાહિણી, પ્રજ્ઞાપ્તિ, વજ્રશુભલા, કુલિશાંકુશા, ચક્રેશ્વરી, નરહતા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, સર્વાન્નમહાન્વાલા, માનવી, વૈરોટ્યા, અચ્ચુષ્મા, માનસી, અને મહામાનસિકા એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ છે.

ચિંતવતો યોગી પાપનો ક્ષય થતાં પરમાત્મપણાને જ પામે છે.
[૮/૬-૧૭]

અથવા એ જ મંત્રરાજને અનાહતધ્વનિ યુક્ત સુવર્ણકમળામાં સ્થિત, ચંદ્રકિરણો જેવો નિર્મળ, તથા દિશાઓને તેજથી વ્યાપતો વ્યાપતો ગગનમાં સંચાર કરતો ચિંતવવો. પછી તે મંત્રરાજ પોતાના મુખકમળમાં પ્રવેશ કરે છે; પછી ભ્રમરના મધ્યભાગે ભ્રમણ કરે છે; આંખોની પાંપણોમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે; કપાલમંડલમાં વિરાજે છે; તાલુરંધ્રથી અહાર નીકળે છે; અમૃતરસ વરસે છે; જ્યોતિર્ગણોની વચ્ચે ચંદ્રની સ્પર્શ કરતો વિચરે છે, અને મોક્ષલક્ષ્મી સાથે પોતાને યોજે છે — એમ કુંભક વડે ચિંતવવું. [૮/૧૮-૨૨]

એ મંત્રરાજ પોતે જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ જે જાણે છે, તે તત્ત્વવેતા છે. મનને સ્થિર કરીને યોગી જ્યારે એ મહાતત્ત્વનું ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તરત જ સકળ આનંદનું સ્થાન એવી મોક્ષલક્ષ્મી સમીપ આવીને ઊભી રહે છે. [૮/૨૩-૪]

પછી તે મંત્રને રેફ, ણિંદુ અને કલા વિનાનો જ ચિંતવવો; તથા પછી તે તેમાં કોઈ અક્ષર નથી, તેમજ તેને ઉચ્ચારી શકાય તેમ પણ નથી તેવી રીતે તેનું ચિંતન કરવું. પછી ‘અનાહત’ નામના તે દેવને ચંદ્રની કળા જેવા આકારે તથા સૂર્ય જેવા તેજથી સ્ફુરાયમાન થતો ચિંતવવો. પછી તેને વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ થઈ જતો ચિંતવવો; પછી તેને ક્ષણ વાર ગિલકુલ અવ્યક્ત થઈ જતો ચિંતવવો; ત્યારબાદ તેને આખા જગતને જ્યોતિર્મય કરી મૂકતો ચિંતવવો. આ પ્રમાણે લક્ષ્ય વસ્તુમાંથી અલક્ષ્ય વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરતા જવાથી, ક્રમેક્રમે અંતરમાં અક્ષય તેમજ અતીન્દ્રિય એવો જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. જેનું મન જગતના પદાર્થોમાંથી ખેદ પામેલું છે, તેના મુનિને જ આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છિત સાધના કળે છે. અન્યને નહીં.
[૮/૨૫-૯]

આ ઉપરાંત ખીજી પણ સાધના છે. હૃદયકમળમાં રહેલા, શબ્દબ્રહ્મના એકમાત્ર કારણુ, સ્વર અને વ્યંજન યુક્ત, પંચપરમેષીના વાયક, તથા પોતાની ઉપરની ચંદ્રકળામાંથી ઝરતા અમૃતરસ વડે સિંચાયેલા મહામંત્ર પ્રણવ એટલે કે ઐંતું કુંભક વડે ધ્યાન કરવું. આ ઐંતું ધ્યાન સકામ તેમજ નિષ્કામ પણ હોય છે. સકામ ધ્યાન કરતી વખતે વિધિ આ પ્રમાણે છે : કોઈતું સ્તંભન કરવાનું હોય ત્યારે પીળા રંગના ઐંકારનું ધ્યાન કરવું; વશીકરણુ કરવું હોય કે ક્ષોભ કરવો હોય ત્યારે પરવાળા જેવા રંગના ઐંકારનું ધ્યાન કરવું, તથા વિદ્રેષ કરાવવો હોય ત્યારે કાળા રંગના ઐંતું ધ્યાન કરવું. પરંતુ મોક્ષનો ક્ષય કરવાને અર્થે નિષ્કામ ધ્યાન કરવું હોય, ત્યારે તેની કાંતિ ચંદ્ર જેવી શ્વેત ચિંતવવી. [૮/૩૦-૨]

આ પ્રણવનું ધ્યાન-ચિંતન જૂના વખતથી કહ, છાંદોગ્ય વગેરે જૂના ઉપનિષદગ્રંથોમાં ઉપદેશાયું છે. પરંતુ અહીં જળ્યાબ્યા પ્રમાણુ તેને ધ્યાનના વિષય તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમકે, ધ્યાનખિંદુ ઉપનિષદમાં (૧૯) જળ્યાબ્યા છે કે, ‘હૃદય-કમળના ખીજકોશમાં સ્થિર દીપકના પ્રકાશ જેવી આકૃતિવાળા, અંગૂઠા જેટલા અને અચલ ઐંકારરૂપી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું. ઈડા નાડીથી વાયુને ખેંચીને ઉદરમાં તેને સ્થિર કરી, દેહની મધ્યમાં જવાળાઓની ટસરોથી યુક્ત ઐંકારનું ધ્યાન કરવું.’”

વળી પંચપરમેષીના ત્રિભુવનને પાવન કરનાર મહા પવિત્ર પંચ-પરમેષી નમસ્કારમંત્રનું પણ ચિંતન કરી શકાય. જેમકે, આહં પાંખડીતું સંકેદ કમળ કલ્પવું. તેના ખીજકોશમાં ‘નમો અરિહંતાણ’ એ સાત અક્ષરવાળું પદ ચિંતવવું. પછી ‘નમો સિદ્ધાણ’, ‘નમો આયરિયાણ’, નમો સ્વજ્ઞાયાણ’, અને ‘નમો લોણ સત્ત્વસાહુણ’ એ ચાર પદોને અનુક્રમે પૂર્વ વગેરે ચાર દિશાની ચાર પાંખડીઓમાં કલ્પવાં. તથા આકીનો ‘એસો પંચ નમુવકારો’, ‘સત્ત્વવાવ્વપ્પણાસણો’,

મંગલાણં ચ સર્વેસિ', 'પદમં હૃવઈ મંગલં' એ ચાર પદ અગ્નિ વગેરે ચાર ખૂણાઓની પાંખડીઓમાં ચિંતવવાં. * [૮/૩૩-૫]

મન-વાણી-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક આ મંત્ર ૧૦૮ વાર ચિંતન કરવામાં આવે, તો મુનિ ખાતો હોવા છતાં ચાર ટંકનો ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મેળવે. યોગીઓ આ મહામંત્રની આરાધના કરીને પરમ મોક્ષશ્રીને પામ્યા છે, અને ત્રિલોકના પૂજ્ય બન્યા છે. તથા હજારો પાપો કરનારા અને સેંકડો જંતુઓનો વધ કરનારા તિર્થંચ (પશુ-પક્ષી યોનિના) જીવો પણ આ મંત્રની આરાધના કરીને સ્વર્ગ ગયા છે. [૮/૩૬-૮]

વળી એ મંત્રમાંથી 'અરિહંતસિદ્ધ' એ છ અક્ષરોને કે 'અરિહંત' એ ચાર અક્ષરોને કે 'અ' એકલાને અનુક્રમે ત્રણસો ચારસો તથા પાંચસો વાર જપવાથી પણ એક ઉપવાસનું ફળ મળે છે. [૮/૩૯-૪૦]

આ બધું ઉપવાસ કર્યાનું જે ફળ વર્ણવ્યું, તે તો જીવોને તે મંત્રના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ છે : આકી તેનું સાચું ફળ તો સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે. [૮/૪૧]

'વિદ્યાપ્રવાહ' નામના શાસ્ત્રમાં જણાવેલી "હૌં હ્રીં હ્રૂં હ્રૌં, હ્રઃ અસિઆઉસા નમઃ એ વિદ્યા (મંત્ર) નો સતત અભ્યાસ (જપ) કરે, તો સંસારદુઃખ નાશ પામે છે. [૮/૪૨]

ચત્તારિ મંગલં : અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહૂ મંગલં, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મંગલં । ચત્તારિ લોગૂત્તમાઃ અરિહંતા લોગૂત્તમા, સિદ્ધા લોગૂત્તમા, સાહૂ લોગૂત્તમા, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો લોગૂત્તમો ।

* આ ફંકરામાં નાગરી લિપિમાં જે નવ પદ આપ્યાં છે, તે મંત્ર પંચપરમેષ્ઠીનો નમસ્કાર-મંત્ર છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે : "અહંતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને લોકના સર્વ સાધુઓ—એ પાંચેને નમસ્કાર. આ નમસ્કાર મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ છે."

ચત્તારિ સરણં પવજ્જામિઃ અરિહંતે સરણં પવજ્જામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્જામિ, સાહૂ સરણં પવજ્જામિ, કેવલિપ્પન્નત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્જામિ — આ મંત્રનું^૧ સ્મરણુ કર્યા કરે, તે મોક્ષ પામે. [૮/૪૩]

વળી, ‘ૐ અરિહંત સિદ્ધ સયોગીકેવલી^૨ સ્વાહા’ એ પંદર અક્ષરવાળા મંત્રનું ચિંતન મુક્તિસુખ આપનારું છે. “ૐ શ્રી હ્રીં અહં નમઃ” એ મંત્ર તે સર્વશ ભગવાન જેવો છે; તેનો પ્રભાવ કોઈથી વળુવાય તેવો નથી. ‘નમો અરિહંતાણં’ એ સાત અક્ષરોનું ચિંતન ક્ષણવારમાં સંસારરૂપી દાવાગ્નિમાંથી મુક્તિ આપે છે. ‘નમો સિદ્ધાણં’ એ મંત્રનું ચિંતન કર્મનો નાશ કરનારું છે. ‘ૐ નમો અહંતે કેવલિને પરમયોગિને વિસ્ફુરદુહ-શુક્લધ્યાનાગ્નિ-નિર્દામ્બ-કર્મબીજાય પ્રાપ્તાનંત-ચતુષ્ટયાય સૌમ્યાય શાન્તાય મંગલવરદાય અષ્ટાદશદોષરહિતાય સ્વાહા ।” આ મંત્રનું^૩ ચિંતન સર્વશઃ અભય આપનારું છે. [૮/૪૪-૭]

મુખની અંદર આઠ ખાંખડીનું કમળ ચિતવવું; તે આઠ પાંખડી-ઓમાં વર્ણોના આઠ વર્ગો^૪ સ્થાપિત કરવા; તેમજ ‘નમો અરિહંતાણં’

૧. ‘અહં’તો, સિદ્ધો, સાધુઓ અને કેવળી ભગવાને જણાવેલો ધર્મ — એ ચાર મંગલરૂપ છે, તથા લોકમાં ઉત્તમ છે. તેમને હું શરણે ભરું છું.’ — એવો તેનો અર્થ છે.

૨. ‘સયોગીકેવલી’, એટલે કે જેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે; પરંતુ શરીર કાયમ હોવાથી જેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થઈ, તે.

૩. કેવળજ્ઞાની, પરમયોગી, શુક્લધ્યાનની અંતિમ કોટી વડે કર્મખીજને દગ્ધ કરી નાખનાર, અનંતચતુષ્ટયો પ્રાપ્ત કરનાર, સૌમ્ય, શાંત, મંગળકારી વર આપનાર, તથા અદાર દોષ વિનાના અહંત ભગવાનને નમસ્કાર, — એવો તેનો અર્થ છે. અદાર દોષો આ પ્રમાણે: દ્વાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય એ પાંચના પાંચ અંતરાયો, તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, નુગુપ્સા, ભય, કામાભિલાષ, શોક, મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ, અને દ્રેષ. અનંતચતુષ્ટય, એટલે અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતખલ, અને અનંતસુખ — એ ચાર.

૪. જુઓ પા. ૧૭૮, નોંધ ૧.

એ મંત્રનો એક એક વર્ણુ સ્થાપિત કરવો. અ થી ઝ: સુધીના સ્વરોરૂપી કેસરતંતુઓ કદપવા; તેમજ કર્ણિકા (ખીજકોશ) ને સુધાખિંદુથી વિભૂષિત ચિંતવવી. પછી ચંદ્રખિંખમાંથી આવતા, અને મુખમાંથી દાખલ થતા, પ્રભામંડલયુક્ત તથા ચંદ્ર જેવા માયાખીજ હોં ને તે કર્ણિકામાં ચિંતવવો. પછી જ્યોતિર્મય, અહ્ભુત, તથા ત્રૈલોક્ય વડે જેનું માહાત્મ્ય ચિંતવી શકાય તેવું નથી એવા આ પવિત્ર મંત્રને પાંખડીઓમાં ભમતો, આકાશમાં સંચાર કરતો, મનના અંધકારનો નાશ કરતો, સુધારસ વરસાવતો, તાલુરંધ્ર દ્વારા જતો તથા જે ભમરની મધ્યમાં પ્રકાશતો ચિંતવવો. એ પ્રમાણે એકાગ્ર મનથી આ પવિત્ર મંત્રનું ધ્યાન કરનારની મન અને વાણીની મલિનતા દૂર થઈ જાય છે; તથા તેને શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. છ મહિના સુધી આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી મન સ્થિર થતાં, સાધક મુખકમળમાંથી ધુમાડાની રેખા નીકળતી દેખી શકે છે. એક વર્ષ જેટલો અભ્યાસ થતાં તે જવાલા દેખવા લાગે છે. પછી વિશેષ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે સર્વજ્ઞ ભગવાનનું મુખકમળ દેખી શકે છે. પછી તે કલ્યાણકારી માહાત્મ્યવાળા, વિશ્રૂતિયુક્ત, પ્રભામંડલયુક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ સાક્ષાત્ દેખી શકે છે. પછી પોતાનું અંતઃકરણ સ્થિર થતાં તથા તત્ત્વનિશ્ચય પ્રાપ્ત થતાં તે ભવારણ્યમાંથી મુક્ત થઈ, સિદ્ધિમંદિરમાં વિરાજે છે. [૮/૪૮-૫૭]

વળી, ચંદ્રમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ સદા અમૃત સવતી 'ક્ષિં' એ મંત્રરૂપી વિદ્યાને કપાલમાં ચિંતવવી. તેનાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૮]

વળી, ક્ષીરસમુદ્રમાંથી નીકળતી અને સુધાપ્રવાહ વરસાવતી શશીકલાને કપાળમાં ચિંતવવી. તે પણ સિદ્ધિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ છે. તેના સ્મરણમાત્રથી ભવખંધન તૂટી જઈ, પરમાનંદનું કારણ એવું અવ્યય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૯-૬૦]

વળી, નાસિકાના અગ્રભાગમાં (શંખ, કુંદ અને ચંદ્ર જેવા શ્વેત પ્રણુવ, શૂન્ય અને અનાહત) 'ૐ હં' નું ધ્યાન કરવાથી અણિમાદિ

અષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, સમગ્ર વિષયમાં નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રગલ્ભતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૬૨-૨]

વળી, 'હ્રીં ઐં ઐં સોહમ્ લીં હ્રીં ઐં ઐં હ્રીં' આ વિદ્યાનું પણ ચિંતન કરવું. [૮/૬૩]

વળી 'ઐં જોગે મગ્ને તચ્ચે ભૂષ ભવિસ્સે અંતે પક્ષે જિણપાશ્વે સ્વાહા' એવી ગણધરોએ કહેલી વિદ્યાનો પણ જપ કરવો. તે વિદ્યા કામધેનુની પેઠે અચિંત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. [૮/૬૪]

૭ ખૂણાવાળું એક યંત્ર ચિંતવવું. તેમાં 'અપ્રતિચક્રે ફટ્' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર ડાબાથી જમણી તરફ એ પ્રમાણે લખવો. પછી તેની બહારની બાજુ જમણાથી ડાબી તરફ એ રીતે 'વિચક્રાય સ્વાહા' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર લખવો. પછી તે યંત્રની વચમાં ઐં સ્થાપિત કરી તેનું ધ્યાન કરવું. પછી નીચે પ્રમાણેના મંત્રોથી કુંડાળાં કરવાં :

ઐં નમો જિણાણં, ઐં નમો ઓહિજિણાણં,^૧ ઐં નમો પરમોહિજિણાણં, ઐં નમો સવ્વોહિજિણાણં, ઐં નમો અનંતોહિજિણાણં, ઐં નમો કુટ્ટુ-બુદ્ધીણં,^૨ ઐં નમો વીયબુદ્ધીણં,^૩ ઐં નમો પદાનુસારીણં,^૪ ઐં નમો સંભિન્નસોઝાણં, ઐં નમો ઉજ્જુમદીણં, ઐં નમો વિરલમદીણં, ઐં દસપુઞ્વીણં,^૫ ઐં નમો ચરહસપુઞ્વીણં, ઐં નમો અઠ્ઠંગમહાનિમિત્ત-

* 'અપ્રતિચક્ર' એટલે જેની તુલ્ય બીજે કોઈ નથી તે.

૧. 'ઓહિજિણ' એટલે કે, અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર. અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે ઈંદ્રિયોની સહાયતા વિના આત્માની વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન.

૨. એક વાર જાણવાથી ફરી કદી ન ભૂલે તેવી યુક્તિવાળા.

૩. મૂળ અર્થને જાણવાથી શેષ તમામ અર્થને જાણનારી યુક્તિવાળા.

૪. એક પદ જાણવાથી બાકીનાં પદો જાણનારી યુક્તિવાળા.

૫. યોદમાંથી દશ 'પૂવ' ગ્રંથો જાણનારા. જુઓ આ માળાનું 'સંયમધમ' પુસ્તક, પાન ૭ [પહેલી આવૃત્તિ].

કુસલાણ,^૧ ઐ નમો ત્રિઉવ્વણઈદ્ધિપત્તાણ,^૨ ઐ નમો વિજ્જાહરાણ,
 ઐ નમો ચારણાણ,^૩ ઐ નમો પ્ણસમણાણં. ઐ નમો આગાસગામિણં,
 ઐ જ્ઞો જ્ઞો શ્રી હી ધૃતિ કીર્તિ બુદ્ધિ લક્ષ્મી સ્વાહા ।

પછી પાંચપરમેષ્ઠી-નમસ્કાર-મંત્રનો પાંચ આંગળીઓએ આ પ્રમાણે
 ન્યાસ કરવો : ' ઐ નમો અરિહંતાણં હ્રી સ્વાહા ' એમ બોલી અંગૂઠે;
 ' ઐ નમો સિદ્ધાણં હ્રી સ્વાહા ' એમ બોલી તર્જની આંગળીમાં;
 ' ઐ નમો આયરિયાણં હ્રી સ્વાહા ' એમ બોલી મધ્યમામાં; ' ઐ નમો
 ઉવજ્જાયાણં હ્રી સ્વાહા ' એમ બોલી અનામિકામાં; અને ' ઐ નમો
 લોણ સવવ્વસાહૂણં હ્રી સ્વાહા ' એમ બોલી કનિકામાં.

આમ ત્રણ વાર આંગળીઓમાં વિન્યાસ કરી, મસ્તક ઉપર પૂર્વ,
 દક્ષિણ, અપર અને ઉત્તર ભાગોમાં વિન્યાસ કરી જપ કરવો. [૮/૬૫-૬]

વળી, આઠ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તેની અંદર તેજસ્વી
 આત્માને ચિંતવવો. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં ' ઐ નમો અરિહં-
 તાણં ' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર સ્થાપવો. પહેલી પાંખડી પૂર્વ
 દિશા તરફથી ગણવી અને તેમાં પહેલો ઐ મૂકવો. પછી ક્રમે જે
 અક્ષર આવે તે પ્રમાણે બાકીના અક્ષરો મૂકી તે અષ્ટાક્ષરી મંત્રનો
 અગિયારસો વાર (પૂર્વ દિશામાં મોં રાખીને) જપ કરવો [૮/૬૭-૮]

એ જ રીતે પૂર્વ દિશાની પાંખડીથી માંડીને એક પછી એક
 એમ પછીની પાંખડીઓએથી પણ શરૂ કરીને આ મંત્રનો જપ આઠ
 રાત્રી સુધી કરવો. તેથી યોગીનાં સર્વ વિદ્વો શાંત થઈ જાય છે. આઠ

૧. ભૌમ, ઉત્પાત, સ્વપ્ન, અંતરિક્ષ, આંગ, સ્વર, લક્ષણ, અને વ્યંજન—
 એ આઠ નિમિત્તો ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહી આપનાર. વિગત માટે જુઓ
 આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, પા. ૧૮૬ [પહેલી આવૃત્તિ].

૨. દિવ્ય શક્તિવિશેષથી વસ્તુનિર્માણ કરવાની સિદ્ધિવાળા.

૩. આકાશગમનની શક્તિવાળા.

રાત્રી વીત્યા પછી તે યોગી તે કમળનાં પત્રોમાં આઠે અક્ષરો અનુક્રમે જોશે. આ મંત્રના જપથી ધ્યાનમાં વિદ્ય કરનારા ભીષણુ સિંહ, હાથી, રાક્ષસ વગેરે, તેમજ વ્યંતર વગેરે ખીખ્ખાં પણ તત્કાળ શાંત થઈ જાય છે. જેને ઐહિક ફલની ઇચ્છા છે, તેણે આ મંત્ર ઐ સહિત ચિંતવવો; પરંતુ જેને મોક્ષની જ કાંક્ષા છે, તેણે ઐ વિનાનો ચિંતવવો. [૮/૬૯-૭૨]

ખીખ્ખે પણ આ મંત્ર કર્મસમૂહની શાંતિ કરનારો છે. તેનું પણ ચિંતન કરવું : “ શ્રીમદ્ ઋષભાદિ વર્ધમાનાન્તેભ્યો નમઃ ” [૮/૭૩]

નીચેની પાપભક્ષણી વિદ્યાને પણ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે સ્મરવી : ઐ અર્હન્મુલ્કમલવાસિનિ પાપાત્મક્ષયંકરિ શ્રુતક્ષાન-જ્વાલાસહસ્રજ્વલિતે સરસ્વતિ મત્પાપં હન હન દહ દહ ક્ષાં ક્ષાં ક્ષૂં ક્ષૂં ક્ષઃ ક્ષીરવરઘવલે અમૃતસંભવે વ્ વ્ હૂં હૂં સ્વાહા । આ વિદ્યાના અતિ-શય પ્રભાવથી મન તરત પ્રસન્ન થાય છે, અને પોતાનો પાપમલ તરત તજ દે છે, તથા જ્ઞાનદીપ પ્રકાશવા લાગે છે. [૮/૭૪]

વળી વજ્રસ્વામી^૧ વગેરે જ્ઞાનીઓએ ‘વિદ્યાપ્રવાદ’ નામના ‘પૂર્વ ગ્રંથ’ માંથી તારવીને પ્રકટ કરેલું, મોક્ષલક્ષ્મીનું ખીજખૂત, તથા જન્મ-રૂપી દાવાગ્નિને શાંત કરનાર ‘વર્ષાઋતુના નવા મેઘ જેવું ‘સિદ્ધચક્ર’ ગુરુ પાર્સેથી જાણીને ચિંતવવું. [૮/૭૫-૬]

‘અસિબાહસા’ એ પાંચપરમેષ્ઠીના આદિ પાંચ વર્ણોને નીચે પ્રમાણે ચિંતવવા : અને નાભિપદ્મમાં, સિને મસ્તકકમળમાં, આને વદનકમળમાં, અને હૃદયકમળમાં અને જ્ઞાને કંઠકમળમાં [૮/૭૭-૮]

૧. તે છેલ્લા ‘દશપૂર્વી’, કહેવાય છે. જુઓ ‘સંયમઘર્મ’ પુસ્તક, પા. ૧૦. [૧લી આવૃત્તિ.] તેમના પછી વજ્રસેનના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૯ કે ૮૨માં), એટલે કે, મહાવીરસ્વામી પછી આશરે ૬૦૯ વર્ષે દિગંબર-શ્વેતાંબર એ બે સંધા જુદા પડ્યા.

આ તેમજ ખીજ પણ તેવા સર્વકલ્યાણકારી ખીજમંત્રોને ચિંતવવા. કારણકે, શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલા ખીજ પણ કોઈ પદ કે અક્ષરનું સંપૂર્ણ ધ્યાન કરીએ, તેો નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે. મુળ વાત એટલી જ છે કે, વીતરાગ થયેલો યોગી ગમે તેનું ધ્યાન કરે, તેો પણ તે ધ્યાન જ કહેવાય. આકી અધો નકામો ગ્રંથવિસ્તાર છે. અહીં તેા ગણધરોએ પ્રગટ કરેલાં અને શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલાં આ જે થોડાંક રત્નો બતાવ્યાં છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષોના હૃદયરૂપી અરીસામાં ઉલ્લાસ પામેા, અને સેંકડો જન્મથી ઉદ્ભવેલા અને એકદા થયેલા કલેશનો નાશ કરો. [૮/૭૯-૮૧]

આકીનાં રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યેયો માટે જુઓ પુસ્તકમાં પાન ૯૦-૯૨.

નોંધ : અહીં જેમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેમ તેને મળતા ઘેરંડસંહિતાના ષ્ઠા અધ્યાયમાં સ્થૂલધ્યાન, જ્યોતિર્ધ્યાન અને સૂક્ષ્મધ્યાન એવા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પોતાના હૃદયમાં સુધાસાગર ચિંતવી તેની અંદર રત્નદ્રીપ, તેની અંદર અગ્નિચો, તેની અંદર મનોહર કલ્પવૃક્ષ, તેની નીચે મણિમંડપ, તેની અંદર સિંહાસન, અને તેની ઉપર ગુરુએ જણાવેલો પોતાનો ઇષ્ટદેવ ચિંતવવો. આને સ્થૂલધ્યાન કહ્યું છે. [૨-૮] એ ઉપરાંત સ્થૂલધ્યાનનો એક ખીજો પ્રકાર પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે : મસ્તકમાં આવેલા સહસ્રદળ કમળના ખીજકોષ ઉપર ખીજું ૧૨ પાંખડીનું ધાણું મહાતેજસ્વી કમળ ચિંતવવું. તેની દરેક પાંખડીમાં હ,સ,ક્ષ,મ,લ,વ,ર,યુ, હ,સ,સ્વ,ક્રોં, એ ૧૨ ખીજમંત્રો ચિંતવવા. તે કમળના ખીજકોશમાં અ,ક,થ, એ ત્રણ લીટીનો હ,લ,ક્ષ, ખૂણાવાળો ત્રિકોણ ચિંતવવો; અને તેની વચમાં ઐ ચિંતવવો. પછી તેના ઉપર નાદ અને િંદુચુકત (૦) પીટિકા ચિંતવી. અને તેના ઉપર એ હંસ અને પાદુકા છે એમ ચિંતવવું. ત્યાં એ ભુજ અને ત્રણ નેત્રવાળા પોતાના ગુરુ સફેદ

વસ્ત્ર, સફેદ માળા, સફેદ લેપન અને રક્તવર્ણની શક્તિ સહિત બ્રેહ્મ છે એમ ચિંતવવું.^૧ [૯-૧૪]

જ્યોતિર્ધ્યાન આ પ્રમાણે છે : મૂલાધાર^૨ આગળ કુંડલિની શક્તિ સાપના આકારની પડેલી છે. ત્યાં દીવાની જ્યોત જેવો જીવાત્મા છે. એ જ્યોતનું તેજોમય બ્રહ્મરૂપે ધ્યાન કરવું. [૧૬] અથવા બે ભમરની વચ્ચે જ્વાલાયુક્ત ઓમ્ રૂપી તેજ છે, તેનું ધ્યાન કરવું. [૧૮]

સૂક્ષ્મધ્યાન આ પ્રમાણે છે : જ્યારે બહુ ભાગ્યવશાત્ સુતેલી કુંડલી જગત, થાય, ત્યારે તે આત્માને સાથે લઈ નેત્રદ્વારમાંથી બહાર નીકળી, બહારના રાજમાર્ગમાં વિહરે છે. પરંતુ તે ચંચળ હોવાથી દેખાતી નથી. તેને શાંભવી મુદ્રા (બે ભમર વચ્ચે દષ્ટિ રિચર કરી ' આત્મારામ 'નું ધ્યાન કરવું તે) રૂપ ધ્યાનયોગથી યોગી જોઈ શકે છે. તે સૂક્ષ્મધ્યાન કહેવાય. [૧૮-૨૦]

શિવસંહિતા ૫-૫૬ ઇ૦ માં મૂલાધાર વગેરે ચક્રોનું બીજમંત્ર સહિત ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. જેમકે ગુદાથી બે આંગળ ઉપર અને લિંગથી બે આંગળ નીચે, ચાર પાંખડીવાળું મૂલાધાર પદ્મ છે. તેને વ,શ,ષ, અને સ, એ ચાર વર્ણવાળી ચાર પાંખડીઓ છે. તે પદ્મનું ધ્યાન કરવાથી દાર્દુરી સિદ્ધિ, સર્વજ્ઞતા, ન જાણેલાં શાસ્ત્રનું પશુ જ્ઞાન, ઇશ્વરદર્શન વગેરે બધા પ્રાપ્ત થાય છે. [૫૬-૭૪]

બીજું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર લિંગના મૂળમાં છે. તે છ પાંખડીવાળું છે; અને તેમાં વ થી લ સુધીના છ વર્ણો છે, એનો વર્ણ લાલ છે. તેનું ધ્યાન કરનારને પશુ શાસ્ત્રજ્ઞાન, રોગમુક્તિ, તથા અણિમાદિ સિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૫-૮]

૧. યોગસૂત્ર ૧-૩૭ માં પણ વીતરાગ પુરુષોને ધ્યેય તરીકે લેવાનું વિધાન છે.

૨. ગુદા અને લિંગ આગળની જગા.

ત્રીજી મણિપુર ચક્ર નાભિમાં આવેલું છે. તેને દશ પાંખડીઓ છે, અને તેમાં ૩ થી ૬ સુધીના દશ વર્ણો છે. તેનો વર્ણુ સુવર્ણુ જેવો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને પરદેહ-અવેશ, સિદ્ધદર્શન, નિષિદ્ધદર્શન, ઔષધિદર્શન, દુઃખ-રોગનો નાશ, અને પાતાલસિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૯-૮૨]

ચોથું અનાહત ચક્ર હૃદયમાં છે. તેને આર પાંખડીઓ છે અને તેમાં ૩ થી ૬ સુધીના ૧૨ વર્ણુ છે. તે બહુ લાલ રંગનું છે. તેમાં વાયુખીજ ચૈ છે; અને એ બહુ આનંદજનક છે. તેના ધ્યાનથી ત્રિકાલ વિષયક જ્ઞાન, સિદ્ધદર્શન, ખેચરત્વ, વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૮૩-૯]

કંઠસ્થાનમાં વિશુદ્ધચક્ર છે. તે સુવર્ણુના રંગનું છે. તેને ૧૬ પાંખડી છે અને તેમાં અ થી ઝ: સુધીના ૧૬ સ્વરો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને ચારે વેદ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેનું શરીર વજ્ર જેવું થઈ જાય છે. [૯૦-૫]

ભમરોની મધ્યે આજ્ઞાચક્ર છે. તે સફેદ રંગનું છે. તેમાં હ અને ક્ષ એ બે અક્ષર છે. તેમાં ઠ ળીજ છે. આના ધ્યાનમાત્રથી યોગી સદાશિવ જેવો થઈ જાય છે. [૯૬-૧૦૧]

આ ૭ ચક્રોને જ વિવિધ દેવયુક્ત ચિંતવવાનું ધ્યાનખિંદુ ઉપનિષદ ૪૫-૯, યોગશિખોપનિષદ ૫-૫ છ૦, યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ ૪-૫ વગેરે યોગગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે.

પૂર્તિ

(૧)

પાન ૧૩ : સાચો ધર્મ : “ કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને ‘ અપૌરુષેય, ’ એટલે કે, ‘ કોઈ પુરુષે ન કહેલો ’ કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે.” આ વાક્યમાં હેમાચાર્યજીએ ‘ અપૌરુષેય ’ એવા જે વેદો-શ્રુતિ, તેમાં કહેલી વસ્તુને જ ધર્મ માનનારા લોકોની ટીકા કરી છે. તેમણે માંસલક્ષણ વગેરે ખીજી બાબતોની ચર્ચાને અગે જે ટીકા કરી છે, તે પણ મનુ-સ્મૃતિને નગર સામે રાખીને કરી છે. ૩-૨૦ માં તેમજ ૩-૨૬ માં તો તેમણે ‘ મનુ ’ નું નામ જ યોખ્યું લીધું છે.* એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી વાતોની સરખામણી ઠેકાણે ઠેકાણે કરવી ઓધપ્રદ થઈ પડશે.

મનુસ્મૃતિ (૨-૧૩) માં યોખ્યું જણાવ્યું છે કે, “ ધર્મ ઇચ્છનારાઓને માટે શ્રુતિ ‘ પરમ પ્રમાણ ’ રૂપ છે.” અને ૨-૧૦ માં શ્રુતિ શાષ્ટોનો અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે કે, “ ‘ શ્રુતિ ’ એટલે વેદ એમ જાણવું.” પરંતુ મનુ એટલેથી જ અટક્યા નથી. તેમણે ઉપરાંતમાં [૨-૬] જણાવ્યું છે કે, ‘ સમગ્ર વેદ, તે વેદ જાણનારાઓએ રચેલ ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું શીલ, સાધુપુરુષોના આચાર, અને અંતરાત્માનો સંતોષ—એ ધર્મનાં મૂળ છે.’ ૨-૧ માં તેમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે, ‘ વેદ જાણનારા તથા રાગદ્વેષ વિનાના સત્પુરુષોએ જેને સેવ્યો છે, તથા જેને પોતાનું હૃદય સ્વીકારે છે, તે ધર્મ છે, એમ જાણો.’ તથા ૨-૧૨ માં તેમણે ફરીથી જાહેર કયું છે કે, ‘ વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને પોતાના આત્માનો સંતોષ—એ ચાર પ્રકારનું ધર્મનું સાક્ષાત્ લક્ષણ છે.’ એક ખીજી જગ્યાએ તે જણાવે છે કે, શિષ્ટાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ

* ઉપરાંત હિંસક શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે ‘ જૈમિનિ ’ નું નામ પણ ૨-૩૮ માં લીધું છે.

એ ત્રણ વસ્તુઓ ધર્મના પ્રમાણરૂપ છે. ‘કોઈ આત્મમાં શાસ્ત્રે કશું વિધાન ન કયું’ હોય, તેવી આત્મમાં જે શિષ્ટ પુરુષો હોય, તે જે કહે તેને નિઃસંશયપણે ધર્મ માનવો.’ [૧૨,૧૦૮] શિષ્ટ કોને કહેવા તે જણાવતાં તે કહે છે (૧૨-૧૦૯) કે, ‘બ્રહ્મચર્યાશ્રમના વિધિપૂર્વક જેમણે અંગ, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો વગેરેની મદદથી વેદની અરાઅર સમજણ મેળવી છે, તેવા લોકોને શિષ્ટ કહેવા. વેદ જાણનારો એક પણ ઉત્તમ પુરુષ જે વ્યવસ્થા કરે, તેને પરમ ધર્મ જાણવો; પરંતુ અખલે મૂર્ખાઓ ભેગા થઈને ઠરાવે તેને ધર્મ ન માનવો. જેઓ વ્રતવારી નથી, જેઓ વેદાધ્યયનયુક્ત નથી, જેઓ માત્ર પોતાની ઉચ્ચ મનિ ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરી ખાય છે તેવા સેંકડો ભેગા થાય તોપણ તેઓ ધર્મનિર્ણય કરનારી પરિષદરૂપ ન અને.’ [૧૨,૧૧૩-૪] ‘જેને શુદ્ધ ધર્મ જાણવો છે, તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ વસ્તુઓને અરાઅર જાણવી જોઈએ. વેદ અને ખીજા ધર્મગ્રંથોને જે વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી એવા તક વડે વિચારે છે, તે જ ધર્મ જાણે છે; ખીજા નહિ.’ [૧૨,૧૦૫-૬]

(૨)

વા. ૩૧ : મનુસ્મૃતિમાં માંસમહાભક્ષણ : મનુસ્મૃતિમાં ૫-૨૨ તથા ૫-૨૩ માં યોગ્યું વિધાન કયું છે કે, “ યજ્ઞોને માટે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રમાં મંજૂર રાખેલાં જનવરો તેમજ પક્ષીઓ મારવાં. પોતાને જેમનું ભરણપોષણ કરવાનું છે તેવાં વૃદ્ધ માતાપિતાદિના પોષણ અર્થે પણ મારવાં. અગસ્ત્યે પૂર્વે તેમ કયું હતું. પુરાતન કાળમાં ઋષિઓએ કરેલા યજ્ઞોમાં જનવરો અને પક્ષીઓના પુરોડાશ કરવામાં આવતા હતા.” આ પ્રમાણે યજ્ઞને માટે હિંસાની અનુજ્ઞા આપીને તે ૨૬ મા શ્લોકમાં દ્વિજાતિ વર્ગના લોકોએ ‘ માંસ કચારે ખાવું અને કચારે ન ખાવું તેનો વિધિ ’ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે જણાવે છે કે, ‘ મંત્રો વડે પ્રોક્ષિત

માંસ ખાવું; બ્રાહ્મણોની મરજી હોય તો ખાવું;^૧ પોતે કોઈ (શ્રાદ્ધ વગેરે) વિધિ આચરતો હોય અને તેમાં તેમ કરવાની જરૂર હોય તો ખાવું; કે પ્રાણુ જવા એકા હોય ત્યારે ખાવું.’

આગળ ૫-૩૧ તથા ૩૩માં તે જણાવે છે કે, યજ્ઞવિધિનું અંગ હોવાને કારણે માંસ ખાવું એ દૈવી વિધિ છે; પરંતું તે સિવાય ખાવું એ રાક્ષસી વિધિ છે. વિધિ જાણનાર દ્વિજે આપત્તિ ન આવી પડી હોય ત્યાં સુધી કોઈ યજ્ઞાદિ વિધિની આવશ્યકતા વિના માંસ ન ખાવું. તેની આવશ્યકતા વિના જે માંસ ખાય છે, તેને મર્યા બાદ તે પશુ-પંખીઓ ખાય છે; અને તે વખતે તે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. ધનને નિમિત્તે યજ્ઞાદિ મારનાર પાર્શ્વિને તેટલું પાપ નથી લાગતું, જેટલું કોઈ આવશ્યકતા વિના વૃથા માંસ ખાનારને લાગે છે. [૩૪] શ્રાદ્ધાદિ વિધિ આચરતો હોય, તે વેળા તે વિધિના નિયમ પ્રમાણે માંસ ન ખાય, તો મર્યા બાદ ૨૧ જન્મ સુધી પશુ થાય છે. [૩૫] પરંતુ (સ્વાદને અર્થે) વૃથા પશુહિંસા કરનારો તો મર્યા બાદ જન્મોજન્મ તે પશુના વાળ જેટલી વાર ખીજને હાથે મરણુ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૬] ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે કોઈ પણ આશ્રમમાં રહેતો હોય, તોપણ ગમે તેવી આપત્તિ આવવા છતાં વેદમાં કહ્યા વિનાની હિંસા દ્વિજ કદી ન કરે. [૪૩] વેદમાં કહેલી હિંસા તો અહિંસા જ છે; કારણ કે ધર્મ વેદમાંથી જ નીપજેલો છે. [૪૪] જે માણસ પોતાના સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતો કે મરીને કયાંય સુખ પામતો નથી. [૪૫] સર્વનો હિતેચ્છુ એવો જે મનુષ્ય પ્રાણીઓને અંધન વધ કે દુઃખ આપવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. [૪૬] જે માણસ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, તે જે કોઈ ધર્મચિંતન કરે છે, કે જે કોઈ સાધના કરે છે, અથવા જે કોઈ

૧. એટલે કે બ્રાહ્મણો એમ ઇચ્છે કે, તમે માંસ ખાઓ, તો ના ન થાડવી. પરંતુ તે પ્રમાણે એક જ વાર કરવું, એમ યમનું વચન ઠાંકીને ઠીકાકાર જણાવે છે.

ખ્યાનાદિ કરે છે, તે બધું સહેલાઈથી સફળ થાય છે. [૪૭] ‘પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના માંસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; તેમજ પ્રાણીના વધ કરીને સ્વર્ગ પમાતું નથી; માટે માંસનો ત્યાગ કરવો.’ [૪૮] માંસની ઉત્પત્તિ લોહી વગેરેમાંથી થાય છે; તેમજ તેને મેળવવા પ્રાણીઓને વધબંધનાદિ કરવાં પડે છે, એ જોઈને સર્વ પ્રકારના માંસ-લક્ષણમાંથી નિવૃત્ત થવું. [૪૯] વિધિની આવશ્યકતા બહાર, જે માણસ પિશાચની પેઠે માંસ નથી ખાતો, તે લોકોમાં પ્રિય થાય છે; અને તેને વ્યાધિઓની પીડા ભોગવવી પડતી નથી. [૫૦] ‘પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માંસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને રાંધનાર, તેને પીરસનાર તથા તેને ખાનાર એ બધા સરખા જ હિંસક છે.’ [૫૧] પિતૃઓની અને દેવોની પૂજના નિમિત્ત સિવાય જે બીજાના માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેના જેવો પાપી આ જગતમાં કોઈ નથી. [૫૨] એક બાબુ સો વર્ષ સુધી લાગલાગટ વર્ષો-વર્ષ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે, અને બીજી બાબુ માંસલક્ષણ ન કરે, તો તે અનેનું પુણ્ય સરખું થાય. [૫૩] ફળમૂળ ખાઈને જીવવાથી મુનિને જેટલું પુણ્ય નથી થતું, તેટલું માંસલક્ષણનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. ‘જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું, (સ:) મને (માં) પરજન્મમાં ખાશે, એટલા માટે માંસને બુદ્ધિમાનો માંસ કહે છે.’ માંસલક્ષણમાં મદ્યમાં કે મૈથુનમાં વસ્તુગત કાંઈ દોષ નથી; કારણ કે એ તો ભૂતપ્રાણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ* છે; પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાફલ આપનારું છે. [૫૬]

* એને અંગે મનુસ્મૃતિમાં અધ્યાય ૫-૨૮ ઇત્યાદિમાં આગળ જણાવ્યું છે કે, “આ સ્થાવર-જંગમ જે કાંઈ છે, તે બધું પ્રાણ એટલે કે જીવના અન્નરૂપ જ છે. જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવર જીવો છે; દાઢવાળા જીવોનું અન્ન દાઢ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે; હાથવાળાઓનું અન્ન હાથ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે; અને શૂરવીરોનું અન્ન બાયલાઓ છે. અન્ન તરીકે નિર્માણ થયેલી વસ્તુ રોજરોજ ખાવાથી ખાનારો દોષમાં પડતો નથી; કારણ કે વિદ્યાતાએ જ ખાવાનાં પ્રાણીઓ, અને ખાનારાં પ્રાણીઓ નિર્ભ્યાં છે.”

આ ફકરામાં અવતરણચિહ્નમાં મૂકેલા શ્લોકો હેમચંદ્રાચાર્યે પણ ટાંક્યા છે. જુઓ ૩-૨૧, ૩-૨૨, ૩-૨૬.

(૩)

પાન ૨૮ : અમક્ય પદાર્થો :

મનુસ્મૃતિમાં (અં ૫, શ્લોક ૫ ધ૦) જણાવ્યું છે કે, “લસણ, ગાજર, કુંગળી, કવક* ; અપવિત્ર વસ્તુઓમાં પાકેલી વસ્તુઓ; ઝાડના લાલ રંગના ગુંદરો : વૃક્ષને છેદીને કાઢેલા રસો; શેલુફળ; તરત વિચાયેલી ગાયનું દૂધ; યજ્ઞના પ્રયોજન વિના તલ સાથે રાંધેલા ચોખા; ઘી-દૂધ-ગોળ-ઘઉંનો લોટ મેળવીને બનાવેલી વસ્તુ, ખીર અને અપૂષ; દેવ માટે તૈયાર કરેલું અન્ન, હવિ, વિચાયેલા દોરનું દશ દિવસ સુધીનું દૂધ, ઊંટડીનું દૂધ, એક ખરીવાળાં દોરનું દૂધ, ઘેટીનું દૂધ, ઋતુમતી તથા નરનો સંબંધ ધરછતી પશુમાદાનું દૂધ, મરેલા વાહરડાવાળી ગાયનું દૂધ, ભેંસ સિવાય ખીજાં અર્ધાં અરણ્યવાસી પ્રાણીઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તથા ખાટા થઈ ગયેલા પદાર્થો.” (માંસભક્ષણની આગતમાં તેમણે જે વિધિ-નિષેધ જણાવ્યા છે, તે અહીં ઉતાર્યા નથી).

વાનપ્રસ્થને માટે નિષિદ્ધ ભોજન ગણાવતાં (અધ્યાય ૬, ૧૨-૨૧માં) જણાવ્યું છે કે, “ખેડીને પકવેલાં અર્ધાં ધાન્ય, મધ, માંસ, કવક, ‘ભૂસ્તુણુ’ શાક, ‘શિશુક’ શાક, અને શ્લેષ્માંતક ફલ તજવાં.”

મઘનો નિષેધ પણ મનુસ્મૃતિમાં સખત છે. અધ્યાય ૧૧, ૬૩માં તે જણાવે છે કે, ‘સુરા એ તો અન્નનો મલ છે. મલ એટલે પાપ. માટે આહાર્ય-ક્ષત્રિય-વૈશ્યે સુરા ન પીવી.’

ભવિષ્યપુરાણમાં,

જાતિદુષ્ટં, ક્રિયાદુષ્ટં કાલાશ્રયવિદૂષિતમ્ ।

સંસર્ગે રસદુષ્ટં ચ સુહૃલ્લેહ્યં સ્વભાવતઃ ॥

* ટાપ જેવા ફળગા.

—એ આઠ પ્રકારનાં અલક્ષ્ય જાણાવ્યાં છે. તેમાં 'ન્વતિદુષ્ટ' તો લસણ, ગાજર, કુંગળી વગેરે છે. 'ક્રિયાદુષ્ટ' એટલે ખીજનું ખાધેલું, જીવડાં ચડેલું, ફૂતરાં વગેરેએ ચાટેલું, સૂતકવાળું વગેરે. 'કાલદુષ્ટ' એટલે ગઠકાલનું, કે લાંબો વખત રહેલું. દહીં વગેરે ગયા દિવસનું ન હોય તોપણ તેમાં વિકૃત રસ-ગંધ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો તે પણ ત્યાજ્ય ગણવું. 'આશ્રયદુષ્ટ' એટલે આપનાર હલકા પ્રકારનો હોવાથી કે અનુચિત સ્થિતિમાં હોવાથી દુષ્ટ થયેલું. 'સંસર્ગદુષ્ટ' એટલે મદિરા લસણ વગેરેના સ્પર્શથી દુષ્ટ બનેલું. 'રસદુષ્ટ' એટલે ઊતરી ગયેલું. 'સુહૃદ્લેખ્ય' એટલે સંશયયુક્ત, જેને ખાતાં હૃદયમાં ચિકિત્સા થાય તે. 'સ્વભાવદુષ્ટ' એટલે વિષ્ટામૂત્ર આદિ.

હૃદયોગપ્રદીપિકા ૧-૫૮ ધૃત્યાદિમાં યોગીને વર્જ્ય ભોજ્યાદિનું વર્ણન છે. તેવું જ ઘેરંડસંહિતા ૫-૧૭ આદિમાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે અતિ ખાટા-ખારા-તીખા કડવા કે ઊના પદાર્થો, લીલોતરી શાક, કાંજી, તેલ, તલ, મઘ, મત્સ્ય, બકરી વગેરેનું માંસ, દહીં, છાસ, હીંગ, લસણ, ફરી ગરમ કરેલું અન્ન, મસૂર, કુલથી, પાકાં કેળાં, નાળિયેર, ઘી, દૂધ, ગોળ, ખાંડ, દાડમ, દ્રાક્ષ, વગેરે ગણાવ્યાં છે.

બ્રહ્મપુરાણમાં પીપળો, વડ, ઉમરડો વગેરેનાં ફળ અલક્ષ્ય ગણાવ્યાં છે.

(૪)

પાન ૩૩ : રાત્રિભોજન : “દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ખાય છે; ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે; પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે; સાયંકાળે દૈત્યો અને દાનવો ખાય છે; સંધ્યાકાલે યક્ષો અને રાક્ષસો ખાય છે; પરંતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું, એ તો અભોજન જ છે.” આવો શ્લોક દેવીપુરાણમાં છે. પણ તેમાં રાત્રીને બદલે 'નક્ત' શબ્દ છે. 'નક્તવ્રત' નામનું રાત્રે જ ખાવાનું

વ્રત છે. જે નક્ત દરમ્યાન ખાય છે, તે સદા ઉપવાસી ગણાય છે. હવે તે નક્તવ્રતવાળાએ ક્યારે ખાવું તેની ચર્ચા બ્રાહ્મણ આચાર્યશ્રીમાં કે વ્રતશ્રીમાં વિસ્તારથી મળી આવે છે. વ્યાસ જણાવે છે કે, “સૂર્ય આશ્રમી ગયા પછી ત્રણ મુહૂર્ત જેટલા વખતને ‘પ્રદોષ’ કહે છે; તે વખતે ‘નક્ત’ કરવું (એટલે કે ખાવું) એ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે” ભવિષ્ય-પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે, “દિવસ એક મુહૂર્ત આકી રહે, તેને વિદ્વાનો ‘નક્ત’ કહે છે. પરંતુ હું તો નક્ત્રો દેખાવા લાગે ત્યારે ‘નક્ત’ થાય એમ માનું છું.” દેવલસ્મૃતિએ અને મતેનો મેળ કરીને ઠરાવ્યું છે કે “ગૃહસ્થોનું ‘નક્ત’ નક્ત્રો દેખાય ત્યારે ગણવું; અને યતિઓને રાત્રિ-ભોજનનો નિષેધ હોવાથી તેમનું ‘નક્ત’ દિવસના આઠમા ભાગમાં ગણવું. યતિ અને વિધવાએ દિવસની છેલ્લી એ ઘડી રહે ત્યારે ‘નક્ત’ ગણવું; અને ગૃહસ્થે રાત્રીના ચાર ભાગમાંના પહેલા ભાગના અર્ધ સુધી ગણવું.”

સ્કંદપુરાણમાં તો આ બધાનો વિરોધ કરીને જણાવ્યું છે કે, “પોતાનાથી બમણી લાંબી છાયા થાય એટલો સૂર્ય નીચો ઢળે, ત્યારે ‘નક્ત’ ગણવું. નક્તવ્રત એટલે ‘રાત્રે ભોજન’ એવું ન ગણવું. માટે સાચાહ વખતે જ નક્તવ્રતીએ ભોજનકાર્ય કરી લેવું. તો જ તેને નક્ત-વ્રતનું ચોકસ ફળ મળે.”

રાત્રિભોજનનિષેધની આખતમાં મનુસ્મૃતિનું કાંઈ ખાસ કથન નથી. તે માત્ર એટલું કહે છે કે, “સવારે ને સાંજે એમ એ વાર જ ખાવું. વચ્ચે ન ખાવું. એવું શ્રુતિએ કહ્યું છે.”

અર્ધરાત્રિએ ન ખાવું એવો ચોખ્ખો નિષેધ મળે છે. પરંતુ દિવસે જ ખાઈ લેવું એવું વિધાન બ્રાહ્મણશ્રીમાં નથી. સંધ્યાકાળે, ‘આહાર, મૈથુન, નિદ્રા અને પઠન’ ન કરવાં એવું વિધાન મળે છે. પરંતુ તેનો અર્ધ, સંધ્યાકાળ પહેલાં ખાઈ લેવું એવો નહીં, પણ સંધ્યાકાળ વીત્યા પછી ખાવું એવો કરાય છે.

(૫)

પાન ૫૨ : દિનચર્યા : “ શ્રાવકે સવારમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠવું; અને શય્યામાં જ પાંચપરમેષ્ઠીઓની સ્તુતિ કરવી; તથા મારો ધર્મ કયો છે, મારું કુલ કયું છે, અને મારાં વ્રતો કયાં છે—એ યાદ કરી જવું.” મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪, શ્લો. ૯૨ માં જણાવ્યું છે કે : “ બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું, અને પોતાના ધર્મ તથા અર્થ સંબંધી, તેમને મારેની પોતાની શક્તિ સંબંધી, તથા પરમાત્મા સંબંધી ચિંતન કરવું.”

“ ત્યારબાદ, પથારીમાંથી ઊઠીને મલમૂત્રત્યાગ વગેરે આવશ્યક કર્મો+ કરી, દાતણ, સ્નાન વગેરે શૌચાદિ ક્રિયાઓ કરવી. તથા પછી પૂર્વસંધ્યાનો જપ વિધિપૂર્વક, સમાહિત ચિત્તે કરવો.” (૪-૯૩)

આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી દિનચર્યા સાથે ‘ સ્મૃતિચંદ્રિકા’માં ઉતા-રેલી દક્ષે માન્ય કરેલી દિનચર્યા સરખાવવી રસદાયક થઈ પડશે.

દક્ષ દિવસના આઠ ભાગ પાડે છે. ‘ બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને દાતણ કરી, તથા શૌચવિધિ પરવારીને પ્રાતઃસંધ્યા કરવી. સંધ્યાકર્મ પરવારીને જાતે હોમ કરવો. પછી દેવકાર્ય પરવારીને ગુરુ અને માંગલિક વસ્તુઓનું દર્શન કરવું.

પછી ખીન્ન ભાગમાં વેદાભ્યાસ કરવો. વેદાભ્યાસ પાંચ પ્રકારનો છે : વેદ ભણવા; તેના ઉપર વિચાર કરવો; તેનો અભ્યાસ (વારંવાર પઠન) કરવો; જપ કરવો; અને શિષ્યોને શીખવવું.

+ પાન ૯ ઉપર આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી ઉત્સર્ગસમિતિ [૧-૪૦] ની પેઠે મલમૂત્રત્યાગ વિષે જે નિયમો મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવ્યા છે, તે અહીં સરખાવવા જેવા છે. ‘ જમીનને ભીનાં નહિ તેવાં તૂણા વડે ઢાંકીને મળમૂત્ર કરવાં [૪-૪૯]; રસ્તા ઉપર ન કરવાં; રાંખના ઢગલા ઉપર ન કરવાં; ગાયોના વાડામાં ન કરવાં; ખેડેલા ખેતરમાં ન કરવાં; પાણીમાં ન કરવાં; ઈંટોના ઢગલા ઉપર ન કરવાં; પર્વત ઉપર ન કરવાં; ખંડેર દેવાલયમાં ન કરવાં; રાફડા ઉપર ન કરવાં; જીવજંતુવાળાં ફરો કે ખાડાઓ ઉપર ન કરવાં; નદીકિનારે ન કરવાં; ચાલતાં ચાલતાં કે ઊભા ઊભા ન કરવાં; તથા છાયા કે અંધારામાં ન કરવાં.” (૪,૩૫-૮ ઇ૦)

‘ પછી ત્રીજા ભાગમાં પોતાનાં યોગ્યજનો વગેરે માટે ધનાર્જન કરવું.

‘ પછી ચોથા ભાગમાં સ્નાન માટે માટી, તલ, પુષ્પ, કુશ વગેરે લાવી અકૃત્રિમ જલમાં સ્નાન કરવું.

‘ પછી પાંચમા ભાગમાં દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, કૌટ વગેરેને યથા-યોગ્ય અન્ન અર્પણ કરવું.

‘ પછી છઠા અને સાતમા ભાગમાં મહાભારતાદિ ઇતિહાસ, અને અરાઠ પુરાણોનું વાચન કરવું. કારણ કે, તેમનાથી વેદાર્થનું જ્ઞાન વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

‘ પછી આઠમા ભાગમાં લોકયાત્રા કરવી. (એટલે કે ઘરના ખર્ચનો વિચાર, ધનાર્જનના પ્રકારોની શોધ, સુહૃદાદિને ઘેર જવું. વૈષ્ણવશાસ્ત્રાદિનું અવેક્ષણ ઇત્યાદિ કરવાં; અને તેમ કરવાનું ન હોય, તો પુરાણશાસ્ત્રાદિનું અવલોકન તથા વિષ્ણુ વગેરે ઇષ્ટના નામનું ચિંતન કરવું.) ત્યારબાદ સાયંસંધ્યા કરવી.

‘ રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં ભોજન કરી લેવું; અને પછી રાત્રીના પ્રથમ એ યામ સુધી વેદાભ્યાસ કરવો, અને આકીના એ યામ નિદ્રા કરવી.’

(૬)

પાન ૫૩ : આજીવિકાના માર્ગો : “ ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાંથી પાછા આવી, પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જઈ, સુહૃદિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે. ” આ વાક્યમાં ‘ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે ’ ધનપ્રાપ્તિ કરવાનું આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. પાન ૪૬ ઉપર ‘ ભોગોપભોગનાં સાધન મેળવવા માટે કરાતાં પ્રવૃત્તિ કે કર્મને અંગે જે પંદર કર્મોનો ગૃહસ્થે ન કરવાં એમ જણાવ્યું છે, તેની પાછળ મુખ્યત્વે જીવહિંસા કરવી પડે તેવા વ્યાપારો ન કરવા, એ ભાવના જ રહેલી છે. જે કે, તેમાં વળ્ય ગણાવેલાં ઘણાં કર્મો

સમાજજીવનના નિર્વાહ માટે જ અતિ આવશ્યક છે. જેમકે, પાન ૪૭ ઉપર ‘સ્ફોટજીવિકા’નો નિષેધ કર્યો છે. તેમાં ખેતીનો સમાવેશ થઈ જાય છે.* ઉપરાંત વાસણો ઘડવાં, લાકડાં, પાન, ફળ ઇત્યાદિ વેચવાં, વાહનો ખનાવવાં અથવા ફેરવવાં ઇત્યાદિ કર્મો જનતે કરવાં ભલે અભિપ્રેત ન હોય, પરંતુ તેમના વડે તેમજ તેમનાથી નીપજેલી વસ્તુઓ વડે જ સમાજજીવનનો નિર્વાહ થાય છે, એમાં શંકા નથી.

મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં તો વર્ણવ્યવસ્થા અભિપ્રેત હોવાથી દરેક વર્ણુનાં કર્મો જુદાં જુદાં ગણાવ્યાં છે; તથા તે અનુસાર અમુક અમુક વર્ણુને અમુક અમુક કર્મો નિષિદ્ધ ઠરાવ્યાં છે. તે તે વર્ણુનો માણસ પોતાતા વર્ણુને અનુરૂપ તે તે કર્મો કરે, તો તેને પાપ નથી લાગતું.

મનુસ્મૃતિમાં (૧૦-૭૫) જણાવ્યું છે કે, ‘શરીરનો નિર્વાહ થાય તેટલા પૂરતો જ ધનસંચય પોતપોતાના વર્ણુને અનુરૂપ, અનિદ્ધિત અને શરીરને ક્લેશ ન થાય તેવાં કર્મોથી કરવો.’ તથા પછીથી (૧૦-૭૬ ઇત્યાદિ) દરેક વર્ણુનાં જુદાં જુદાં કર્મો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે. જેમ કે: ‘અધ્યાપન, અધ્યયન, યજન, યાજન, દાન અને પ્રતિગ્રહ — એ છ કર્મો બ્રાહ્મણનાં છે. તેમાંથી યાજન, અધ્યાપન અને વિશિષ્ટ યુરુષો પાસેથી દાનનો સ્વીકાર — એ ત્રણ કર્મો તેની આજીવિકાને અર્થે છે.’ આજીવિકા માટે તે ત્રણનો સ્વીકાર ક્ષત્રિયાદિ વર્ણુો ન જ કરી શકે, એમ પણ તે તરત (૧૦-૭૭માં) જણાવે છે. ‘ક્ષત્રિયનું કામ અને આજીવિકા પ્રજ્ઞના રક્ષણ અર્થે શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરવાં તે છે; અને વૈશ્યનું કામ આજીવિકા માટે વાણિજ્ય, પશુપાલન, અને ખેતી

* આચાર્યશ્રીએ તેની વ્યાખ્યા કરતી વખતે (૩-૧૦૫)માં ખેતીનું સીધું નામ નથી લીધું, પરંતુ તેમાં ખેતી જ મુખ્યત્વે અભિપ્રેત છે, એ વસ્તુ પરંપરાથી તેમજ ‘ઉપાસકદશા’ સૂત્રથી સમજાય છે.

છે.* તે અને વર્ણોને દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ ત્રણ ધર્મો તો સમાન જ છે.' [૧૦-૭૯]

આ પ્રમાણે પોતપોતાનાં નિયત કર્મોથી આજીવિકા કરી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે શું કરવું, તે જાણાવતાં મનુ કહે છે : 'આત્મજ્ઞ પોતાના અધ્યાપનાદિ કાર્યથી આજીવિકા ન કરી શકે, તો તે ક્ષત્રિયધર્મ વડે આજીવિકા કરે. અને તેનાથી પણ ન જીવી શકાય તેમ હોય તો ખેતી, અને પશુપાલન રૂપી વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારે.' [૧૦,૮૧-૨]

પરંતુ, ખેતીનો અણગમો મનુને પણ જાણે જોડેલો જ છે. તે જાણાવે છે : 'આત્મજ્ઞ કે ક્ષત્રિય આપદ્ધર્મ તરીકે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હોય તોપણ, હિંસાપ્રધાન અને પરાધીન એવી ખેતીને તો યતન-પૂર્વક તજે. કેટલાક ખેતીને સારી માને છે; પરંતુ તે કર્મ સત્પુરુષોએ નિંદેલું છે. કારણ કે, હળની લોહાની અણી વડે ભૂમિ, તેમજ ભૂમિસ્થ જીવોને ચીર્યાં વિના ખેતી થઈ શકતી નથી. માટે આત્મજ્ઞ કે ક્ષત્રિય પોતાનાં ખાસ કર્મોથી નિર્વાહ થતો ન હોય ત્યારે, વૈશ્યો જે જે પદાર્થોનો વેપાર કરે છે તેમાંથી નીચેના પદાર્થો ત્યાગીને વેપાર વડે ધનપ્રાપ્તિ સાધે. પ્રથમ તો, સર્વ રસોનો ત્યાગ કરે; તે જ પ્રમાણે રાંધેલું અન્ન, અને તલ; આણિયું મીઠું, પશુઓ, મનુષ્યો, તમામ જ્ઞાતનું રંગીન કાપડ, રંગ્યા વિનાનાં પણ શણ, રેશમ અને ઊનનાં કાપડ, ફલ, મૂળ, ઔષધિઓ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમ, અથા પ્રકારના ગંધો, દૂધ, મધ, દહીં, ઘી, તેલ, મીઠુ, ગોળ, દહાં, હાથી વગેરે અરણ્યવાસી સર્વ જ્ઞાનવરો, સિંહ વગેરે દંડ્રાયુક્ત પશુઓ, પક્ષીઓ, મધ, ગળી, લાખ, તથા એક ખરીવાળાં અથાં પ્રાણીઓ.' [૧૦,૮૬-૯]

મનુસ્મૃતિમાં તલનો નિષેધ અહીં ભારે છે. તેમાં જાણાવ્યું છે, "ખેડૂતે જ્ઞાતે ખેતી કરીને તલ પકવ્યા હોય, તો તે તેમને અહીં દિવસ

* યાજ્ઞવલ્ક્યે (આચાર-૧૧૯માં) એ ઉપરાંત 'કુસીદ' એટલે કે વ્યાજ-વડું ઉમેર્યું છે.

રાખ્યા વિના કે કુશા સાથે ભેળવ્યા વિના, કોઈને ધર્માદિ પ્રયોજનો સારુ જોઈતા હોય તો ભલે વેચે. ભોજન, અભ્યંગ અને દાન એ ત્રણ પ્રયોજનો સિવાય તલનો ખીજો કોઈ ઉપયોગ કરે, તો તે પોતાના પિતૃઓ સહિત કૂતરાની વિષ્ટામાં કીડો થઈને જન્મે છે.” [૧૦-૯૧]

“ માંસ, લાખ અને મીઠાનો વેપાર કરનારો આહ્વાલુ તટકાલ પતિત થાય છે; અને દૂધ વેચનારો આહ્વાલુ ત્રણ દિવસમાં જ શદ્ર અને જાય છે. તે સિવાયની ખીજ નિષિદ્ધ ચીજોનો વેપાર જાણીબુજીને કરવાથી આહ્વાલુ સાત દિવસમાં વૈશ્ય અને જાય છે. રસોનો રસો વડે ફેરબદલો કરવો; પરંતુ મીઠાનો તો ખીજા રસો વડે પણ ફેરબદલો ન કરવો. પકવાનનો અન્ય અપકવ અન્ન સાથે ફેરબદલો કરવો; અને તલનો તેટલા ખીજા ધાન્ય સાથે બદલો કરવો. [૧૦,૯૨-૪] ક્ષત્રિય વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તો વૈશ્યની જીવિકા વડે જીવે, પરંતુ આહ્વાલુની જીવિકા કદી ન સ્વીકારે. તે જ નિયમ સર્વ વર્ણો માટે છે કે, હીન વર્ણનાએ ઉત્તમ વર્ણની આજીવિકા કદી ન સ્વીકારવી. વૈશ્ય પોતાના કર્મથી ન જીવી શકતો હોય, તો શદ્રનો ધંધો પણ સ્વીકારે; પરંતુ એકું ખાતું વગેરે (શદ્રનાં) અકાર્યો ન કરે; તથા જ્યારે આપત્તિ ટળી જાય, ત્યારે પોતાના ધંધામાં પાછો ફરે. શદ્ર પણ દ્વિજ્ઞતિની શુશ્રૂષા કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય, તથા તેનાં ઐરી છોકરાં ભૂખે મરી જાય, તો કારીગરનું કામ કરીને જીવે. પરંતુ તેમાં ધ્યાન રાખે કે, જે કર્મો કે શિલ્પોથી દ્વિજ્ઞતિઓની શુશ્રૂષા થતી હોય, તેમનો જ સ્વીકાર કરે.” [૧૦,૯૫-૧૦૦]

અધાનો ઉપસંહાર કરતાં પાછા મનુ જણાવે છે કે, “ધનપ્રાપ્તિના નીચેના સાત માર્ગો ધર્મ છે : વારસો મળવો; ગુપ્ત ભંડાર પ્રાપ્ત થવો કે મિત્રાદિ પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્ત થવું; ખરીદી કરવી [એ ત્રણ આહ્વાલુને માટે ધર્મ છે]; જીતી લેવું [એ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ છે];

વ્યાજે ધીરવું; ખેતીવેપારરૂપી કર્મયોગ [એ વૈશ્ય માટે ધર્મ છે]; અને સારા માણસ પાસેથી દાન તરીકે સ્વીકારવું [એ બ્રાહ્મણ માટે ધર્મ છે]. આપત્તિને વખતે જીવનનિર્વાહ માટે નીચેના દશ પ્રકારો સ્વીકારી શકાય : (વૈદક વગેરે) વિદ્યા, શિલ્પ, તોકરી, સેવા, ગોપાલન, વેપાર, ખેતી, ધીરજ (સંતોષ), ભિક્ષા અને વ્યાજખોરી [૧૦, ૧૧૫-૬]. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે વિપત્તિમાં પણ વ્યાજખોરી ન કરવી.” [૧૦-૧૧૭]

ઉપરાંત અધ્યાય ૪, શ્લોક ૪-૬માં એક સામાન્ય નિયમ એ પણ આપ્યો છે કે, “ દુઃખમાં પણ ઉંચીલીલ (ખેતરમાં પડેલા દાણા વીણવા) થી જીવવું; અથવા અચ્ચિત રીતે મળેલી વસ્તુથી જીવવું; અથવા યાચના કરીને જીવવું; અથવા કોઈનું ઝૂંટવી લઈને જીવવું; પરંતુ ગુલામી વડે કદી ન જીવવું.”

પાન ૪૬-૮ માં જે પ્રકારની અજીવિકાઓ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ગર્હ ગણાવી છે, તે ધાર્મિક ગૃહસ્થમાત્રને માટે ગણાવી છે, એમ આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. મનુસ્મૃતિમાં પણ તેવી કેટલીક અજીવિકાઓ બ્રાહ્મણ માટે ગર્હ માની છે. શ્રાદ્ધાદિ તેમજ યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં કેવા કેવા બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ ન આપવું તે ગણાવતાં મનુસ્મૃતિમાં (અ. ૩, શ્લોક ૧૫૨-૫૦) જણાવ્યું છે કે, ‘ માંસવિક્રમી, પશુપાલક, ઘાણી ચલાવનાર, રસવિક્રેતા, ધનુષ્ય-આણ અનાવવાનો ધંધો કરનાર, હાથી-બળદ-ઘોડા-ઊંટ વગેરેને પલોટનાર, પક્ષીપોષક, યુદ્ધાચાર્ય, પાણીના પ્રવાહ વાળનાર, કડિયાકામ કરનાર, ફૂતરા વગેરેની સાદમારી કરનાર, ખેતી કરનાર, ઘેટાં-બેસો પાળીને ગુજરાન ચલાવનાર, ’ ઇત્યાદિ.

પરાશરસંહિતામાં (૧-૨-૧, ૨, ૬, ૧૩, ૧૫) જણાવ્યું છે કે, કલિ-યુગમાં બ્રાહ્મણ પોતાનાં ષટ્કર્મ ઉપરાંત કૃષીકર્મ પણ કરે; તથા પોતે ખેડેલા ખેતરમાં પોતે પકવેલા ધાન્યથી પંચયજ્ઞો કરે. ક્ષત્રિય પણ ખેતી કરે, અને દ્રિજો તથા દેવોની પૂજા કરે; અને વૈશ્ય તેમજ શૂદ્ર પણ ખેતી અને વાણિજ્ય કરે.

(૭)

પાન ૪૮ : અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારે ગણાવતાં આચાર્ય-શ્રીએ જણાવ્યું છે, ખાંડણિયો-સાંખેલું, ગાડું-ઘોંસરું, ધનુષ-ખાણુ એ પ્રમાણે હિંસાનાં સંયુક્ત સાધનો રાખવાં નહીં. અને તેનું કારણ એ આપ્યું છે કે, એવી જોડિયા વસ્તુ રાખીએ, તો કોઈ માગવા આવે તેને ના ન પાડી શકાય. પરંતુ તે જોડકાંમાંથી એક એક વસ્તુ રાખી હોય, તો ખીજને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિંસામાંથી બચી શકાય.

પરંતુ, એક વાત સ્પષ્ટ છે, કે, પોતે જોડકાં ન રાખે, તો પણ પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી ખીજ વસ્તુ ખીજ પાસેથી જ લાવવી પડે. તેના કરતાં મનુસ્મૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આવી વસ્તુઓ રાખવાથી જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરવા તેણે પંચયજ્ઞો કરવા એમ જણાવ્યું છે, તે ભાવના વધુ સામાજિક છે અતે ધાર્મિક પણ છે, એમ લાગે છે. મનુસ્મૃતિમાં (૩-૬૮ ઇમમાં) જણાવ્યું છે :

“ ગૃહસ્થને ઘેર પાંચ વસ્તુઓ કસાઈખાના જેવી છે : ચૂલો, વાટણિયો, સાવરણી, ખાંડણિયો-સાંખેલું અને પાણીનો ઘડો; તે પાંચેથી થતાં પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાંચ મહાયજ્ઞો રાજ કરવા, એમ મહર્ષિઓએ ઠરાવ્યું છે. તે પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે : અધ્યયન -અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ; અન્નાદિથી તર્પણ એ પિતૃયજ્ઞ; હોમ એ દેવયજ્ઞ; બલિ એ ભૂતયજ્ઞ; અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ. આ પાંચ મહાયજ્ઞો જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થ હોવા છતાં પેલાં પાંચ હિંસાસ્થાનોના દોષોથી લેપાતો નથી. દેવતા, અતિથિ, પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એટલાંનું જે સંવર્ધન કરતો નથી, તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં જીવતો નથી. સ્વાધ્યાય વડે ઋષિઓનું પૂજન કરવું; હોમ વડે દેવોનું; શ્રાદ્ધ વડે પિતૃઓનું; અન્ન વડે મનુષ્યોનું; અને બલિકર્મ વડે ભૂતોનું. ” આ પછી તેમાં (અ૦૩, શ્લોક ૭૩-૭૦) તે પાંચ યજ્ઞોની ભાવના તેમજ વિધિનું જે વર્ણન છે, તે

રંજક તેમજ બોધક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જંતુઓને આવ-
શ્યક વૃષ્ટિ માટે કાંઈ કરી છૂટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાવી
છે, તે સમાજધર્મની ઊંડી સમજ વ્યક્ત કરે છે. કૂતરાં, પતિત,
ચાંડાલ, પાપી, રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્ન-
માંથી થોડું પણ કાઢવાનું જે વિધાન છે (૩-૯૨), તે પણ ધ્યાનમાં
લેવા જેવું છે. 'આ બધું કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને
જમાડવો, અને બ્રહ્મચારી ભિક્ષુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણ
વિના ગમે તેવા બ્રાહ્મણોને આપેલું દાનાદિ રાખમાં નાખેલાની પેઠે
નકામું જાય છે. પરંતુ વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિદ્વાને આપેલું
દાન સંકટો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ
સત્કારપૂર્વક અન્નપાનાદિ આપવું. અન્નાદિ આપવાની શક્તિ ન હોય,
તોપણ સત્પુરુષોના ઘરમાં તૃણ, ભૂમિ, પાણી અને પ્રિય વાણી, એટ-
લાની તો કદી કોઈને ના પાડવામાં આવતી નથી. પોતાને જે આવવાનું
હોય, તે જ અતિથિને ખવરાવવું; પોતાને માટે સારું સારું રાખીને
ન ખવરાવવું. સૌભાગ્યવતી નવોઢા સ્ત્રીઓને, કુંવારી કન્યાઓને, ગર્ભિ-
ણીઓને અને અતિથિઓને તો વગર વિચાર્યે પોતાની પહેલાં જ
જમાડી લેવાં. તે બધાંને ખવરાવ્યા વિના જે પહેલું પોતે ખાય છે,
તેની દુર્ગતિ થાય છે. અતિથિઓ, સર્ગાવહાલાં, અને નોકરચાકર જમી
રહે, ત્યારબાદ દંપતી જમે. દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ વગેરેને
પૂજતાં બાકી વધેલું ગૃહસ્થે જમવું. જે ગૃહસ્થ પોતાને માટે જ
રાંધે છે, તે પાપ જ ખાય છે; પરંતુ આ બધા યજ્ઞો પરવારીને વધેલું
ખાનારો જ સત્પુરુષ છે.'

(૮)

પાન ૧૬૩ : પ્રતીકોપાસના : આચાર્યશ્રીએ જ્ઞાપાપુરુષના દર્શનનો
જે વિધિ જણાવ્યો છે, તે અન્ય ગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શિવસંહિતામાં
(૫,૧૫-૨૧) તો તેને એક પ્રકારની ઉપાસના દર્શાવી છે. તે અહીં
સરખાવવા જેવી છે. દષ્ટ અને અદષ્ટ ફલ આપનારી 'પ્રતીકોપાસના'

એટલે છાયાદર્શન હંમેશાં કરવું. તેના દર્શનમાત્રથી પવિત્ર થવાય છે એ બાબતમાં સહેજ પણ સંશય કરવો નહીં. ગાઠ તડકાવાળા પ્રદેશમાં પોતાની છાયાને ખુદી આંખો વડે જોયા કરવી; અને પછી એકદમ આકાશમાં નજર કરવી. ત્યાં તત્ક્ષણ પોતાનો પડછાયો દેખાશે. જે આ પ્રમાણે આકાશમાં પોતાની છાયા રોજ જુએ છે, તેના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનું મૃત્યુ ડહી થતું નથી. જ્યારે પોતાનું પ્રતીક આકાશમાં પૂરેપૂરું (અવયવોના ભેદ સહિત) જોઈ શકાય, ત્યારે જાણવું કે વિજય મળ્યો. પછી વાયુને જીતીને તે સાધક સર્વત્ર સંચરે છે. જે માણસ આનો અભ્યાસ સદા કરે છે, તે પરમઆત્માને— પૂર્ણાનંદરૂપી એકમાત્ર પુરુષને—પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રવાસે નીકવાનું હોય, કે વિવાહાદિ શુભકર્મનો પ્રસંગ હોય, કે સંકટ આવી પડ્યું હોય, ત્યારે પાપના ક્ષયને અર્થે અને પુણ્યની વૃદ્ધિ અર્થે આ પ્રતીકોપાસના જરૂર આવરવી. આનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી જ્યારે તેને પોતાની અંદર જ જોઈ શકાય, ત્યારે નિશ્ચલ મનવાળો યોગી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જાણવું.”

સુભાષિતો

અહિંસા

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
ચિત્તયન્નાત્મનોઽનિષ્ટાં હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥

જ્યેમ આપણને પોતાને સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ ખીન્ન જીવોને પણ છે. એમ વિચારી, પોતાને અનિષ્ટ લાગતી હિંસા ખીન્ન પ્રત્યે ન આચરવી. [૨-૨૦]

નિરર્થકાં ન કુર્વોત્ જીવેષુ સ્થાવરેષ્વપિ ।
હિંસામહિંસાધર્મજ્ઞઃ કાંક્ષન્ મોક્ષમુપાસકઃ ॥

અહિંસાનું રહસ્ય સમજનાર મુમુક્ષુએ સ્થાવર જીવોની પણ નિરર્થક હિંસા ન કરવી. [૨-૨૧]

પ્રાણી પ્રાણિતલોભેન યો રાજ્યમપિ મુચ્ચતિ ।
તદ્વધોત્થમઘં સર્વોર્વીદાનેઽપિ ન શામ્યતિ ॥

પ્રાણી જીવિતની આશાએ રાજ્ય પણ આપી દેવા તૈયાર થાય છે. તો પછી તેવા જીવિતનો વધ કરવાથી થતું પાપ આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે તોપણ કેવી રીતે ધોવાય ? [૨-૨૨]

વને નિરપરાધાનાં વાયુતોયતૃણાશિનામ્ ।

નિઘનન્ મૃગાણાં માંસાર્થીં વિશેષ્યતે કથં શુનઃ ॥

વનમાં જ રહેતાં, તથા વાયુ, જલ અને તૃણ ખાઈને જીવતાં નિરપરાધી હરણ્યાં વગેરે પ્રાણીઓને તેમનાં માંસ માટે મારી નાખનારા મનુષ્યમાં અને હૃતરામાં શા ફેર છે ? [૨-૨૩]

દીર્યમાણઃ કુશેનાપિ યઃ સ્વાંગે હંત દૂયતે
નિર્મન્તૂન્ સ કથં જન્તૂનન્તયેન્નિશિતાયુઘૈઃ ॥

પોતાને દાહ વાગી જાય તો પણ જે ખૂબો પાડી ઊઠે છે, તેવો મનુષ્ય તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી નિરપરાધી પ્રાણીઓને શી રીતે મારી શકે છે ? [૨-૨૪]

નિર્માતું ક્રૂરકર્માણઃ ક્ષણિકામાત્મનો ધૃતિ ।
સમાપયંતિ સકલં જન્માન્વસ્ય શરીરિણઃ ॥

પોતાની ક્ષણિક તૃપ્તિ માટે ક્રૂર લોકો ખીખા પ્રાણીનું આખું જીવિત ખતમ કરી નાખે છે [૨-૨૫]

મ્નિયસ્વેત્યુચ્યમાનોઽપિ દેહી ભવતિ દુઃખિતઃ ।
માર્યમાણઃ પ્રહરણં દાહણંઃ સ કથં ભવેત્ ॥

કોઈને 'તું મરી જા' એટલું કહીએ છીએ તો પણ તેને દુઃખ લાગે છે; તો પછી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી મારી જ નાખવામાં આવે, ત્યારે તેને શું થતું હશે ? [૨-૨૬]

દમો દેવગુરૂપાસ્તિર્દાનમધ્યયનં તપઃ ।
સર્વમપ્યેતદફલં હિંસાં ચેન્ન પરિત્યજેત્ ॥

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, દેવ-ગુરુની ઉપાસના, દાન, અધ્યયન અને તપ — એ બધાં હિંસા ત્યાગવામાં ન આવે તો અફલ જાય છે. [૨-૩૧]

યો ભૂતેષ્વભયં દદાદ્ભૂતેભ્યસ્તસ્ય નો ભયમ્ ।
યાદૃગ્ વિતીર્યતે દાનં તાદૃગાસાદ્યતે ફલમ્ ॥

જે અન્ય પ્રાણીઓને અભય આપે છે, તેને અન્ય પ્રાણીઓ તરફથી ભય રહેતો નથી. કહેવત છે કે, 'જેવું દાન તેવું ફલ.' [૨-૪૮]

સત્ય

સર્વલોકવિરુદ્ધં યદ્વદ્વિશ્વસિતઘાતકમ્ ।

યદ્વિપક્ષરત્વ પુણ્યસ્ય ન વદેત્તદસૂનૃતમ્ ॥

સર્વ લોકને અમાન્ય, વિશ્વાસનો ઘાત કરવા રૂપ, તથા પુણ્યનું વેરી એવું અસત્ય કદી ન બોલવું. [૨-૫૫]

જ્ઞાનચારિત્રયોર્મૂલં સત્યમેવ વદન્તિ યે ।

ધાત્રી પવિત્રીક્રિયતે તેષાં ચરણરેણુભિઃ ॥

જેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રના મૂલરૂપ સત્ય જ બોલે છે, તેઓની ચરણરૂપથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. [૨-૬૩]

અસ્તેય

અયં લોકઃ પરલોકો ધર્મો ધૈર્યં ધૃતિર્મતિઃ ।

મુષ્ણતા પરકીયં સ્વં મુષિતં સર્વમપ્યદઃ ॥

ખીખનું ધન ચોરનારે તેનું ધન જ ચોરું નથી, પરંતુ તેનો આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોર્યાં. [૨-૬૭]

एकस्यैकक्षणं दुःखं मार्यमाणस्य जायते ।

सपुत्रपौत्रस्य पुनर्यावज्जीवं हते धने ॥

કોઈને મારી નાખીએ ત્યારે તો તેને એકલાને એક ક્ષણ દુઃખ થાય છે; પરંતુ તેનું ધન ચોરી લઈએ, ત્યારે તો તેને તેમજ તેના પુત્ર-પૌત્રોને યાવજીવન દુઃખ થાય છે. [૨-૬૮]

પ્રહાયર્થ

स्त्रीसंभोगेन यः कामज्वरं प्रतिचिकीर्षति ।

स हुताशं घृताहुत्या विध्यापयितुमिच्छति ॥

જે માણસ કામભોગથી કામજ્વરનો ઉપાય કરવા, ઇચ્છે છે, તે અગ્નિને ઘી હોમીને ઓલવવા ઇચ્છે છે. [૨-૮૧]

પ્રાણભૂતં ચરિત્રસ્ય પરબ્રહ્મકકારણમ્ ।

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્ય પૂજિતૈરપિ પૂજ્યતે ॥

ચારિત્રના પ્રાણભૂત અને મોક્ષના એકમાત્ર કારણ બ્રહ્મચર્યને જે આચરે છે, તે પૂજ્યોનો પણ પૂજ્ય છે. [૨-૧૦૪]

ચિરાયુષઃ સુસંસ્થાના નૃત્સંહનના નરાઃ ।

તેજસ્વિનો મહાવીર્યા ભવેયુર્બ્રહ્મચર્યતઃ ॥

બ્રહ્મચર્યથી માણસો દીર્ઘાયુષી, સુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ આંધાવાળા, તેજસ્વી અને મહાવીર્યશાલી થાય છે. [૨-૧૦૫]

અપરિગ્રહ

અસંતોષમવિશ્વાસમારંભં દુઃસ્વકારણમ્ ।

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્ પરિગ્રહનિયંત્રણમ્ ॥

દુઃખના કારણરૂપ અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને સપાપ પ્રવૃત્તિ — એ બધાં આસક્તિનાં ફળ છે, એમ જાણી પરિગ્રહનું નિયંત્રણ કરવું. [૨-૧૦૬]

પરિગ્રહમમત્વાદ્ધિ મજ્જત્યેવ ભવામ્બુઘૌ ।

મહાપોત ઇવ પ્રાણી ત્યજેત્તસ્માત્પરિગ્રહમ્ ॥

પરિગ્રહ ઉપર મમતાને લીધે પ્રાણી ભવસાગરમાં અતિ ભાર લાદેલા વહાણની પેઠે ડૂબી જાય છે. માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. [૨-૧૦૭]

ત્રસરેણુસમોઽપ્યત્ર ન ગુણઃ કોઽપિ વિદ્યતે ।

દોષાંસ્તુ પર્વતસ્યૂલાઃ પ્રાદુષ્પન્તિ પરિગ્રહે ॥

થો-૧૪

પરિગ્રહમાં અણુ જોટલો પણ કોઈ ગુણુ નથી; પરંતુ દોષો તેો પર્વત જોટલા છે. [૨-૧૦૮]

સંગાદ્ભવન્ત્યસન્તોઽપિ રાગદ્વેષાદયો દ્વિષઃ ।
મુનેરપિ ચલેચ્ચેતો યત્તેનાન્દોલિતાત્મનઃ ॥

પરિગ્રહને લીધે ન હોય તેવા રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓ ઊભા થાય છે; તથા તેનાથી આંદોલિત થયેલા અંતઃકરણુવાળા મુનિનું ચિત્ત પણ ચલિત થઈ જાય છે. [૨-૧૦૯]

સંસારમૂલમારમ્ભા સ્તેષાં હેતુઃ પરિગ્રહઃ ।
તસ્માદુપાસકઃ કુર્યાદલ્પમત્પ પરિગ્રહમ્ ॥

સંસારનું મૂળ સપાપ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તેમનું મૂળ પરિગ્રહ છે. માટે મુમુક્ષુ ગૃહસ્થે પરિગ્રહને ઘટાડતા જવું. [૨-૧૧૦]

મુષ્ણન્તિ વિષયસ્તેના દહતિ સ્મરપાવકઃ ।
હન્ધન્તિ વનિતાવ્યાધાઃ સંગૈરંગીકૃતં નરમ્ ॥

પરિગ્રહમાં આસક્ત થયેલા પુરુષને વિષયોરૂપી ચોરો લૂંટવા આવે છે; કામરૂપી અગ્નિ આળવા આવે છે; અને સ્ત્રીરૂપી પાર્શ્વીઓ કંદામાં નાખવા આવે છે. [૨-૧૧૧]

સંનિઘૌ નિઘયસ્તસ્ય કામગઘ્યનુગામિની ।
અમરાઃ કિકરાયન્તે સંતોષો યસ્ય ભૂષણમ્ ॥

જેને સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે, તેને અધા ભંડારો હાજરાહજાર છે; કામધેનુ પણ તેનું અનુગમન કરે છે; અને દેવો પણ તેના દાસ થાય છે. [૨-૧૧૭]

આત્મજ્ઞાન

આત્માજ્ઞાનભવં દુઃખમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।
તપસાપ્યાત્મવિજ્ઞાનહીનૈશ્છેત્તું ન શક્યતે ॥

આત્માના અજ્ઞાનથી નીપજેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે. આત્માના જ્ઞાન વિના ગમે તેટલાં તપ કરો, તોપણ તે દૂર થતું નથી. [૪-૩]

અયમાત્મૈવ ચિદ્રૂપઃ શરીરી કર્મયોગતઃ ।

ધ્યાનાગ્નિદગ્ધકર્મા તુ સિદ્ધાત્મા સ્યાન્નિરંજનઃ ॥

મૂળે ચિત્સ્વરૂપી આ આત્મા જ કર્મના સંબંધથી શરીરી બન્યો છે. ધ્યાનાગ્નિથી તે કર્મ બાળી નાખો, તો તે પોતે જ નિરંજન અને મુક્ત છે. [૪-૪]

અયમાત્મૈવ સંસારઃ કષાયૈદ્રિયનિર્જિતઃ ।

તમેવ તદ્વિજેતારં મોક્ષમાહુર્મનીષિણઃ ॥

ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપી કષાયો અને સ્પર્શાદિ ઈન્દ્રિયોથી જિતાયેલો આ આત્મા જ સંસાર છે; અને તે બધાને જીતનાર આત્મા જ મોક્ષ છે. [૪-૫]

ઈન્દ્રિયજય

વિનેન્દ્રિયજયં નૈવ કષાયાન્ જેતુમીશ્વરઃ ।

હન્યતે હૈમનં જાહચં ન વિના જ્વલિતાનલમ્ ॥

પ્રથમ ઈન્દ્રિયોનો જય કર્યા વિના કષાયો જીતી શકાતા નથી પ્રજ્વલિત અગ્નિ વિના સોનાની ધનતા દૂર શકાતી નથી. [૪-૨૪]

इन्द्रियैर्विजितो जंतुः कषायैरभिभूयते ।

वीरैः कृष्टेष्टकः पूर्वं वप्रः कैःकैर्न खड्गते ॥

ઈન્દ્રિયોથી જિતાયેલો પ્રાણી જ કષાયો વડે અભિભૂત થઈ શકે છે. પહેલાં શક્તિશાળી માણસે એક ઈંટ ખેંચી કાઢી હોય, તો પછી આકાતી દીવાલ ગમે તે માણસ તોડી શકે છે. [૪-૨૬]

કુલઘાતાય પાતાય બંધાય ચ વધાય ચ ।
અનિજિતાનિ જાયંતે કરણાનિ શરીરિણામ્ ॥

નહિ જિતાયેલી ઈદ્રિયો મનુષ્યના કુલનો ઘાત કરાવે છે, તેનું અધઃપતન કરાવે છે, તેમજ તેને વધ-અધન કરાવે છે. [૪-૨૭]

મનઃશુદ્ધિ

તદિન્દ્રિયજયં કુર્યાન્મનઃશુદ્ધ્યા મહામતિઃ ।
યાં વિના યમનિયમૈઃ કાયક્લેશો વૃથા નૃણામ્ ॥

શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મનઃશુદ્ધિ વડે ઈદ્રિયજય સાધવો. મનઃશુદ્ધિ વિનાના યમનિયમાદિ વૃથા કાયક્લેશ જ કરાવનારા નીવડે છે. [૪-૩૪]

અનિરુદ્ધમનસ્કઃ સન્ યોગશ્રદ્ધાં દઘાતિ યઃ ।
પદ્મ્યાં જિગમિષુર્ગ્રામં સ પંગુરિવ હસ્યતે ॥

મનનો રોધ કર્યા વિના જે યોગ સાધવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પગ વડે ચાલીને પરગામ જવા ઇચ્છનારા પાંગળા જેવો હાસ્યાસ્પદ બને છે. [૪-૩૭]

સત્યાં હિ મનસઃ શુદ્ધૌ સંત્યસન્તોઽપિ યદ્ગુણાઃ ।
સંતોઽપ્યસત્યાં નો સન્તિ સૈવ કાર્યા બુધૈસ્તતઃ ॥

મનઃશુદ્ધિ હોય, તો ન હોય તેવા ગુણો, પણ આવી રહે છે; પરંતુ મનઃશુદ્ધિ ન હોય, તો જે ગુણો હોય તે પણ આત્મા જાય છે. માટે શુદ્ધિમાન પુરુષોએ મનઃશુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરવી. [૪-૪૧]

મનઃશુદ્ધિમવિભ્રાણા યે તપસ્યન્તિ મુક્તયે ।
ત્યક્ત્વા નાવં ભુજાભ્યાં તે તિતીર્ષંતિ મહાર્ણવમ્ ॥

મનઃશુદ્ધિ વિના જેઓ મુક્તિ માટે તપ આચરે છે, તેઓ નાવ વિના હાથ વડે જ મહાસાગર તરવાની ઇચ્છા કરે છે. [૪-૪૨]

મનઃશુદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યો રાગદ્વેષવિનિર્જયઃ ।
કાલુષ્યં યેન હિત્વાત્મા સ્વસ્વરૂપેઽવતિષ્ઠતે ॥

પરંતુ મનઃશુદ્ધિ કરવા માટે તો રાગદ્વેષનો જય કરવો જોઈ એ. જોથી આત્મા પોતાની કલુષિતતા તજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે અવસ્થિત થાય. [૪-૪૫]

અસ્તતદ્રૈરતઃ પુંભિર્નિર્વાણપદકાંક્ષિંભિઃ ।
વિઘાતઘ્નયઃ સમત્વેન રાગદ્વેષદ્વિષજ્જયઃ ॥

માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ તંદ્રાનો ત્યાગ કરી, સમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુનો જય કરવો. [૪-૪૯]

મ્યં સ્યાન્નિર્મમત્વેન તત્કૃતે ભાવનાઃ શ્રયેત્ ।

..

વનાભિરવિશ્રાંતમિતિ ભાવિતમાનસઃ ।

ર્મમઃ સર્વભાવેષુ સમત્વમવલંબતે ॥

એ સમત્વ નિર્મત્વ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; અને નિર્મમત્વ અનિત્યત્વ, અશરણ્યત્વ, વગેરે ભાવનાઓનું અવલંબન લેવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓ* વડે જે સતત પોતાના મનને ભાવિત કરે છે, તે નિર્મલ બનીને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૪-૧૧૦]

વિષયેભ્યો વિરક્તાનાં સામ્યવાસિતચેતસામ્ ।

ઉપશામ્યેત્કષાયાગ્નિર્બોધિદીપઃ સમુન્મિષેત્ ॥

વિષયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સમત્વયુક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યોનો જ કષાયાગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, અને તેમનામાં જ્ઞાનદીપ પ્રગ્વલિત થાય છે. [૪-૧૧૧]

* તે બાર ભાવનાઓના વર્ણન માટે બુદ્ધો પાન ૭૦ ધ્યાદિ.

સમત્વમવલબ્યાથુ ધ્યાનં યોગી સમાશ્રયેત્ ।

વિના સમત્વમારબ્ધે ધ્યાને સ્વાત્મા વિડંબ્યતે ॥

સમત્વનું અવલંબન મેળવ્યા પછી યોગીએ ધ્યાનનો આશરો લેવો. સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનારો પોતાની જાતની જ વિડંબના કરે છે. [૪-૧૧૨]

૬૫૨-૬૧૨

મોક્ષઃ કર્મક્ષયાદેવ સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ।

ધ્યાનસાધ્યં મતં તત્ત્વ તદ્ધ્યાનં હિતમાત્મનઃ ॥

મોક્ષ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; અને કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી જ થઈ શકે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે ધ્યાન આત્માને હિતકર છે. [૪-૧૧૩]

“નં સામ્યેન વિના ધ્યાનં ન ધ્યાનન ઇવના ચ તત્ ।

નિષ્કમ્પં જાયતે તસ્માદ્ દ્વયમન્યોજ્યકારણમ્ ॥

સમત્વ વિના ધ્યાન સંભવી શકતું નથી; અને ધ્યાન વિના સમત્વ દૃઢ થઈ શકતું નથી. માટે અને અન્યોન્યનાં કારણ છે. [૪-૧૧૪]

બાહ્યાત્માનમપાસ્ય પ્રસક્તિભાજાંતરાત્મના યોગી ।

સતતં પરમાત્માનં વિચિતયેત્તન્મયત્વાય ॥

આજી પદાર્થોનું ચિંતન છોડીને, ‘લવલીનચિત્ત યોગીએ સતત પરમાત્માનું ચિંતન કરવું. એમ કરવાથી પરમાત્મા સાથે તન્મયત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. [૧૨-૬]

નષ્ટે મનસિ સમંતાત્ સકલં વિલયં સર્વતો યાતે ।

નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વં નિર્વાતસ્થાયિદીપવત્ ॥

મનનો સર્વથા લય થઈ જતાં જ, પરતુ વિનાના સ્થાનમાં દીપકની જેવો તત્ત્વ નિષ્કલ તત્ત્વ ઉદય પામે છે. [૧૨-૩૬]

सूचि

अग्नि -मंडल १५३-४; -वायु १५४-५	आकारामंडल १५४
अणुप्रत १२, १५	आज्ञाविचय ६३
अतियारो ४१-५०	आत्मज्ञान -अने मोक्ष ६४, १०६,
अतिथिसंविभागप्रत ३६; -ना अति- यारो ५०	आयुर्वेद ३३
अतिशयो, तीर्थकरना ८६, ९८	आयर् १४४
'अधर्म' तत्त्व १०२	आद्योच्यना ५५, ६०
अनर्थदंडत्यागप्रत ३५; -ना अति- यारो ४८	आवश्यक, छ ५४ ६०.
अनंतानुषंधी कषाय ६५	आसन ८३, ८७ ६०.
अनायर् १४४-५	आस्रव ५; -लावना ७२; -कर्माना १३८
अपरिग्रह ५-६, २६; -नी लावना ८; -ना अतियारो ४३	अंद्र ३; -वायु १५५;
अपायविचय ६३	अद्रियज्य ६७
अलचक्रुमार २७, १२०	अंडानाडी १५५
अलोकाकांश ७८	अषत्प्राग्भारा ७८
अवधिजिन १८४	अहासीनता १०५
अवति २७	अपव्रति १६४
अष्टांगनिमित्त १८५	अध्वलोक ७८
अस्तेय ५, २२; -नी लावनाच्यो ७; -ना अतियारो ४२	अक्षलहेव ४
अडिंसा ५, १६; -नी लावनाच्यो ६; -ना अतियारो ४१ (जुओ 'मांसत्याग')	अयर्पापिधिकी प्रतिकमल्ल ६०
अतिम संक्षेपना ५८	अयर् -आठ प्रकारनां १३८; -ना आस्रव १३८
	अर्मादान, पंहर ४६
	अषायो -यार ६४; -नी यार अणुओ ६४-५
	अमहेव ५७

કાર્યોત્સર્ગ ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૬૦, ૯૩

કાલનિર્ણયની રીતો ૧૫૭

કાલસૌકરિક ૧૭

કાલિકાચાર્ય ૨૦

કુચિકર્ણ ૨૬

કુમારપાલ ૧૦૮

કેવલી સમુદ્ધવાત ૧૦૦

કૌશિક ૨૧

ક્રોધ ૬૫

ગુણવ્રત ૧૨, ૨૮

ગુપ્તિ ૮-૬; -ત્રણ ૯

ગુરુ ૧૩, ૧૦૪

ગુહસ્થ -અને યોગ ૧૦-૨

ગ્રેવેથક ૯૪

ઘાતિકર્મો ૯૭

ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૫૪

ચંડકૌશિક ૩

ચંડપ્રધોત ૨૭

ચંદ્રનાડી ૧૫૫-૬

ચંદ્રાવતંસક ૩૭

ચારિત્ર ૫; -ના પાંચ પ્રકાર ૫; -ના

જે પ્રકાર ૮

ચાર્વાક ૧૭

ચિત્ત -ના ચાર પ્રકાર ૧૦૩

ચિલાતીપુત્ર ૪

ચુલનીપિતા ૩૯

ચૈત્યવંદન ૬૧

ચૌલુક્ય ૧૧

જીવાલિગમસૂત્ર ૩૨

જૈમિનિ ૧૭

જ્ઞાન ૫

તત્ત્વ, સાત ૫

તપ ૭૪, ૧૪૧

તિલક શેઠ ૨૬

દત્ત ૨૦

દર્શન (શ્રદ્ધા) ૫

દહન -વાયુ ૧૫૪-૫

દિગ્વરતિ વ્રત ૨૮; -ના અતિચારો ૪૫

દિનચર્યા ૫૧

દૃઢપ્રહારી ૪

દેવ, સાચો ૧૨; -ના ચાર વર્ગ ૧૦૦

દેશાવકાશિક વ્રત ૩૮; -ના અતિચારો

૪૯

ધર્મ ૧૩, ૭૭; -ના દશ પ્રકાર ૭૫-૭;

-તત્ત્વ ૧૦૨

ધર્મધ્યાન ૭૩, ૮૧, ૯૩, ૧૪૨-૩

ધારણા ૮૫, ૧૫૦; -નાં સ્થાનો ૧૭૪

ધ્યાન ૭૫; -ના પ્રકાર ૮૧, ૯૨,

૧૪૨; -નો અધિકારી ૮૮; -નો

કાલ ૮૨; -ને ઉપયોગી ભાવનાઓ

૮૨; -માટે હિતકર સ્થાન ૮૩,

૧૩૪; -માટે યોગ્ય આસન ૮૩;

-માટે ધ્યેય ૮૮, ૯૨

‘ નક્ત ’ ૩૩

નરકભૂમિ ૭૮, ૧૪૫

નંદ ૨૬

નાડી-ત્રણ ૧૫૫; -શુદ્ધિ ૧૭૦

નામકર્મ ૧૩૯

નારદ ૨૧

નિગોદ ૨૦

નિર્ભર ૫; -ભાવના ૭૪

નિમમ્ભવ ૭૦

पदस्थ ध्येय ८६, १७७
 परकायप्रवेश ८५, १७३
 परशुराम ११४
 पर्वत २१
 'पवन' वायु १५४-५; १६८; -नी
 क्रियाओं १५२
 पंचपरमेष्ठी ८६-९०, १८०-२, १८५
 पंचमहाव्रत ५
 पिंगला नाडी १५५
 'पुरंदर' वायु १५४, १६८
 पूरक प्राणायाम ८४
 'पूर्व' अर्थ ८१, १८६
 पृथ्वीमंडल १५३
 पौषध ३८; -नी अतिचारो ५०;
 -शाणा ३६
 प्रतिकमल ५४-५, ६०; -अर्थोपयित्री ६०
 प्रतिमाओं ५८, १३३
 प्रत्याख्यान ५४, ५६
 प्रत्याहार ८५
 प्रमाद ५, ३६
 प्राण -नां स्थान ६० १४८; -जयनुं
 कृण १४६
 प्राणायाम ८३; -नी प्रकार ८४;
 -नी अपारमार्थिकता ८५; -नी
 विशेष विगतो १४७
 प्रायश्चित्त ७५, १४१
 बुद्धिगुणो, आठ ११
 भौधि ७६
 ब्रह्मचर्य ५, २३, ७५; -नी पांच
 भावनाओं ८; -व्रतना अति-
 चारो ४३

ब्रह्महत्त १६, ११६
 ब्रह्मरंध्र १५६
 भरत ४; -क्षेत्र ४
 भावनाओं-प्रतानी ६-८; -आर
 ७०; -ध्यानोपयोगी ८२
 ब्रह्महोषो ६, १११
 भोगोपभोगमान व्रत २८; -नी
 अतिचारो ४५
 मधत्याग २६
 मध ३१
 मध्यलोक ७८, १४३
 मनःशुद्धि ६८
 मनु १७, ३०
 मनुष्यलोक ७८, १४४
 मरुदेव ४, ६५
 महावीर ३
 महाव्रत, पंच ५
 महाआवक ५१
 महीधर ३४
 मंडणो १५३
 मंडिक २३, ११६
 माणल ३१
 मान ६६
 माया ६६
 मांसत्याग ३०
 मृत्यु नल्लवानी रीतो १५६ ६०.
 योग -अटले ५; -महिमा ४; -ना
 अधिकारी गृहस्थ १०; -शास्त्र ३
 योगोपनिषद् १०८
 रागद्वेष ६६
 राजगृह २७

रात्रीभोजनत्याग ३२
 राम ३४
 रामायण २५, १२१
 रावण २५, १२२
 ३पस्थ ध्येय ८८, ९०
 ३पातीत ध्येय ८८, ९२
 रथक प्राणायाम ८४
 रौरव २१
 रौडिलेय २३, ११९
 लक्ष्मण ३४, १२१
 देश्याओ ९४
 लोक ७८
 लोल ६७
 वज्रस्वामी १८६
 वनमादा ३४
 वज्रुण -म'उण १५३; -वायु १५४-५
 वसु २१, ११८
 वल्लिम'उण (लुओ अग्निम'उण)
 वायु (लुओ पवन) १५४-५
 वायुम'उण १५३-४
 'विद्याप्रवाद' १८१, १८६
 विपाकविषय ९३
 शकस्तव ६२
 शनिपुरुष १६५
 शरीर, त्रण १०१
 शरीरस्थ ध्येय ८८, १७६
 शिक्षाप्रत १२, ३६
 शुक्रनो १६३
 शुक्र ध्यान ७३, ८१, ९५, १४२-३;

-नो अधिकारी ९५; -ना चार
 लेह ९५
 शैलेशी दशा ९७
 श्रद्धा ५
 श्रावकनी दिनयथा ५२
 श्रेणिक २७
 सगर २६, १२६
 सत्य ५, २०; -प्रतनी पांच भाव-
 नाओ ७; -प्रतना अतियारो ४२
 समत्व ६९
 समिति ७-९, -पांच ९
 समुहघात १००
 सम्यक्त्व १२, १४
 संगमक ४०, १२७
 सलेपना ५९
 संवर ५; -भावना ७३
 संस्थानविषय ९३ [चारो ४८
 सामयिक ३६, ५४; -ना अति-
 सिद्धशिला ७८
 सुदर्शन २५, १२४
 सुभूम १६, ११६
 सुवस १७
 सुषुम्णा नाडी १५५
 सूर्यानाडी १५७
 सीता २५, १२१
 सौधर्म ५९
 सौवीरदेश ११
 स्थूललद्र ५७, १२९
 स्वाध्याय ५६, १४२

